

अध्याय एक

शोधपरिचय

१.१ शोधको परिचय

नेपालको पश्चिम तराईमा विभिन्न धर्म मान्ने जातिहरूको बसोबास रहेको छ। हिन्दु, मुस्लिम, बौद्ध, सिख, ईसाई आदि धर्म मान्ने समूहहरूले आ-आफ्नो चाडपर्व, व्रतोत्सव आदि सांस्कृतिक क्रियाकलाप मौलिक ढङ्गबाट मान्ने गरेको पाइन्छ। बहुजाति, बहुभाषी तथा बहुसम्प्रदायका मानिसको आ-आफ्नो खाले धर्म, संस्कृति रहेको छ। विशेषतः चाडपर्वहरूले सांस्कृतिक पहिचानलाई जर्गेना गरेको पाइन्छ। युग अनुरूप चाडपर्वहरू सुरु हुने तथा समय सापेक्ष परिवर्तन र लोप हुने गर्दछ। लिच्छविकाल र मध्यकालका चाडपर्वहरू कतिपय हराए भने कतिपय परिमार्जित हुँदै आएका छन्। लौकिक, स्थानविशेष, जातिविशेष र धर्मविशेषका आधारमा चाडपर्वहरू मनाउने गरिन्छ। मूलतः चाडपर्वहरू एक किसिमको मनोरञ्जन गर्ने माध्यम पनि हो। सांस्कृतिक पहिचानलाई झल्काउन रहनसहन, खानपिन, भेषभूषा आदि क्रियाकलापहरू चाडपर्वमा प्रतिबिम्बित भएको पाइन्छ। चाडपर्वहरूको अवसरमा विभिन्न देवदेवीको पूजा आराधना गरेर सुरुवात गर्ने हुनाले पनि चाडपर्वले धर्मको समेत रक्षा गरेको बुझिन्छ। त्यसैगरी चाडपर्वको अवसरमा नुहाइधुहाइ तथा लिपपोत गरी मनाइने हुनाले स्वस्थ रहनका लागि उत्प्रेरित समेत गरेको छ। साधारणतय चाडपर्व भन्नाले धार्मिक, सामाजिक वा लौकिक उत्सव विशेष बुझिन्छ। यस्ता चाडपर्वहरू थुप्रै किसिमका हुन्छन्। कुनै चाडपर्वले धार्मिक भावना व्यक्त गरेका हुन्छन् भने कुनै चाडपर्वहरू सामाजिक तथा सांस्कृतिक जीवनसँग सम्बन्धित हुन्छन्। त्यसैले चाडपर्वहरूले सामाजिक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक जीवनको विविध पक्षको बोध गराउँछ।

पश्चिम तराईमा विशेष गरी थारू, मारवाडी, यादव, मुस्लिम, हलुवाई, कायस्थ, कल्वार, हरिजन, पासवान, सोनार, राजवंशी, जयसवाल, कुहार, लोध, बङ्गाली, हजाम, कुसुण्डा, राजभर, चमार, क्षेत्री, ब्राह्मण (तराई/पहाडी), मगर, तामाङ्ग, गुरुङ्ग, लिम्बु, सार्की, कुर्मी, धनुक, घर्ती, सुर्धी, टट्मा, धोबी, नुनिया, भागड, धामी, भोटे, नुराङ्ग, दराइ, थकाली,

माली आदि जातिहरूको बसोबास रहेको छ । जसले सबै जातजातिको सम्मिश्रण रहेको देखिन्छ । सबै जातिहरूको आ-आफ्नो सांस्कृतिक विशेषता रहेकाले तराईको संस्कृति सम्मिश्रण हुन पुग्यो । त्यसैले तराई क्षेत्रमा मनाउने चाडपर्वहरूले छुट्टै महत्त्व बोके छ । विशेषत यो क्षेत्र भारतसँग जोडिएकाले पनि यहाँ बसोबास गर्ने जातिहरूको चाडपर्व अन्य क्षेत्रको तुलनामा केही फरक नै रहेको पाइन्छ । जस्तै दाङ्गका थारू जातिहरूले माघेसंक्रान्ति पर्वलाई माघी पर्व भन्ने र त्यस दिन दिदी बहिनीको घरमा पाहुनहरू लगी दिने परम्परा रहेको छ भने यस क्षेत्रमा खिचडी पर्व भन्ने र दिदी बहिनीलाई घरमै बोलाएर भोजभतेर गराउने चलन रहेको छ । कृष्णाष्टमीमा दाङ्गमा बसोबास गर्ने थारूहरूले विविध प्रकारका कृष्णलिला सम्बन्धी नाचहरू नाँच्ने गर्छन् भने यस क्षेत्रमा बसोबास गर्ने थारूहरू कृष्णलिला सम्बन्धी चित्रहरू कोरेर मात्र कृष्णाष्टमी मनाउने गर्छन् । पूर्वतिरका थारूहरूले फागुपर्वमा सिमलको हाँगा खेतमा गाडेर पूजाआजा गरी फागु खेल्दछन् भने यस क्षेत्रमा बसोबास गर्ने थारूहरू होलीको अघिल्लो दिन चिर/सम्बत (परालको अग्लो थुप्रो बनाएर) जलाउने र त्यही जलेको चिरबाट निस्केको खरानीलाई होलीको दिन बिहान सर्वप्रथम निधारमा टिका लगाएर मात्र होली खेल्दछन् । थारूहरू भदौ महिनाको अन्तिम आइतबार बडका आइतबार पर्व हिन्दुहरूले दसैं मनाए जस्तै मनाउने गरेको पाइन्छ । बर्दियामा बस्ने थारूहरूले गुडिया, माघी, दशहरी, दसैं, तिहार, फागु , पूर्णिमा, खिचरी-कचरी, तिठा, आदि चाडपर्वहरू मनाउँछन् भने डडौरामा बस्ने थारूहरूले दसैं, तिहार जस्ता पर्वहरू मनाउने गर्दछन् तर राना थारूहरूले यस्ता पर्व मनाउँदैनन् । फागु र तीज राना थारूहरूको मुख्य चाड मानिन्छ । सिरुवा पावैन पर्व दाङ्गमा मात्र मान्ने चलन रहेको छ ।

मारवाडी समुदायमा वछवारस (छोराको आमाले गर्ने), हनुमान जयन्ती, गुगा पञ्चमी, विश्वकर्मा पूजा आदि जस्ता आफ्नै मौलिक पर्वहरू रहेका छन् । तराई दलित तथा यदाव समुदायमा मौलिक पर्व तीन छट्टी पर्व (छोराको लामो आयुको लागि ब्रत बस्ने) मनाउँछन् । तराई दलितहरू चौध अप्रिलमा भीमराव अम्बेडकरको जन्म जयन्ति स्वरूप मनाउने गरेको देखिन्छ । अम्बेडकर भारतको संविधान निर्माता हुन । छठ पर्व पनि भव्यताका साथ सबै समुदायहरू मिलेर मनाउने गरेको पाइन्छ । हिन्दु धर्म मान्ने गुरुङ्ग समुदायहरू अहिले बुद्ध धर्मतिर उन्मुख भएका छन् । बुद्ध जन्मस्थल यस क्षेत्रमा भएकोले निकै भव्यताका साथ बुद्धजयन्ति मनाइन्छ । यो अवसरमा लुम्बिनीमा मेला समेत लाग्ने गर्दछ । गुरुङ्गहरू

विशेष रूपमा पुषे पन्धौ (ल्होसार), वैशाखपूर्णिमा, माघे संक्रान्ति, श्रीपञ्चमी, दशहरा, दसै, तिहार आदि जस्ता पर्वहरू मनाएको पाइन्छ । चेपाङ् जाति आफूलाई रामको सन्तान मान्ने भएकोले न्यून सङ्ख्यामा रहेपनि प्रत्येक वर्ष घरघरमै धनुकाँडाको पूजा गर्ने गर्छन् । पश्चिम तराईमा विभिन्न जाति, समुदायहरूको बसोबास रहेकाले यहाँको चाडपर्वहरूले छुट्टै महत्त्व बोकेको पाइन्छ ।

१.२ समस्याकथन

पश्चिम तराईमा विभिन्न समुदायका मानिसहरू बसोबास गरेको हुदाँ यहाँ मनाइने चाडपर्वहरूले छुट्टै महत्त्व बोकेको देखिन्छ । यी विभिन्न समुदायहरूले मनाउने धार्मिक तथा सांस्कृतिक चाडपर्वहरूमा सबै समुदायका व्यक्तिहरू बीचको सहभागिताले अहिलेको समावेशी सामाजिक रूपान्तरणमा मद्दत गरेको छ । त्यसैले यस क्षेत्रमा के-कस्ता खालका चाडपर्वहरू मान्ने गरेको छ भन्ने प्रश्न अद्यपि अनुत्तरित नै छ । यस क्षेत्रमा मान्ने चाडपर्वहरूको उजागर नहुनुका साथै यस्ता चाडपर्वहरूले सामाजिक रूपान्तरणमा के कस्तो प्रभाव पारेको छ भन्ने आफैमा एक प्राज्ञिक समस्या हो । त्यसैले यस क्षेत्रमा बसोबास गर्ने दलित, जनजाति, अल्पसंख्यक, सिमान्तकृत (लोपोन्मुख) आदि जातिका चाडपर्वहरूले सामाजिक रूपान्तरणमा कस्तो भूमिको छ भन्ने अहिलेसम्म निक्यौल हुन नसकेकाले यो समस्या चयन गरिएको हो । यस क्षेत्रमा मनाइने राष्ट्रिय, क्षेत्रीय, तथा जातीय स्तरका चाडपर्वहरू के-के हुन र यिनको अन्तरनिहित सांस्कृतिक परम्परा बारे समस्याहरू रहको छ ।

१.३ शोधको उद्देश्य

तराई भारतको सीमानासंग जोडिएकाले यहाँ मनाउने चाडपर्वहरू धेरै जसो भारतको चाडपर्वहरूसँग मिलेको पाइन्छ । त्यसैले पश्चिम तराईका चाडपर्व अन्य क्षेत्रको तुलनामा केही फरक देखिएको छ । अहिलेको समावेशी र समानुपातिक परिवेशमा सबै जातजाति समूह वर्गलाई राखी सामाजिक रूपान्तरण गर्नुपर्ने आवश्यक रहेको छ । पश्चिम तराईमा मनाइने चाडपर्वहरूलाई तीन भागमा छुट्टाएर अध्ययन र अनुसन्धान गरिएको छ ।

राष्ट्रिय स्तरका चाडपर्वलाई राष्ट्रियकरण गरी मनाउने गरिएको छ । राष्ट्रियस्तरका चाडपर्व समग्र राष्ट्रले मनाउने भएतापनि पश्चिम तराईमा केही भिन्न किसिमको रहेको पाइन्छ । क्षेत्रीयस्तरका चाडपर्व विशेष गरी पश्चिम तराईमा प्रचलित भएर अन्य क्षेत्रमा समेत मनाउन थालेको पाइन्छ भने कतिपय यस क्षेत्रमा मात्र सिमित रहेको पाइन्छ । जातियस्तरका चाडपर्व पश्चिम तराईका विभिन्न जाति तथा समुदायहरूले मनाउने गरेका छन् । यस क्षेत्रमा बसोबास गर्ने तराईवासी अन्य क्षेत्रको तुलनामा बढी छन् । तिनीहरूको पर्वले स्थान पनि पाएको छ । सामाजिक रूपान्तरणमा चाडपर्वको भूमिकामा चाडपर्व जातिगत सम्मिश्रणले एउटा जातिको चाडपर्वमा अर्को जातिको चाडपर्वमा कस्तो प्रभाव परेको छ भन्ने बारेमा अध्ययन र अनुसन्धान गरी उजागर गर्न उद्देश्य प्राप्तमा केन्द्रित रहको छ ।

१.४ शोधको महत्त्व

पश्चिम तराईमा आदिकालदेखि बसोबास गर्दै आएका तराई आदिवासी, जनजाति, दलित पहाडबाट ओर्लेका बाहुन, क्षेत्री, गुरुङ्ग, नेवार, मगर, कुर्मी, दमै आदि जस्ता समुदायका व्यक्तिहरूले तराईमा मनाउँदै आएका चाडपर्वहरूले समावेशी समानुपातिक परिवेशमा सबै जातजाति समूह वर्गलाई समेटेर हेर्दा सामाजिक रूपान्तरणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । त्यसैले पश्चिम तराईमा मनाउने चाडपर्वहरूको अध्ययन र अनुसन्धान गर्नु आवश्यक रहेको छ । यसबाट भविष्यका लागि पश्चिम तराईको आमुख संस्कृति चाडपर्वहरूको अध्ययन र अनुसन्धान गर्न मार्गहरू प्रशस्त हुनेछन् ।

१.५ पूर्वकार्यको समीक्षा

पश्चिम तराईमा विभिन्न जातिको बसोबास हुनाले यहाँ विभिन्न समुदायका जातिले चाडपर्वहरू मनाउँदै आएको कुरा स्मरणीय छ । नेपालको पश्चिम तराई रूपन्देही, नवलपरासी र कपिलवस्तु तीन जिल्लामा समेटिएको छ । यी तीनै जिल्ला भारतको सीमाना सँग जोडिनुको साथै गौतम बुद्धको जीवनीसँग सम्बन्धित छन् । गौतम बुद्धको जन्मथलो रूपन्देही जिल्लामा पर्दछ भने बुद्धको मावली घर नवलपरासी र बुद्धले २९वर्ष विताएको

पैतृक राज्य कपिलवस्तु जिल्लामा पर्दछ । यस क्षेत्रमा हिन्दु , मुस्लिम पर्वका साथै बौद्ध पर्वहरू पनि धुमधामले मनाइने गरेको पाइन्छ । यी जिल्ला सीमाना नजिक पर्नाले यहाँ मनाइने चाडपर्वहरूको छुट्टै योगदान रहेको छ । विभिन्न अनुसन्धानकर्ता तथा विश्लेषकहरूले यी चाडपर्वहरूको विभिन्न दृष्टिकोणबाट अध्ययन र अनुसन्धान गरी विभिन्न पुस्तक, शोधकृति तथा पत्र-पत्रिकाका माध्यमबाट विभिन्न विचार, तर्क र निक्क्यौलहरू पेस गरेका छन्, जसको कालक्रमिक विवरण यसप्रकार छ –

पुण्यरत्न बज्राचार्यले **हाम्रो चाडपर्व** (२०३३) पुस्तकमा काठमाडौँ, ललितपुर र भक्तपुर जिल्लामा मनाउने चाडपर्वको मात्र चर्चा भएको छ । जगमान गुरुङ्गले **गुरुङ्गजाति तथा संस्कृति** (२०३४) पुस्तकमा गुरुङ्ग जातिको संस्कृतिको मात्र चर्चा गरेका छन् । सत्यमोहन जोशीले **नेपाली चाडपर्व** (२०३९) पुस्तकमा नेपाली चाडपर्व भनेता पनि उपत्यकामा मनाउने चाडपर्वको मात्र चर्चा गरेका छन् । डा.मेदिनीप्रसाद शर्माले **थारु जाति : एक अध्ययन** (२०४४) पुस्तकमा पूर्वली थारू संस्कृतिको मात्र चर्चा गरेका छन् ।

गोपाल थपालियाले **चेपाङजाति : एक परिचय** (२०४४) पुस्तकमा चेपाङ जातिको संस्कृतिको मात्र चर्चा गरेका छन् । त्यसैगरेर जनकलाल शर्माले **हाम्रो समाजको एक अध्ययन** (२०४९) पुस्तकमा नेपाली जनजातिको अध्ययन गर्नुका साथै तिनीहरूले मनाउने चाडपर्वहरूको सामान्य जानकारी मात्र दिएका छन् । त्यस्तै हरिकान्तलाल दासले **सप्तरीको राजनीतिक इतिहास तथा जिल्लाका प्रमुख धार्मिक स्थलहरू**(२०५६) पुस्तकमा मुसलमानहरूको धार्मिक पर्वहरू केही चर्चा गरिएको छ । प्रेमकुमार खत्रीले **नेपालका धार्मिक मत र सामाजिक संरचना** (२०५६) पुस्तकमा नेपाली जनजातिको अध्ययन र तिनीहरूले मनाउने चाडपर्वहरूको सामान्य जानकारी मात्र दिएका छन् ।

हरिराम जोशीले **नेपालका चाडपर्व** (२०६०)पुस्तकमा नेपालका केही चाडपर्वहरूको मात्र चर्चा गरेका छन् । मधुसूदन पाण्डेयले **नेपालका जनजातिहरू**(२०६१) पुस्तकमा नेपालका जनजातिको अध्ययन गर्नुका साथै तिनीहरूले मनाउने चाडपर्वहरूको सामान्य जानकारी मात्र दिएका छन् । नगेन्द्र शर्माले **नेपाली जनजीवन** (२०६३) पुस्तकमा नेपाली

जनजातिको अध्ययन गर्नुका साथै तिनीहरूले मनाउने चाडपर्वहरूको सामान्य जानकारी मात्र दिएका छन् ।

बमबहादुर थारूले रूपन्देहीको थारु समाज र संस्कृति (२०६७) पुस्तकमा थारू जातिको चाडपर्वहरूको मात्र चर्चा पाइन्छ, भने गितु गिरीले रूपन्देहीका पर्यटकीय सम्पदा: एक अध्ययन (अनुसन्धान प्रतिवेदन, २०६७) तथा बृहत् लुम्बिनी क्षेत्रका पर्यटकीय सम्पदा (२०६९) नामक पुस्तकमा चाडपर्वहरूको सामान्य जानकारी दिनुका साथै रूपन्देहीमा बसोबास गर्ने केही जातिका चाडपर्व चर्चा गरिएको पाइन्छ ।

नरजङ्गले फेसिटिभल इन नेपाल ^१धधघा भक्तष्वर्वा प्ल ल्मउर्वा ० वेबसाइटमामा हिन्दु , मुस्लिम, ईसाई, बौद्ध आदिका चाडपर्वहरूको सामान्य जानकारी दिएको छ, भने रामदयाल राकेशले द कल्चरेल हेरिटेज अफ नेपाल-तराई ^१धधघा भक्तष्वर्वा प्ल तभचवष ० वेबसाइटमा तराईमा मनाउने केही चाडपर्वहरूको मात्र चर्चा गरेको पाइन्छ ।

उपर्युक्त अध्ययनहरूले नेपालकै सामान्य झलक दिएपनि पश्चिम तराईका चाडपर्वहरूका बारेमा खासै जानकारी दिन सकेका छैनन् । यहाँ रहेका केही जातिहरूको चाडपर्वको मात्र सामान्य अध्ययन भएको छ । सबै जातिले आ-आफ्नो धर्म र परम्परा अनुरूप चाडपर्व मनाउने गरेकाले पनि यसको आफ्नै मौलिक पहिचान रहेको छ । अहिलेको धर्मनिरपेक्ष परिवेशमा जल्दोबल्दो अवस्थामा सबै जातिले आ-आफ्नो चाडपर्व राष्ट्रिय स्तरकै रूपमा धुमधामसँग मनाउने अवसर पाएकोले यसलाई अभू सशक्त बनाउन जरुरी छ । पूर्वकार्यमा यस क्षेत्रको तराईका चाडपर्वका बारेमा विशेष अध्ययन गरेको पाइन्छ । त्यसैले यसको अभावलाई परिपूर्ति गर्न यहाँ मनाईने चाडपर्वको अध्ययन गर्नु जरुरी रहेको छ ।

१.६ अध्ययनको सीमाङ्कन

नेपाल बहुजाति, बहुभाषिक र बहुसंस्कृति रहेको देश हो । सबैको आ-आफ्नै मौलिक परम्परा र संस्कृति रहेको छ । पश्चिम तराई भन्नाले पश्चिम राप्तीदेखि पूर्व नारायणी नदीको क्षेत्रमा पर्ने नवलपरासी, रूपन्देही र कपिलवस्तु जिल्लामा मनाईने चाडपर्वहरूको अध्ययन, अनुसन्धान र विश्लेषणमा मात्रै प्रस्तुत अध्ययन केन्द्रित रहेको छ ।

१.७ सामग्री सङ्कलन-विधि

प्रस्तुत शोधकार्यमा प्राथमिक स्रोत र द्वितीयक स्रोतबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । प्राथमिक स्रोत अर्न्तगत शोध शीर्षक सम्बन्धी अध्ययन गर्ने अनुसन्धानकर्तासंग भेटवार्ता गर्नुका साथै स्थलगत अवलोकन, प्रश्नावलीमार्फत गुणात्मक अन्तरवार्ता, सुभाष र जानकारी ग्रहण गरी त्यसै जानकारीबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । द्वितीयक स्रोत अर्थात् पुस्तकालयीय अध्ययन हो, जसमा प्राप्त सम्बन्धी पुस्तकहरू अध्ययन गरी प्रस्तुत शोधकार्य लेखनमा चाहिने सामग्री सङ्कलन गरिएको छ ।

१.८ शोधविधि र सैद्धान्तिक आधार

प्रस्तुत शोधकार्य सम्पन्न गर्न विश्लेषणात्मक शोधविधि अवलम्बन गरिएको छ भने चाडपर्वलाई विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार बनाइएको छ ।

१.९ शोधपत्रको प्रारूप

“ नेपालको पश्चिम तराईमा मनाइने चाडपर्वहरू ” शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्रको रूपरेखा निम्नानुसार छ –

अध्याय एक : शोध-परिचय

अध्याय दुई : पश्चिम तराईमा मनाइने राष्ट्रियस्तरका चाडपर्वहरू

अध्याय तीन : पश्चिम तराईमा मनाइने क्षेत्रीयस्तरका चाडपर्वहरू

अध्याय चार : पश्चिम तराईमा मनाइने जातीयस्तरका चाडपर्वहरू

अध्याय पाँच : समाज रूपान्तरणमा चाडपर्वको भूमिका

अध्याय : उपसंहार

सन्दर्भग्रन्थ सूची

अध्याय दुई

पश्चिम तराईमा मनाइने राष्ट्रियस्तरका चाडपर्वहरू

विषयप्रवेश

चाडपर्व भन्नाले धार्मिक वा अन्य कुनै प्रकारको उत्सवविशेष भन्ने बुझिन्छ। यसले सामाजिक जीवनको विविध पक्षको धार्मिक तथा संस्कृतिक गरिमाको बोध गराउँछ। नेपालको पश्चिम तराई सुरु सुरुमा घना जङ्गलले ढाकिनुका साथै कालोज्वर, मलेरिया आदिको तथा वन्यजन्तुहरूको त्रासका कारणले गर्दा बसोबास क्षेत्र मध्य र उच्च पहाडी खण्डमा सिमीत थियो। उन्नाइसौं र बीसौं शताब्दीको पूर्वार्द्धतिर यस तराई क्षेत्रमा जङ्गल फडानी गरियो। मलेरिया र औलो विरोधी कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा ल्याइने थाले। यसपछि उत्तरदेखि दक्षिणतिर बसाइ सराइको प्रक्रिया सुरु भएको देखिन्छ। दक्षिणको भारतीय भू-भागबाट समेत उत्तरतर्फ नेपाली सीमानाभिन्न अनेकौं जातजातिहरूको स्थानान्तरण हुँदै आयो। यसरी दक्षिण भारतीय सीमानाबाट आवास हुँदै गए पछि मैथिली, भोजपुरी र अवधि भाषा नेपालको तराईसँग टाँसिन पुग्यो^१। यसपछि यसको विस्तारमा विभिन्न जातिहरूको संस्कृति सम्मिश्रण हुन पुग्यो। पश्चिम तराईका पुरातन वासिन्दाहरू थारु, अहिर, यादव आदि रहेका छन्। बसाइसराइ गरी आउने जनजातिहरूको बाहुल्यता बढ्दै गएकोले अहिले ब्राह्मण, क्षेत्री, गुरुङ्ग, मगर आदि जातिको संख्या बढी रहेको छ। त्यसैले पनि राष्ट्रिय स्तरमा मनाउने चाडपर्वहरू सार्वजनिक रूपमा लोकप्रिय भएका छन्। प्रस्तुत अध्यायमा राष्ट्रियस्तरका पश्चिम तराईमा मनाइने चाडपर्वहरूलाई कालक्रममा प्रकाश पारेको छ।

२.१ नववर्ष

नववर्षलाई राष्ट्रिय पर्वका रूपमा मान्ने चलन रहेको छ। नेपालमा वर्तमान समयमा राष्ट्रिय संवतको रूपमा प्रचलित विक्रम संवत अनुसार वैशाखको पहिलो दिन अर्थात् वैशाख १ गतेका दिनदेखि नयाँवर्ष आरम्भ हुने हुदाँ यस दिनलाई नववर्षको रूपमा विविध कार्यक्रम गरेर विशेष उल्लासका साथ मनाउने गरिन्छ। यो संवत भारतको उज्जयिनीका राजा विक्रमादित्यले ई.पू ५७ मा चलाएको हो। सुरुमा यो संवतलाई कृत संवत र केही पछि आएर

^१ .गणेश क्षेत्री र रामचन्द्र रायमाझी, २०६०, नेपालको इतिहास, (काठमाडौं: एसिया पब्लिकेसन) पृ.१५-१७।

मालव संवत समेत भनियो । निकै पछि आएर मात्र विक्रम संवत भन्न थालिएको हो^२ । यो संवतको प्रचलन नेपाल र भारतमा अधिदेखि नै रहेको देखिन्छ । भारतमा सर्वप्रथम विक्रम संवतको उल्लेख धोलपुरको ईश्वी संवत् ८४१ को अभिलेखमा आएको छ^३ । त्यस्तै मल्लकालमा काठमाडौं उपत्यकामा ई. १२१६ मा लेखिएको 'अमृतेश्वर पूजा' नामक एक हस्तलिखित ग्रन्थमा विक्रम संवतको प्रयोग भएको पाइएकाले नेपालमा विक्रम संवतको प्रचलन तेह्रौं शताब्दीदेखि नै थियो भन्ने स्पष्ट प्रमाण मिलेको छ^४ ।

पूर्वीय ज्योतिषसिद्धान्त अनुसार यस दिन सूर्य अन्तिम राशि मीनबाट प्रथम राशि मेषमा प्रवेश गर्ने हुँदा यस दिनलाई 'मेष संक्रान्ति' पनि भनिन्छ । हिन्दु धर्मावलम्बीहरूका जन्मकुण्डलीमा यही ज्योतिषसिद्धान्त अनुरूपका राशिहरूमा जन्ममितिका ग्रहहरू ठाँउठाँउमा परेका हुन्छन् । यसैका आधारमा मानिसको विशेष स्वभाव, गुण, लाभ, हानि इत्यादि देखा परिरहन्छन्^५ । त्यसैले ग्रह दोष निवारणका लागि नजिकैको पवित्र कुण्ड तथा पोखरीहरूमा स्नान गरी दानदक्षिणा समेत दिने चलन छ ।

यस क्षेत्रमा लक्ष्मणघाट, त्रिवेणीधाम, देवघाट आदि लगायतका पवित्र नदीमा मेला समेत लाग्ने गर्दछ । यस दिन गङ्गामा स्नान गरेर दान दक्षिणा गरेमा ग्रह दोष मेटिनुका साथै पूण्य प्राप्त हुने विश्वास रहेको छ । अझ कतिपयले वर्ष दिनसम्मको स्नान आजै गर्ने हो भनी ३६५ पटक गङ्गामा डुबुल्की मारी स्नान गर्ने समेत गरेको पाइन्छ^६ । यस दिन आ-आफ्नो घरमा विभिन्न देवी देवताको पूजाआजा गरी परिवारमा खुशियालीका साथ विशेष खाद्यपदार्थ तयार गरी खाने गरिन्छ ।

यस अवसरमा बौद्ध धर्मावलम्बीहरूले गुम्बा तथा विहारमा ध्यान गरी प्रार्थना गर्ने चलन छ । यस अवसरमा नेपाल लगायत लुम्बिनीका गुम्बा तथा विहारमा विशेष उत्साह हुने गर्दछ^७ । यो वर्षको पहिलो चाड हो । यसलाई वैशाख संक्रान्तिका रूपमा मान्ने गरिन्छ । नववर्षको अवसरमा साथीभाई तथा आफन्तबीच शुभकामना आदानप्रदान गर्ने र विशेष उत्साहका साथ नयाँनयाँ परिकार बनाएर खाने गरिन्छ । यस दिन आफन्तजन तथा चेलीबेटीलाई घरमा बोलाएर नववर्षको शुभकामना दिदै टीका लगाई दक्षिणा दिने चलन छ । यसका साथै घरमा पकाएको मीठा मीठा परिकारहरू सामूहिक रूपमा रमाइलो गरी खाने गरिन्छ । यस अवसरमा जनजाति खाना महोत्सव हुने गर्दछ । नेवारी, गुरुङ्सेली, मगरात, थारू मारवाडी आदि समुदायले आ-आफ्नो परम्परागत खान महोत्सवमा प्रदर्शन गर्दछन् (चित्र नं.१) । साँझा बत्ती बली सकेपछि यो महोत्सवमा मेला लाग्ने गर्दछ (चित्र नं.२) ।

^२ राजवली पाण्डे, , १९५१सन्, विक्रमादित्य अफ उज्जयिनी, (बनारस : शान्तदल प्रकाशन), पृ. ५६-१०५ ।

^३ .डि.सी. सरकार, १९३६सन्, इण्डियन इपिग्राफी -१, (दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास), पृ. २५३ ।

^४ .डि. आर.रेग्मी, १९६५,सन्, मेडिएभल नेपाल, भोलुम-१, (कलकत्ता : फर्मा के एल . मुखोपाध्याय), पृ. ५२ ।

^५ .प्रेमकुमार खत्री र पेशल दाहल, २०५३, आधुनिक नेपालको सामाजिक इतिहास, (काठमाडौं:साँझा प्रकाशन) पृ.१३१ ।

^६ .हरिप्रसाद हुङ्गाना, २०५०, रकुवा गाउँ विकास समितिको शैक्षिक अवस्था, (अप्रकाशित, शोधपत्र, राष्ट्रिय विकास सेवा, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर), पृ. ४८ ।

^७ .हरि राई, २०१०, लुम्बिनी, (काठमाडौं : होली असोका ट्राभल प्राइभेट लि.), पृ.१८३ ।

२.२ आमाको मुख हेर्ने (मातृ औंसी)

बैशाख औंसीका दिन आमाको मुख हेर्ने पर्वको रूपमा मान्ने गरिन्छ। यसलाई मातृ औंसी पनि भनिन्छ। छोरा छोरी भन्नु आमा बाबु कै प्रतिरूप हुन्। त्यसैले माता पिताको आदर सत्कार गर्नु छोराछोरीले स्वयम् आफूलाई चिन्नु हो, विगत नियाल्दै प्रगतिपथमा लम्कनु हो। त्यसैले हिजोलाई हामी कहिलै विर्सनु हुदैन। विगतलाई स्मरण गर्दै हामीले आफूलाई डोच्याउनु पर्दछ^८। यसै तथ्यको परिप्रेक्षमा मातृ दिवसलाई लिन सकिन्छ। यो दिवस अमावश्यकै दिन मनाइन्छ किनभने मानिसले आफ्नो जन्मदाताको सम्झना खासगरी अन्धकारमय रातमै गर्ने हुदाँ अमावश्यकै दिनमा मान्ने गरिएको हो^९ भनिएतापनि मानिसलाई संसारमा पाइला टेकाउने व्यक्तिलाई आदर सम्मान गर्नु पर्छ भन्ने मान्यता समेत यो चाडले बोकेको छ। त्यसैले यस दिन छोराछोरीले आ-आफ्नो जीवित आमाहरूप्रति सम्मान गरी विभिन्न खाद्यपदार्थ र अन्य उपहार लिएर भेट्ने जान्छन्। आमाहरूले पनि छोराछोरीलाई सुख, शान्ति तथा भाग्यमानी हुने शुभ आर्शीवाद दिने गर्छन्। आमा नहुनेहरूले यस दिन पुरोहितहरूलाई सिधा दिने तथा श्राद्ध-पिण्डदान गर्ने प्रचलन पनि छ^{१०}। मातृऔंसी तराई समुदायमा कहिलकतै देखासिकिले मान्ने गरेको देखिएतापनि खासै मान्ने चलन रहेको देखिदैन।

२.३ अक्षय तृतीया

बैशाख शुक्ल तृतीया तिथिका दिन अक्षय तृतीया पर्व मनाउने गरिन्छ। यस अवसरमा पवित्र तीर्थ स्थलहरूमा नुहाउने तथा पूजापाठ दान धर्म गर्नाले अक्षय अर्थात् पुण्य प्राप्त हुन्छ भन्ने लोकधारणा रहेको छ। अक्षय अर्थात् क्षय नहुने पुण्य प्राप्तिको धारणाले नै यस पर्वको नाम अक्षय तृतीय रहन गएको हो। यस अवसरमा भक्तजनहरू उपवास बसी अक्षेताले वासुदेव (विष्णुको एक रूप)को पूजा गरी दान दक्षिणा दिने परम्परा रहेको छ^{११}। त्यसैले पनि यस दिन अन्न, फलफूल, कपडा, छाता, जुत्ता आदि जस्ता वस्तु दान गर्ने चलन छ। यस दिन गरिने कन्या दानले ठूलो पुण्य प्राप्त हुन्छ भन्ने लोकधारणाले कन्या दान समेत गर्ने चलन रहेको छ। तराईमा बाल विवाह गर्ने परम्परा व्यापक रहेकाले यस दिन बाल विवाह गर्नाले पुण्य कमाउन सकिन्छ भन्ने अन्धपरम्पराले गर्दा बाल विवाह गरि दिने चलन समेत रहेको छ। यस दिन दिएको दान तथा पितृको निमित्त श्राद्ध गरिएको छ भने अक्षय प्राप्त अर्थात् फल प्राप्त हुन्छ भन्ने विश्वास छ^{१२}।

^८ .हरिराम जोशी, २०६०, नेपालका चाडपर्व, (काठमाडौं : जोशी रिसर्च इन्स्टिच्यू), पृ.२९।

^९ .ऐजन् ।

^{१०} .चित्तरञ्जन नेपाली, २०३५, भीमसेन थापा र तत्कालीन नेपाल, (काठमाडौं: रत्न पुस्तक भण्डार), पृ.३९७।

^{११} .जग्दीशचन्द्र रेग्मी, २०३७, नेपालका वैधानिक परम्परा, (काठमाडौं : तन्नेरी प्रकाशन), पृ.६५४।

^{१२} .कुलचन्द्र कोइराला , २०५२, नेपाली सांस्कृतिक जात्रापर्व, (काठमाडौं :कुलचन्द्र कोइराला स्मृति प्रतिष्ठान), पृ.११।

यस दिन जौको सातु र खुदेपानीको सर्वत खानुका साथै बाटाघाटामा हिँडने पथिकलाई खुवाउने चलन पनि रहेको छ । यसो गरेमा पूण्य प्राप्तिका साथै स्वर्गमा बास पाइन्छ भन्ने जनविश्वास रहेको छ । नेपालको तराई तथा भारतेलीहरू कुनै कार्यहरू गर्दा सक्खरपानी खाने चलन छ । साथै घरमा आउने अतिथिलाई पनि मिश्रिपानी वा भेली पानी दिने चलन छ । जुन अद्यापि देख्न सकिन्छ । यस हिसाबले पनि अक्षय तृतीयाका दिन खुदेपानी तथा सक्खरपानी खुवाउने र खाने परम्परा बसेको हो^{१३} ।

कार्तिक शुक्ल नवमीका दिनदेखि सत्ययुग सुरु भएको गणना हुन्छ भने मागको पूर्णिमादेखि द्वापर युग सुरु भएको मानिन्छ^{१४} । यस्तै वैशाख शुक्ल नवमीमा त्रेतायुग सुरु भएको गणना हुन्छ भने भदौ कृष्ण त्रयोदशीदेखि कलियुगको सुरु भएको भनिन्छ । त्यसैले यस दिन त्रेता युगको प्रारम्भ भएको मानिन्छ^{१५} । यो युग परिवर्तनका दिनहरू पूण्यकाल मानिन्छ । अर्कोतिर यसै दिन रेणुकाको गर्भबाट विष्णुको एक अवतार परशुरामको जन्म भएको थियो । त्यसैले परशुरामको जन्मजयन्तिका रूपमा समेत मान्ने चलन पनि रहेको छ । यस दिन विभिन्न स्थानमा स्थानीय बगैँचाहरूमा मेला लाग्ने गरेको पाइन्छ^{१६} । अर्कोतिर भागिरथीको तपस्याबाट गङ्गाजी यही अक्षय तृतीयका दिन पृथ्वीमा झरेकी थिइन् । त्यसैले गङ्गाजी नुहाउनु र दान गर्नु निकै पुण्य प्राप्त हुन्छ भन्ने विश्वास रहेको छ । यस क्षेत्रमा विश्राम स्थलमा मटुकामा पानी भरेर बाटोमा पिउन बटुवाहरूका लागि राख्ने र बाटोमा हिँड्ने बटुवालाई सर्वत पानी खुवाउने गरिन्छ ।

२.४ बुद्धजयन्ती (वैशाखपूर्णिमा)

गौतम बुद्धको जन्म लुम्बिनीमा भएको हो । वैशाख शुक्ल पूर्णिमाका दिन गौतम बुद्धको जन्म हुनुका साथै पुत्र राहुल र पत्नी यशोधरा तथा बासस्थान राजदरवारलाई त्यागी महाभिनिष्कर्मण, बोधिसत्व र महापरिनिर्वाण प्राप्त भएको हो । बुद्धको जीवनका यी प्रमुख चार घटना वैशाख पूर्णिमाका दिननै घटेकाले यी चारै घटनाको वर्णन गर्दै लुम्बिनीमा भव्यताका साथ बुद्ध जयन्ति मनाइन्छ । लुम्बिनीका बारे स्वयम् बुद्धले नै आफ्नो शिष्य आनन्दलाई भनेका थिए – आनन्द श्रद्धालु कुलपुत्र निमित्त यी चार दर्शनीय संवेजनीय (वैराग्यप्रद) हुन् । कुन चार स्थान ? यहाँ (लुम्बिनी) तथागत अनुत्तर सम्यक् सम्बुद्ध प्राप्त गर्नु भयो भने आनन्द श्रद्धालु कुलपुत्रको निमित्त दर्शनीय संवेजनीय स्थान हुने छ । यहाँ (बुद्धगया) तथागत अनुत्तर बुद्धत्व प्राप्त गर्नु भएको र सारनाथमा धर्मचक्र प्रारम्भ गरेका चार स्थानहरू विशेष महत्त्वपूर्ण दर्शनीय स्थल हुन् । स्वयम् बुद्धले आफ्नो चेलाहरूलाई यसरी महत्त्व बारे प्रकाश पारेकाले यस क्षेत्रको प्राचीनकालदेखि नै महत्त्वपूर्ण तथा पवित्र

^{१३} .जोशी, पूर्ववत् , (पा.टि.सं.८) पृ.३७ ।

^{१४} .सत्यमोहन जोशी, २०३७, नेपाली चाडपर्व, (काठमाडौँ : साभा प्रकाशन) ,पृ. ८४ ।

^{१५} .ऐजन ।

^{१६} .ढुङ्गाना, पूर्ववत् , (पा.टि.सं.६) पृ.४९ ।

स्थान रहेको स्पष्ट हुन्छ^{१७} । ई.पू. ५६३ मा मायादेवी गर्भवस्थामा माइत जाने क्रममा लुम्बिनी बगैँचामा विश्राम गर्दा गौतम बुद्धको जन्म भएको हो^{१८} । जन्मस्थानले विशेष महत्त्व बोकेकाले लुम्बिनी एउटा बगैँचा भएता पनि विश्व सामु गौरवको विषय बनेको छ । लुम्बिनी, स्वयम्भू, कपिलबस्तु आदि बौद्ध तीर्थस्थलहरू शाहकालमा धार्मिक पर्यटनका केन्द्रविन्दु हुन पुगे । उन्नाइसौँ शताब्दिको अन्त्यतिर लुम्बिनीमा बुद्ध जन्मलाई प्रमाणित गर्ने अशोक स्तम्भ प्राप्तिले यो क्षेत्र संसारभरिका बौद्ध धर्मवलम्बीहरू तीर्थस्थल बन्न पुग्यो^{१९} । हिन्दुहरूको चारधाम जस्तै बौद्धधर्मावलम्बीहरूको पनि चारधाममध्ये एक धाम लुम्बिनी नै हो । पश्चिम तराईमा अवस्थित लुम्बिनीग्राम जसले नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा महान प्रतिष्ठा कायम गराउनमा ठूलो योगदान गरेको छ^{२०} । हरेक वर्ष वैशाख शुक्ल पूर्णिमामा लुम्बिनी विकास कोषले विविध कार्यक्रमका साथ करिब करिब तीन दिनसम्म बुद्धजयन्ति मनाउने गरेको छ । लुम्बिनी विकास कोषको आयोजनामा विविध कार्यक्रमका कोषको कर्मचारी बीच फूडबल प्रतियोगिता, शान्ति दौड (लुम्बिनीदेखि पोखरा वा काठमाडौँ शान्ति स्तूपसम्म), विभिन्न साहित्यिक कार्यक्रम, मोटरसाइकल च्याली, लुम्बिनी परिसर तथा कार्यक्रम स्थल सरसफाइ, विभिन्न संघसंस्थाबाट स्वास्थ्य परीक्षण तथा रक्तदान, भिक्षु र संघलाई कल्पवृक्ष दान, भोजन दान, पवित्र उद्यान क्षेत्र सरसफाइ, मायादेवी मन्दिर परिसरमा वोधि पूजा र शान्तिदीप प्रज्वलन^{२१} आदि विविध कार्यक्रमका साथ पूर्व तयारी गरिन्छ । यस दिन लुम्बिनीमा ठूलो समारोह हुने गर्दछ (चित्र नं.३) ।

वैशाख शुक्ल पूर्णिमाका दिन विहानैदेखि विशेष गरी मायादेवी मन्दिर परिसर भित्र महायानी वज्रयानी र थेरवदी गुरु भिक्षुहरू तथा लामा गुरुज्यूहरूबाट धार्मिक पूजा गरिन्छ । तत्पश्चात मायादेवी मन्दिरदेखि सर्कुलर लेभी हुँदै केन्द्रीय नहरबाट कार्यक्रम स्थलसम्म भिक्षु, भिक्षुणीहरू, श्रद्धालु, उपासक, उपासिकाहरू, श्रद्धालु भक्तजनहरू तथा आसपासका स्थानीय बासिन्दाहरू र दशकहरूको साथमा भगवान बुद्धको प्रतिमालाई खटमा राखेर खटजात्राको रूपमा बाजागाजासहित लुम्बिनी वरिपरि च्याली निकालिन्छ (चित्र नं.४) । यस जात्रामा यहाँ बसोबास गर्ने विभिन्न जातजाति आ-आफ्नो भेषभूषामा उपस्थित हुन्छन् । अन्त्यमा च्यालीका सहभागी तथा आगन्तुकहरूलाई प्रसाद वितरण गरिन्छ । संस्कृति मन्त्रालय एवम् लुम्बिनी विकास कोषका तथा विदेशी विशिष्ट अतिथिलाई आसन ग्रहण गराई कार्यक्रमको औपचारिक उद्घाटन गर्दै आ-आफ्नो क्षेत्रबाट सम्बन्धित विषयमा मन्तव्य राख्ने गरिन्छ ।

१७ .गितु गिरी , २०६७, रूपन्देहीका पर्यटकीय सम्पदा: एक अध्ययन, (अप्रकाशित, अनुसन्धान प्रतिवेदन, जिल्ला विकास समिति रूपन्देही), पृ.१६ ।

१८ .गितु गिरी, २००८सन्, सेक्रेड कम्पेक्स अफ लुम्बिनी, (न्यू डिल्ली : एडरोइट पब्लिसर, गणपति भवन), पृ.१४४ ।

१९ .क्षेत्री र रायमाझी, पूर्ववत्, (पा.टि.सं.१) पृ. ५२२ ।

२० .जोशी, पूर्ववत्, (पा.टि.सं.८) पृ.३१ ।

२१ .लुम्बिनी विकास कोष, २०६९, २५५६ औँ बुद्ध जयन्ति एवम् लुम्बिनी दिवस-२०६९, (कार्यक्रमपत्र), पृ. १-३ ।

यहाँ बसोबास गर्ने थारूहरूले आफूलाई बुद्धको सन्तान भनी दाबी गर्ने भएकाले उनीहरूको पनि बुद्ध जयन्तिमा विशेष सक्रियता रहेको हुन्छ^{२२} । यस अवसरमा उनीहरू मयूर नाँच, लठ्ठी नाँच, घडा नाँच आदिको आ-आफ्नो भेषभूषामा उपस्थित भई प्रदर्शन गर्छन् (चित्र नं.५) । यसरी उनीहरूले प्राचीन रहनसहनको स्मरण हुने गरी बुद्ध जयन्ति मनाउने गरेको पाइन्छ^{२३} । साथै उनीहरूले बुद्धको भजन, धारिणी पूजा, प्रवचन आदि समेत सञ्चालन गर्दछन् । यस अवसरमा मनोज्ञ तथा रमाइलोका लागि लुम्बिनीमा बोटिङ्को व्यवस्था पनि गरिएको हुन्छ (चित्र नं.६) ।

यस दिन लुम्बिनीमा विशेष कार्यक्रम सम्पन्न गर्नुका साथै भैरहवाको शान्तिनगर अवस्थित विहार, मंगलापुरमा रहेको विहार, बुटवलमा रहेको विहार, पद्मचैत्य, देवदहमा रहेको विहार र पूगताभूमि लगायतका बौद्ध विहारहरूमा विहानैदेखि बौद्ध परम्परा विधि अनुसार पूजापाठ गर्नुका साथै धारिणी प्रवचन गर्ने गरिन्छ । गुरुङ तथा राई समुदायहरूले बैशाख पूर्णिमालाई चण्डी पूर्णिमाका रूपमा मान्ने गरेको पाइन्छ^{२४} । तराईमा बसोबास गर्ने तराईवासी तथा तराई दलितले यस दिन आम रूपमा भेला भएर बुद्धका सन्देशहरू समाज सामु ल्याउने गरेको पाइन्छ^{२५} ।

२.५ उभौली पर्व

बैशाख पूर्णिमा अर्थात् चण्डी पूर्णिमामा यस क्षेत्रमा आदिवासी जनजाती किराँत राई लिम्बु समाजद्वारा रूपन्देहीमा आयोजित कार्यक्रममा उभौली पर्वलाई विशेष उल्लासका साथ मनाउने गरेको पाइन्छ । यस अवसरमा साकेला नाँच नाँच्ने गरिन्छ । यो नाच विशेष गरेर मानव विकाससँग सम्बन्धित छ^{२६} । साकेला नाँचमा गीतको लयमा आफ्ना अझीभङ्गीले देखाउँदै जीवन चरित्र र दिनाचार्य तथा जन्मदेखि मृत्युसम्मको संस्कार र जीवन वृत्तान्तको उल्लेख गर्दै नाँच्ने चलन छ । नाँच्ने ठाउँको बीचमा बाँस र तितेपातीको लिङ्गो खडा गरिन्छ । यो नाँचका लागि माथि छाना नभएको खुल्ला ठाउँ हुनु पर्दछ^{२७} । यस दिन आ-आफ्नो घरमा कुल पूजा र प्रकृति पूजा विजुवा (धामी)द्वारा गराइन्छ । यो पर्वमा पूजा गर्दा सय पुस्ता अगाडिदेखिको पितृको पूजा गर्ने चलन छ । यस अवसरमा माछामासु तथा जाँडरक्सीसहित आफन्त तथा इष्टमित्रहरू मिलिजुलि रमाइलोका साथ भोजभतेर गरिन्छ । यो पर्व किराँत, राई, लिम्बु, जातिमा मात्र मनाइने गरेको पाइन्छ । यसमा देखासिकी तथा रोचक मानेर अन्य जाति तथा समुदाय साकेला नाँचमा भाग लिएको देखिन्छ ।

२.६ नागपञ्चमी

२२ .गिरी, पूर्ववत्, (पा.टि.सं.१७) पृ. ५८ ।

२३ .गिरी, पूर्ववत्, (पा.टि.सं.१७) पृ. ७० ।

२४ .मधुसुधन पाण्डेय, २०६१, नेपालका जनजातिहरू, (काठमाडौँ : पैरवी प्रकाशन), पृ.११६ ।

२५ .गोविन्द धावल, , धकधई निवासी, तराई दलित मञ्च रूपन्देहीका सदस्यबाट प्राप्त जानकारी ।

२६ .लिलाधर किरात, बुटवल निवासी, किराँतराई लिम्बु समाज रूपन्देहीका अध्यक्षबाट प्राप्त जानकारी ।

२७ .ऐजन ।

श्रावण शुक्लपञ्चमीका दिन नागको पूजाआजा गरेर नागपञ्चमी मनाइने गरिन्छ । यो पर्व उत्पत्ति नेपालको सम्बन्धमा लोकोक्तिअनुसार नागिनीले आफ्नो बच्चा मारेको रिसमा एकै किसानको परिवारलाई नै डसेर मारेपछि मृतककी छोरीले दुध चढाएर नागिनीलाई खुसी पारेर आमाबाबुलाई पुनः जीवित बनाएकी थिइन् । सो दिन श्रावण शुक्लपञ्चमीका दिन भएकाले प्रत्येक वर्ष नागको पूजाआजा गर्ने गरिएको जनधारणा रहेको छ । यो पर्वको अर्को पक्ष नागको पूजाआजा गरेमा जमीनको उर्वर शक्तिको वृद्धि हुने विश्वास समेत रहेको छ^{२८} । त्यसैले यस दिन हलो जोत्न नहुने, बारीमा गएर सागसब्जी टिप्न र काटछाट गर्न नहुने, खाना पकाउन र पकाएको खाना खान नहुने भन्नेजस्ता प्राचीन विश्वास रहेका छन् । यस दिनलाई वर्षातको अन्त्य भएको मानिन्छ^{२९} । नेपालमा विशेष गरेर कर्कोटक, बासुकी र तक्षक नागलाई पूजा गरिन्छ । कर्कोटक नाग नेपाल उपत्यकाको उत्पत्तिसँग सम्बन्धित छ भने बासुकी नाग पशुपतिनाथसित तादात्म्यता देखाइएको छ^{३०} । तक्षक नाग बौद्ध धर्मसँग सम्बन्धित मानिन्छ ।

यस दिन यस क्षेत्रमा विशेष गरेर घरको मूल ढोकामाथि नागका चित्र, आकृति तथा फोटो टाँसेर अथवा गोबरले नागको आकृति बनाएर विविध रूपमा पूजा गरिन्छ । घरको मूल ढोकाको माथि नागको प्रतिकृति रहनाले अग्नि र सर्पको भय हुँदैन भन्ने लोकधारणा पनि यस क्षेत्रको समाजमा उत्तिकै छ । साथै पधेरामा दूधको धारा दिई पूजा गर्ने चलन पनि रहेको छ^{३१} । विभिन्न स्तोत्र पाठ गरेर वर्ष दिन सम्म घरमा सुरक्षा, शान्ति र समृद्धि मिलोस् भन्ने कामना गरिन्छ । कपडा वा काठमा नागका आकृति बनाउने तथा भित्तामा नागको चित्र कोर्ने गरिन्छ^{३२} । नेपाली समाज मूलतः कृषिमा आधारित रहेकाले मनसुनको सामयिक आगमन, बालीनालीको सफलता र सुस्वास्थ्यको समेत कामनाले पानीका देवताको प्रतिकका रूपमा नागको पूजा गर्ने चलन पनि रहेको छ । यस दिन पुरोहितले यजमानको ढोकामा नाग टाँसी दक्षिणा तथा सिधा ग्रहण गर्दछन् । साथै यस अवसरमा घरघरमा विभिन्न प्रकारका परिकार बनाएर खाने गरिन्छ ।

हिन्दू धर्ममा विभिन्न समयमा प्रकृतिका विभिन्न जीव जन्तुहरूलाई पूजाआजा गर्ने र उनीहरूप्रति मायाममता दर्शाउने परम्परा अनुरूप नागको पूजा गरिएको हो । वर्षायाममा पानी पार्न नागहरूको ठूलो महत्त्व रहेको छ । किसानहरूलाई रोपाई गर्न सहयोग पार्नाले जीवजन्तुको पूजाअर्चना गर्ने गरेको धार्मिक विश्वास रहेको छ । थारूहरू यसलाई गुडिया पर्वका रूपमा मनाउँदछन् । यहाँको आदिवासी जातिका रूपमा रहेका नेटवा जातिले पनि नागपञ्चमी नागको विधिपूर्वक पूजा गरेर मनाउने गर्दछन् ।

^{२८} .खत्री र दाहल, पूर्ववत्, (पा.टि.सं.५), पृ.१३६ ।

^{२९} .नेपाली, पूर्ववत्, (पा.टि.सं.१०), पृ.३९९ ।

^{३०} .खत्री र दाहल, पूर्ववत्, (पा.टि.सं.५), पृ.१३६ ।

^{३१} .ढुङ्गाना, पूर्ववत्, (पा.टि.सं.६), पृ.४९ ।

^{३२} .गिरी, पूर्ववत्, (पा.टि.सं.१७), पृ. ५८ ।

मारवाडी समुदायमा भने अधिल्लो दिन बनाएको खाना अर्थात् बासी खाना खाने परम्परा छ । साथै यस समुदायमा यो दिन सातवटा गाँठो सहित एउटा डोरीमा सर्पको स्वरूप बनाई गाईको काँचो दुध, बाजराको आटामा चिनी, घिउलाई मिलाएर माही जस्तै बनाएर सो मोहीबाट पूजाअर्चना गर्ने परम्परा छ । पूजा समापनपछि आफ्नो सासू आमालाई भेटी दिई आर्शिवाद लिने परम्परा छ ।

बुद्धको नखोलिएको एक मात्र अस्तुधातु रामग्राममा रहेको छ । भनिन्छ त्यो अस्तुधातुलाई अहिले पनि नागरूले रक्षा गरेका छन् , त्यसैले सम्राट अशोकले निकाल्न नसकेको उल्लेख छ । यस अर्थमा यहाँ नाग राजाहरूले राज्य गर्थे र नागको महत्त्व अझ बढी भएको जनविश्वास छ ।

२.७ घण्टाकर्ण (गठांमा)

श्रावण कृष्ण चतुर्दशीको दिन मनाइने यो पर्वको विशेष रूपमा नेवार समुदायमा मान्ने गरेको पाइन्छ । चार चतुर्दशी चाडहरू शिवरात्रि चतुर्दशी, बाला चतुर्दशी, पिशाच चतुर्दशी र घण्टाकर्ण चतुर्दशीमध्ये एक चतुर्दशी चाड हो । यस क्षेत्रमा घण्टाकर्ण चतुर्दशी चाडको अवसरमा नेवार समुदायका केटाकेटी चौबाटोमा डण्डा तेच्याई बटुवाहरूसँग पैसा उठाउँछन् । यसरी उठेको पैसाले घण्टाकर्णको दहसंस्कार गर्ने परम्परा रहेको छ^{३३} । यो पर्वले तराईका अन्य समुदायमा भने खासै चर्चा पाएको छैन ।

२.८ एकादशी पर्व

हिन्दु परम्परामा एकादशीको ठूलो महत्त्व रहेको छ । धर्मका आ-आफ्ना पक्ष हुन्छन् । वैदिक सनातन धर्मका एक पक्ष छन् , जसमा धर्मकार्य भनेर गरिने व्रत, तीर्थ, उपवास, दान, त्याग, तपस्यहरू आदि सबै वैदिककालदेखि नभएर मानव निर्मित हुन^{३४} ।

एकादशीमा विष्णु , चतुर्दशीमा शिव, अष्टमीमा देवीका लागि व्रतहरू गरिन्छ । यी सबै वैदिककालदेखि गर्दै आएको होइन । मानव सुख, स्वस्थ्य र शान्तिलाई आधार बनाएर निर्माण गरिएको हो । एकातिर व्रत, उपवास देवदेवीका निमित्त भक्तिभाव प्रकट गर्न हो भने अर्कोतिर यसका केही वैज्ञानिक आधार पनि छन् । शरीर स्वस्थ्य राख्न र इन्द्रियका उत्तेजना नियन्त्रण गर्न उपवासले मद्दत गर्दछ । त्याग तथा दानले समाजमा उदारताको परिचय दिन्छ भने तपले तृष्णा आदिलाई वशवती बनाउन अर्थात् मानिसलाई सम्यम् बनाउन सिकाउँछ^{३५} । उपवास बस्न धार्मिक रूपमा मात्र नभएर वैज्ञानिक दृष्टिकोणले पनि राम्रो मानिन्छ । त्यसैले पनि एकादशी उपवास सबैजसो बस्ने गर्दछन् । वर्ष दिन भित्र पर्ने जम्मा चौबिस एकादशीहरू सबै हिन्दु धर्ममा पवित्र मानिन्छन् ।

३३ .विजयगोविन्द श्रेष्ठ, सि.न.पा.५ निवासी, नेवा : खल रूपन्देहीका सल्लाहाकारबाट प्राप्त जानकारी ।

३४ .कोइराला, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.१२), पृ.८२ ।

३५ .ऐजन, पृ.८३ ।

एकादशीका दिनहरूमा हिन्दु धर्म शास्त्रमा पशुबलि र काटमार गर्न बञ्चित गरिएको छ । यस अवसरमा भक्तजनहरू स्नानादि गरेर ब्रत बस्ने, पूजापाठ तथा कीर्तन गर्ने र पुरोहितलाई सिधा दान दिनेजस्ता आदि कार्य गरिन्छ । वर्षको चौबीस एकादशीहरूमा आषाढ शुक्ल एकादशीदेखि कार्तिक शुक्ल एकादशीसम्म विशिष्टम् महत्त्व रहेको छ ।

जेठ शुक्ल एकादशी अर्थात् जेठ महिनाको दोस्रो एकादशी निर्जला एकादशीका दिन निर्जल अर्थात् पानी समेत नपिएर उपवास बस्नुका साथै पानीले भरिएको भाँडा, बेलको सर्बत, फलफूल र मिठाइ दान दिने गरिन्छ । भोलिपल्ट ब्रह्मणलाई सिधा दान दिएर भोजन ग्रहण गराई मात्र खाने चलन छ । यसलाई तुलसी दल राख्ने एकादशी पनि भनिन्छ । नेपाल एवम् भारतीय संस्कृतिमा वृक्ष एवम् विरुवाहरूको पूजालाई अत्यधिक मात्रामा महत्त्व दिइएको छ । त्यसैले सोमबारे औँसीको दिन अधिकांश हिन्दु स्त्रीहरू तुलसीको वृक्षमा परिक्रमा साथ अनेकौ प्रकारका सामग्रीहरू चढाउँछन् ।

पौराणिक कथाअनुसार भगवान विष्णु आषाढ शुक्ल एकादशीका दिनदेखि पातालमा सुत्न जाने र चार महिनापछि कार्तिक शुक्ल एकादशीका दिन जागरण हुने । त्यसैले आषाढ शुक्ल एकादशीलाई हरिको नामबाट 'हरिशयनी एकादशी' र कार्तिक शुक्ल एकादशीलाई 'हरिवोधिनी एकादशी' भन्ने गरिन्छ । लोक भाकामा यी दुवै एकादशीलाई 'ठूलो एकादशी' भन्ने चलन पनि छ । आषाढ शुक्ल एकादशी अर्थात् हरिशयनी एकादशीको भोलिपल्ट द्वादशीका दिनमा तुलसीको बोट घर अथवा बगैँचामा रोप्ने चलन छ । जब त्यो तीन महिनाको हुन्छ त्यस बोटको पूजा प्रारम्भ गरिन्छ ।

कार्तिक शुक्ल एकादशी अर्थात् हरिवोधिनी एकादशीका दिन मण्डप स्थापना गरी विष्णुसित यिनको विवाह सम्पन्न गरिन्छ^{३६} । नवग्रह, मातृका, नन्दी, श्रद्धा आदिको पूजन गरी पश्चात् गोधुली समयमा कन्यादान गर्ने परम्परा छ । यस अवसरमा वैदिक मन्त्रहरू पढ्ने गरिन्छ^{३७} । देवी पूराण अनुसार कार्तिक पूर्णिमाका दिन तुलसीको जन्म भएको थियो । जसको कारण सो दिन तुलसी पूजन र भगवान विष्णुलाई तुलसी चढाउनु विशेष महत्त्व मानिन्छ । तुलसी र भगवान विष्णुसित सम्बन्धित अनेकौँ उपाख्यानहरू पूराणहरूमा पाइन्छ । पूराणमा वर्णित एक उपाख्यान अनुसार कुनै एक समयमा सत्यभामाले श्रीकृष्णलाई तुला दान गरिन् । तराजुमा एकातिर श्रीकृष्ण बस्नु भयो र अर्कोतिर सत्यभामाले आफ्ना सम्पूर्ण सम्पत्ति राखिन् । तर सत्यभामाको सम्पत्ति रहेतिरको पलडा आकाशमै रह्यो । सत्यभामालाई साह्रै कष्ट भयो । यस्तो समयमा रुकमणिको इशारामा उनले तुलसीको एक पात त्यसमा राखि दिइन् । तुलसीपत्र राख्न साथ श्रीकृष्णको पलडा आकाश हुन लाग्यो^{३८} । यसरी उपाख्यानद्वारा पनि तुलसीको महिमा पौराणिक समयदेखिनै वैष्णव धर्मसित तुलसीको घनिष्टता रहेको स्पष्ट हुन्छ । वैष्णवीहरू हरिको पाताल प्रवेशदेखि कार्तिक शुक्ल एकादशीका दिनसम्म चर्तुमासा ब्रत बस्ने चलन छ । आषाढ शुक्ल एकादशीका दिनदेखि

३६ . जोशी, पूर्ववत् , (पा.टि.सं.१४), पृ.१६० ।

३७ . ऐजन ।

३८ . ऐजन , पृ.१६४ ।

चर्तुमासा प्रराम्भ हुने हुँदा यो दिनदेखिनै कथा श्रावण गर्ने चलन पनि रहेको छ^{३९} । यी एकादशीका दिनहरूमा भक्तजनहरू नजिकैको पवित्र कुण्ड तथा नदीमा स्नान गरी व्रत बस्ने गर्छन् । एकादशी पर्वका दिन नारायणका मन्दिरहरूमा पूजापाठ गर्नेहरूको घुइँचो लाग्छ । एकादशी पर्वका दिन नवलपरासी जिल्लाको पहाडी भेगमा पर्ने काली गण्डकीमा तोरण तार्ने प्रचलन पनि रहेको छ^{४०} ।

तराईमा बसोबास गर्ने मारवाडी समुदायमा अषाढ शुक्ल एकादशी अर्थात् हरिशयनी एकादशीका दिन व्रत बसी भगवानलाई नयाँ विस्तारामा शयन गराई विधिपूर्वक पूजा गर्ने परम्परा छ । यस दिनदेखि भगवान विष्णु शयन गर्नु हुन्छ अर्थात् पाताललोकमा राजा बलीको द्वारपाल भएर कार्तिक शुक्ल एकादशीसम्म चर्तुमास भरि बस्नु हुन्छ भन्ने जनधारणा रहेको छ । त्यसैले यस अवसरमा शुभकार्य अर्थात् विवाह आदि मङ्गलकार्यहरू नगर्ने परम्परा छ । कार्तिक शुक्लपक्ष एकादशीका दिन सूर्य अस्ताएपछि धुमधामसँग तुलसी र शालिकग्रामको विहे गरी टाउकोमा राखेर मन्दिर पुऱ्याउने प्रचलन छ । विवाहका लागि सारी, बलाउज, मेन्हदी, काजल, सिन्दूर, चुरी राखी विवाह गराइन्छ । विवाह पश्चात विवाह गराएका समानहरू पण्डितलाई दिने गरिन्छ । यो समुदायमा मंसिरको पहिलो एकादशी कृष्ण पक्षको एकादशी भनि उत्पत्ति एकादशीका रूपमा मनाउने चलन रहेको छ । यस दिन व्रत बसी तुलसीको पूजा गरिन्छ ।

फागुन शुक्ल एकादशी अमालिका एकादशी पर्वका रूपमा मनाउने चलन पनि रहेको छ । यस दिन मारवाडी समुदायमा जसको घरमा पहिलो छोरा जन्मन्छ त्यस घरमा उसको माइतबाट छोरी, ज्वाइँ र नातीलाई नयाँ वस्त्र, पञ्च मेवा, मिठाइ र फलफूल लिएर भेटन आउँछन्^{४१} ।

२.९ श्रावण संक्रान्ति

प्रत्येक वर्षको साउन एक गते पर्ने यो चाडले छुट्टै महत्त्व र विशेषता बोकेको छ । हिन्दु समाजमा वर्षका अन्य महिनामध्ये श्रावण महिना पवित्र महिनाका रूपमा मानिन्छ । महिनाको आरम्भनै पर्व विशेषद्वारा सम्पन्न गरिन्छ । श्रावण संक्रान्तिलाई कर्कट संक्रान्ति पनि भनिन्छ । यस दिनदेखि सूर्य कर्कट राशिमा प्रवेश गरेर उत्तरायनबाट दक्षिणायनतिर लाग्ने हुँदा यो संक्रान्तिको नाम 'कर्कट संक्रान्ति' पनि रहन गएको हो । यस अवसरमा नुहाइधुवाइ गरेर कुल देवता, इष्ट देवता र अन्य प्रमुख देवताको मन्दिरमा गई पूजाआजा गर्ने, सत्यनारायणको पूजा लगाउने तथा ब्राम्हणहरूलाई दानदक्षिणा दिने गरिन्छ । यस दिन विशेष खाद्यपदार्थ तयार गरेर आफन्त तथा साथी भाइहरूलाई बोलाएर घरमा रमाइलोका साथ खाने गरिन्छ । यस दिन घरमा कुरिलो, मलायो, सिउरी आदि राख्ने गरिन्छ । यसरी राखेमा रोग र आपत्ति आउँदैन भन्ने विश्वास रहेको छ^{४२} । यस दिन रोगादि हटुन् भन्ने

^{३९} .जोशी, पूर्ववत् , (पा.टि.सं.८), पृ.४३ ।

^{४०} .ऐजन, पृ.४४ ।

^{४१} .विजयचन्द्र मिश्र , सि.न.न.पा ५ निवासी, माडवारी सेवा समिति रूपन्दहीको पुजारीबाट प्राप्त जानकारी ।

^{४२} .ऐजन ,पृ. ४६ ।

भावनाले बेलुका लुतो फ्याँके भनेर अगुल्टा र अनेक किसिमका फलफूलहरू फ्याँके पनि गरिन्छ ।

यस क्षेत्रमा श्रावण संक्रान्तिका दिनदेखि प्रत्येक सोमबार शिवमन्दिरहरूमा शिवलिङ्गमा जल चढाउन भक्तालुहरूको घुइँचो लाग्दछ । (चित्र नं.७) मारवाडी समुदायमा गङ्गा स्नान गर्नुका साथै तिलका समान, खिचडी र नगद दान दिने तथा बहिनी, छोरीलाई मिठाई पठाउने चलन रहेको छ ।

२.१० रक्षा बन्धन

नागपञ्चमीपछि आउने श्रावण महिनाको पूर्णिमा तिथिका दिन मनाइने रक्षाबन्धनलाई ऋषिपूर्णिमा, ऋषितर्पणी, जनैपूर्णिमा, क्वाँटीपूर्णिमा आदि अनेक नामले चिनिन्छ । यस दिन पवित्र नदी तथा कुण्डहरूमा गएर स्नान गर्ने तथा देवदेवीको पूजा गरिन्छ ।

यस क्षेत्रमा नवलपरासीको त्रिवेणीधाम, कपिलवस्तुको लक्ष्मणघाट आदि पवित्र तीर्थाटन नदीहरूमा गएर स्नान गर्ने गरिन्छ । तनहुँको देवघाटमा पनि भक्तजनहरू स्नान गर्न जाने गर्दछन् । यसका साथै सक्नेहरूले नेपालकै पवित्र र पूण्य प्राप्ति कुण्ड मानिने काठमाडौँ उपत्यकाको उत्तरी भेगमा रसुवास्थित गोसाइँकुण्डमा समेत भक्तजनहरू स्नानका लागि जाने परम्परा छ । गोसाइँकुण्ड, देवघाट, त्रिवेणीधाम, लक्ष्मणघाटजा पवित्र नदीहरू तथा जान नसक्ने भक्तालुहरूले घरमै स्नान गर्दछन् । यस अवसरमा नुहाइ-धुवाइ गरेपछि तागाधारीहरू पुरानो यज्ञोपवीत(जनै) फेरेर नयाँ जनै धारणा गर्दछन् । तागाधारीहरूले पूर्णिमाको अधिल्लो दिन चर्तुदशी तिथिका दिन कपाल मुण्डन गरी अर्को दिन विधिपूर्वक जनै फेर्ने चलन छ । हिन्दु धर्म अन्तर्गत वैदिक सनातन धर्मको मुख्य अङ्गनै जनै पूर्णिमा हो । यसै दिनमा नारी पुरुष दुवैले दाहिने हातको नाडीमा पवित्र तागो (धागो) बाँध्ने चलन समेत रहेको छ । यस धागोको सम्बन्धमा पौराणिक असुर राज बलिसँग देखाएर 'येन बद्धो बलिराजा' मन्त्रोच्चारण साथ नाडीमा बाँध्ने गरिन्छ । यसबाट एकातिर वर्षभरि गरिएको कुकर्महरूको अन्त्य हुने तथा आगामी दिनहरूमा खराब तथा अशुभ तत्त्वबाट बाँच्न सकिने विश्वास गरिन्छ । यस दिनमा बाँधिएको धागो लक्ष्मीपूजाका दिन फुकाउने चलन पनि रहेको छ ।

मध्यकालमा भारतका गुजरातका शासक बहादुर शाहले चित्तौरमा आक्रमण गर्दा त्यहाँकी राजमाता कर्णवतीले दिल्लीका शासक हुमायूलाई राखी पठाएर सहयोगको लागि अनुरोध गरेकी थिइन् । केवल त्यही राखी पठाएकै आधारमा नै हुमायूले चित्तौरलाई सहयोग गरेका थिए^{४३} । मुगल शासक द्रव अकबर र जहाँगीर पनि हिन्दुहरूको यो पर्वमा ब्राह्मणहरूद्वारा हातमा डोरी बाँधाएर मनाउने गर्दथे । सीमाना नजिकका कारण त्यसैको प्रभावले पश्चिम तराईमा रक्षाबन्धनको विशेष महत्त्व रहेको पाइन्छ । दिदीबहिनीहरूले दाजुभाइलाई टीका लगाई दाहिने हातको नाडीमा राखी बाँधेर फलफूल तथा मिठाइ खुवाउने गरिन्छ भने दाजुभाइले दिदीबहिनीलाई उपहार स्वरूप दक्षिणा वा वस्त्र दिएर

^{४३} .जी. एन् शर्मा , १९५१सन् ,मेवार एण्ड मुगल इम्पेरर्स , (आग्रा :आग्रा प्रकाशन), पृ.५० ।

सम्पन्न गरिन्छ । यसबाट दाजुभाइले दिदीबहिनीको रक्षा गर्नु पर्छ भन्ने मान्यता राखेको देखिन्छ ।

मारवाडी समुदायमा रक्षबन्धन भन्दा दुई दिन अगाडि अर्थात् त्रयोदशीका दिन आफ्नो घरको ढोकाको दुबैतिर गोबरको पानीले सफा गर्ने परम्परा छ । त्यसको अर्को दिन चुनाले पोती गेरुवा रङ्गले 'राम राम' या देवीदेवताको नाम लेख्ने चलन छ । त्यसलाई रोली, मोली, जल र मिठाईले पूजा गरिन्छ । यस अवसरमा आफ्नो देवी देवता र पितृहरूको पूजा गरी आर्शिवाद लिने र दानदक्षिण दिने गरिन्छ । श्रावण पूर्णिमाका दिन पर्ने यस पर्वको अवसरमा घरघरमा खीरपुरी पकाएर सबैलाई खुवाउने र आफूले पनि ग्रहण गरिन्छ । यसै दिन आफ्ना दिदी बहिनीहरूले दाजुभाइलाई टीका लगाई राखी बाँध्ने गरिन्छ । यसमा दाजुभाइले पनि दिदीबहिनीहरूको राक्षको प्रतिबद्ध जाहेर गर्दै उपहार दिने चलन छ ।

यसरी एकातिर यो पर्वमा तागाधारीहरूले पुरानो यज्ञोपवीत (जनै) फेरेर नयाँ जनै धारणा गरी मनाउँछन् भने अर्कोतिर दिदीबहिनीहरूले दाजुभाइलाई रक्षबन्धन बाँधेर मनाउने गरेको पाइन्छ । यस दिन मास, केराउ, भटमास आदि विभिन्न प्रकारका गोडा अन्नबाट बनाइने क्वाँटी देवदेवीलाई चढाउने तथा खाने खुवाउने गरिने हुँदा यस पूर्णिमालाई 'क्वाँटीपूर्णमा' समेत भन्ने चलन रहेको छ । यस किसिमको क्वाँटीले पेटसम्बन्धी विभिन्न रोगलाई फाइदा गर्छ भन्ने लोकधारणा पनि छ । हिन्दु धर्म अन्तर्गतका हाम्रा प्राचीन धर्मग्रन्थहरूले यस दिन खाइने विविध खाद्यपदार्थले पेट सम्बन्धी विकार हटाउँछ भन्ने भाव व्यक्त गरेका छन्^{४४} ।

यस दिन बौद्ध धर्मावलम्बीहरूले पनि बुद्धधर्मस्थलहरू सफा गरेर 'प्रज्ञापारमिता'को दर्शन गर्नुका साथै नौवटा बौद्ध महाविहारहरूमा परिक्रमा गर्न जाने चलन छ । किसानहरूले भ्यागुताको पूजा गरी क्वाँटी, फूल, चन्दन चढाउँदै 'हे पृथ्वी देवता म तिमीलाई नमस्कार गरेर खाद्यान्न चढाउँछु, तिमी प्रसन्न भएर समयमा वर्षा गराई हाम्रो अन्नको रक्षा गरेर बढी उब्जाउ गर्न सहयोग गर' भन्ने चलन पनि रहेको छ । यसरी पूजा गरेर खाद्यान्न चढाएपछि चार दिनसम्म खेतमा जानु हुँदैन भन्ने परम्परा छ । यस किसिमले श्रावण पूर्णिमामा अनेक परम्परा र संस्कृतिका सङ्गम भएको महत्त्वपूर्ण दिनका रूपमा रहेको बुझिन्छ । तामाङ्ग समुदायमा यस अवसरमा 'नारा' भन्ने पूजा लगाई भोज खुवाउने चलन छ^{४५} ।

थारू समुदायले यसलाई कुनै पर्वको रूपमा नलिएर एउटा हिन्दु धर्म अन्तर्गतको सामान्य घटनाका रूपमा लिने गर्दछन्^{४६} । यस पर्वलाई थारूहरू रखौनी भन्दछन् । यस अवसरमा ब्राह्मणहरूले घरघरमा गई हातमा विशेष प्रकारको धाँगो (तागा) बाँधिदिने र सामान्य दानदक्षिणा लिने चलन रहेको छ ।

४४ . पुण्यरत्न वज्राचार्य, २०३३, हाम्रा चाडपर्वहरू, (काठमाडौँ : रत्नपुस्तक भण्डार) , पृ. २२ ।

४५ . पाण्डेय, पूर्ववत्, (पा.टि.सं.२४), पृ. ३७ ।

४६ . बमबहादुर थारू, २०६७, रूपन्देहीको थारू समाज र संस्कृति, (रूपन्देही-थारू भाषा, कला र संस्कृति उत्थान मञ्च, गजेडी-२), पृ. ४० ।

ज्ञानबद्धो बली राजदान बद्धो महाबल :
तेन न्वाम् प्रतिवधनाम रक्षा माचलमाचेल :

जस्ता मन्त्र उच्चारण गरेर धाँगो बाँधेको हुँदा यो डोरो नबाँधिएमा निश्चय पनि कुनै दैवीय अनिष्ट आउन सक्ने र बाँधिएमा तत् अनिष्ट भवितव्यबाट मुक्त हुने जनविश्वासका कारण सबैले यो डोरी बाँध्ने गरिन्छ^{४७} । यस क्षेत्र भारतसँग जोडिएको हुनाले भारतको संस्कृतिसँग मिल्न गएकोले रक्षा बन्धनको महत्त्व रहेको पाइन्छ । हिन्दी फिल्मको नकलले पनि दिदीबहिनीहरूले दाजुभाइलाई राँखी बाँध्ने गरेको हो^{४८} ।

यो पर्वले एकै धर्म र जातिसँग मात्र सम्बन्धित हुन्छ भन्ने नरहेर बहुसंस्कृति र बहुजातिसँग सम्बन्धित गराएको छ । यसका धार्मिक मान्यताहरू जे-जस्तो भएपनि सामाजिक महत्त्वका दृष्टिले यो दिन वर्षाको अन्त्य भएको दिनका रूपमा देखिन्छ । जेष्ठ शुक्ल षष्ठीका दिन उपत्यकामा मनाइने सिठी चाडले बर्साद सुरु भएको तथा खेतिपातीको समय आएको सङ्केत दिन्छ भने यो श्रावण पूर्णिमाले वर्षात्को समय सकिन थालेको तथा खेतीपातीको सम्पूर्ण कार्य सकिएको जानकारी दिन्छ ।

२.११ गाईजात्रा

भाद्र कृष्णप्रतिपदादेखि अष्टमीसम्म मनाइने गाईजात्रा उत्सव मृतकहरूको सम्झनामा गाई वा नक्कली गाईको स्वरूप तयार गरी मनाउने गरिन्छ^{४९} । नेवार समुदायमा प्रत्येक वर्ष आफून्त मरेकाको घरबाट सम्झना स्वरूप गाईजात्रा निकाल्ने गरिन्छ । खास गरी प्रतिपदाको दिन मुख्य जात्रा हुन्छ । यस क्षेत्रमा नेवारहरूको बसोबास न्यून मात्रमा रहेतापनि नेवार बस्ती बसेको ठाँउबाट यस्तो जात्रा निकाल्ने गरिन्छ । बुटवल, भैरहवा, नवलपरासी, कपिलवस्तु आदि क्षेत्रमा नेवार समुदायमा आफून्तजनहरू भेला भई परम्परागत ढङ्गले सिङ्गार गरी नाँचगानसहित मृतकको सम्झना स्वरूप गाईजात्रा निकालेर बजार तथा गाउँ डुलाइन्छ । (चित्र नं.८) यसबाट मृतकको आत्माले सन्तुष्टी र प्रेतात्माले शान्ति पाउने जनविश्वास रहेको छ^{५०} ।

२.१२ कृष्ण जन्माष्टमी

कृष्ण जन्मोत्सव भाद्र कृष्ण पक्षको अष्टमीको दिन मनाइन्छ । यस दिन विहानै नजिकैको पवित्र नदी वा घरमै नुहाइ-धुवाइ गरेर कृष्ण मन्दिरहरूमा दर्शन गर्न जाने, दिनभरि उपवास बसेर ब्रत लिने तथा मन्दिर वा घरमै कृष्णको प्रतिमा स्थापना गरी विधिपूर्वक पूजापाठ गर्ने गरिन्छ । यसको अघिल्लो दिन दर खाने चलन रहेको छ । यो पर्वको नजिकै तीज पर्व पर्ने हुनाले पनि सबै दिदीबहिनी तथा महिलाहरू एक ठाँउमा भेला

^{४७} .ऐजन् , पृ. ४१ ।

^{४८} .ऐजन् , पृ. ४१ ।

^{४९} .गिरी, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.१७), पृ. ५८ ।

^{५०} .ऐजन् ।

भएर बाललिला गाउने तथा नाँचगान गरी रमाउने गरिन्छ^{५१} । यस अवसरमा विशेष गरी कृष्ण मन्दिरहरूमा गीताको अमृत वचनहरूका प्रवचन गर्ने, कृष्णलिला सम्बन्धी गीत, भजनकीर्तन गाएर गर्ने तथा कृष्णलिला सम्बन्धी नृत्य प्रदर्शन गर्ने गरेको पाइन्छ । यस रातलाई मोहरात्रि पनि भनिन्छ^{५२} ।

महाकाव्ययुगीन विष्णुको आठौँ अवतार कृष्णको जन्म जयन्तिका रूपमा कृष्णाष्टमी पर्व मनाउने परम्परा छ । यस क्षेत्रमा भैरहवाको राधाकृष्ण मन्दिर, नारायण मन्दिर र जीवित बालकलाई कृष्ण बनाएर सामुहिक रूपमा स्थापना गर्ने, बुटवल नारायणस्थान, राधाकृष्ण मन्दिर आदिमा श्रद्धालुभक्तजनहरूको पूजा गर्ने भीड लाग्ने गर्दछ^{५३} । यस दिन साँझमा बत्ती बाले पछि कृष्ण तथा नारायण मन्दिर आसपास मुख्य मेला समेत लाग्ने गर्दछ^{५४} (चित्र नं.९) । साथै नाँचगान गरेर कनर्सट पनि गरिन्छ । कृष्णको रथजात्रा निकाल्ने परम्परा पनि छ । जसलाई शोभा यात्रा भनिन्छ । कृष्णलाई रथमा राखी बजार परिक्रमा गराउने प्रचलन छ । महान् व्यक्तित्वहरूका श्रद्धायुक्त सम्भना जन्मदेखिनै बोकी आएको त्रिभुवनमध्ये देवत्रयलाई चुकाउन समर्थ हुन्छौँ^{५५} भन्ने विश्वास रहेको छ । यस दिन उपवास बस्नेहरू कृष्ण मन्दिरमा राति १२ बजेसम्म भजनकीर्तन गाएर कृष्णको पूजाआजा गर्ने परम्परा छ । उपवास बस्नेहरू भोलिपल्ट विहानको पूजा गरेर मात्र खाने गर्दछन् ।

थारू समुदायमा यसलाई अष्टमकी भनि कृष्ण जीवन लिला सम्बन्धि विभिन्न नाटकहरू प्रस्तुत गरिन्छ । यो समुदायमा पनि महाकाव्यकालको महाभारत तथा भागवत् गीता बारे प्रवचन गोष्ठी र भजनजस्ता कार्यक्रम सञ्चालन हुने गरेको पाइन्छ । हिन्दु परम्परामा आधारित एकैकाले थारू समुदायमा पनि विहानै नुहाइधुहाइ तथा घर आँगन सफासुगन्ध गरी भित्ता वा डेहरीका पाटामा अष्टमकी अर्थात् कृष्णलीला सम्बन्धी विशेष प्रकारको रङ्गीविरङ्गी चित्र कोर्ने चलन रहेको पाइन्छ^{५६} । यस दिन भक्तालुहरू ब्रत बस्नुका साथै कृष्णको पूजा आरधना तथा कृष्णको भक्तिभजन गरिन्छ । अर्को दिन विहान जलाशयमा पूजा सामग्री सहित गई बिसर्जान गरी स्नान गरिन्छ । विशेषगरी यो अवसरमा बुटवल नारायणघाटबाट निस्कने श्रीकृष्ण भगवानको शोभायात्रा 'दहकाना' हेर्न जाने विभिन्न समुदायका मानिस लगायत थारू थरुनीको भीड पनि उत्तिकै हुने गर्दछ^{५७} ।

५१ .थारू, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.४८), पृ.५० ।

५२ .गिरी , पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.१७), पृ. ५९ ।

५३ .ऐजन ।

५४ .गिरी , पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.१८), पृ. १४२ ।

५५ .जोशी, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.१४), पृ.९४ ।

५६ .थारू, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.४८), पृ.३६ ।

५७ .ऐजन ।

२.१३ बाबुको मुख हेर्ने (भाद्र औसी)

भाद्र औसीको अर्थात् भदौ अमावश्यक दिनलाई बाबुको मुख हेर्ने पर्वका रूपमा मनाइन्छ । यो पर्वलाई कुशे औसी पनि भन्ने गरिन्छ । यस दिन नजिकैको पवित्र कुण्डहरू वा घरमै स्नान गरी वर्ष दिनका निमित्त चाहिने कुश मन्त्रोच्चारण सहित काट्ने वा उखल्ने गरिन्छ । विशेषतय ब्राह्मण जातिले घरघरमा कुश संकलन गर्नुका साथै कुशको पूजा गर्ने र पूरोहितले आफ्ना यजमानहरूको घरघरमा कुशको मुठा पुऱ्याइ दिएर सिधा तथा दानदक्षिणा प्राप्त गर्छन् । अर्कातिर यस अवसरमा छोराछोरीले आफ्ना जीवित बाबुहरूलाई फलफूल, मिठाइ तथा उपहार स्वरूप वस्त्र दिएर सम्मान व्यक्त गरी आशीर्वाद लिने चलन रहेको पाइन्छ । बाबु नहुनेहरूले नजिकैको तीर्थस्थलमा गएर पिण्डदान गर्ने परम्परा छ । यसरी दिएको पिण्ड पितृहरूले सहजै प्राप्त गर्छन् र मुक्ति पाउँछन् भन्ने जनधारणा रहेको छ । प्रारम्भमा नेवार समुदायमा प्रचलित यो पर्व अहिले यस क्षेत्रमा बस्ने ब्राह्मण, क्षेत्री, गुरुङ्ग, मगर, थारू आदि समुदायमा पनि मनाउने गरेको पाइन्छ । थारू, मारवाडी, यदाव समुदायमा भने यो पर्वले खासै चर्चा पाएको देखिँदैन ।

२.१४ गणेश चौथी

भाद्र शुक्ल चौथी तिथिका दिन गणेशको जन्मजयन्ती स्वरूप पूजा गरिन्छ । भक्तजनहरूले व्रत बसी गणेशको प्रतिमालाई स्नान गराएर लड्डु, मूला, दुबो आदि चढाई विधिपूर्वक पूजा गर्ने चलन छ । यस दिन गणेशको पूजा गरेमा ऐश्वर्यवान्, धनाढ्य भइन्छ भन्ने जनविश्वास पनि रहेको छ^{५८} । यस अवसरमा चन्द्रमालाई हेर्नु हुँदैन । यदि भुलेर हेरियो भने आफूलाई दोष लाग्छ भन्ने प्रचलन समेत रहेको छ । किम्बदन्ती अनुसार गणेशको रूप देखेर चन्द्रमाले खिल्ली उड्याएपछि गणेश क्रोधित भएर श्राप दिए । गाणेशको त्यसप्रकारको महाश्रापको कारण चन्द्रमा लाजले कसैले नदेख्ने गरी कमलपोखरीको तल लुक्न जान बाध्य भए^{५९} ।

श्रृष्टिकर्ता ब्रह्माको अनुरोधमा चन्द्रमालाई भाद्र शुक्ल चतुर्थी अर्थात् गणेश चौथीका दिन गणेशको व्रत गर्नुका साथै पूजन गरी गाणेशलाई सन्तुष्टि पार्न लगाए । यो देखेपछि गणेशले पहिले त मानेनन् तर पछि ब्रह्मा सहित सम्पूर्ण देवताको अनुरोधमा गणेशले एक शर्तमा उपर्युक्त श्राप निर्मुक्त गर्ने वचन दिए । त्यो शर्त हो – “जुन व्यक्तिले भाद्र शुक्ल चतुर्थीका दिन चन्द्रमाको दर्शन गर्दछ, त्यो व्यक्ति वर्ष पर्यन्त अर्थात् वर्षभरी अपयश तथा अपगुणको भागी हुन्छ । तर जसले भाद्रशुक्ल द्वितीयका दिन पहिलेनै चन्द्रमा दर्शन गर्छ, उसले फेरि यदि चतुर्थीको चन्द्रमा दर्शन गरेमा मिथ्यापवादको भोगी हुँदैन”^{६०} । यस्तै पौराणिक आख्यान अनुसार सोमले आफ्नै गुरु बृहस्पतिकी सुन्दर पत्नी तारासित चोरी-चोरी प्रेम गरी हरेर लगेका थिए । तिनले यसरी चोरी छिपी आफ्नै गुरुकी पत्नीलाई हरण गरी उनीबाट तिनले

५८ . हुङ्गाना, पूर्ववत्, (पा.टि.सं.६), पृ.५० ।

५९ . जोशी, पूर्ववत्, (पा.टि.सं.८), पृ.१०७ ।

६० . ऐजन, पृ.१०७ ।

बुधलाई पुत्रका रूपमा प्राप्त गरेका थिए । यो दिन गणेश चौथीकै दिन परेको थियो भन्ने कुरा पौराणिक आख्यानमा वर्णित भएको छ^{६१} । त्यसैले तराईमा यस दिन विहान गणेशको पूजा गरेर राति चन्द्रमाको मुख नहेरी चन्द्रमाको पूजा गर्ने चलन पनि कतै कतै रहेको छ^{६२} ।

मारवाडी समुदायमा गणेश चौथी ठूलो पर्वका रूमा मान्ने गरिन्छ । यस अवसरमा गणेश र उनको उन्डा(पाषवा दाउराको एकफूटको छडी)को विधिपूर्वक पूजा गरेर गणेशलाई बेशनको लड्डु वा बेशन नभएमा पहेंलो रङ्ग भएको लड्डुको भोग लगाई आरती गरिन्छ । यस दिन चन्द्रमालाई हेर्नु हुँदैन यदि संयोगवस देखिएमा सत्राजित राजाको कथा सुनेमा दोष मेटिन्छ भन्ने विश्वास यो समुदायमा रहेको छ । यसै दिन आमाहरूले आफ्ना छोराहरूको सिन्धार गर्छन् अर्थात् मिठाई खुवाई रुपैयापैसा, समानहरू उपहार स्वरूप दिइने प्रचलन छ ।

बौद्ध धर्मावलम्बीहरूमा पनि गणेशलाई तान्त्रिक देवता विघ्नान्तकको रूपमा मान्ने चलन छ । नेवार समुदायमा यसलाई चथाको नामले सम्बोधन गर्ने चलन छ । यस दिनको चन्द्रमा तथा यो पर्वलाई 'चौथी चन्ना' भन्ने प्रचलन थारु समुदायमा रहेको छ ।

थारु समुदायले पनि यस दिन चन्द्रमाको दर्शन भएमा वर्ष दिननै अशुभ वा अनिष्ट पर्न जान्छ भन्ने विश्वास राख्दछ । यो दिन चन्द्रमाको मुख कसैले हेर्दैनन् यदि संयोगवस देखिएमा मासको गेडा आगोमा पोलेर खाने र खाने बेलामा कसैले सोध्नु पर्छ – 'के खाई रहेको छस्' अनि उसले जवाफ दिनु पर्छ – 'चौथी चन्नाको हाडखोर' अनिमात्र दोष काटिन्छ^{६३} भन्ने जनविश्वास थारु समुदायमा व्यापक रहेको छ । यसरी यो दिनलाई चौखेन, चौर, चने, चौथी चन्ना, गणेश चौथी, चिरचन पचनी आदि नामले सम्बोधन गरेको पाइन्छ । तराईका हरेक समुदायमा विभिन्न रूपबाट चौथीमङ्गल पर्व मान्ने गरेको देखिन्छ ।

२.१५ तीज

तीज पर्व निकै उत्साहका साथ मनाइने गरिन्छ । यो पर्व तराईमा बस्ने प्रायः सबै समुदायका महिलाहरूले मान्दै आएको पाइन्छ । तीज पर्व सुरु हुन करिब करिब दुई महिना अगाडिदेखि नै यसको चहलपहल सुरु भएको देखिन्छ । रेडियो टेलिभिजनमा तीजका गीतहरू बज्नुका साथै महिलाहरूले आफूलाई सिङ्गारिने सामाग्रीहरू समेतको किनबेच गर्न थाल्दछन् । सुरु हुन्छ । विशेष गरेर रेडियो टेलिभिजनहरूले नै यस पर्वको रौनक बढाएको पाइन्छ । भाद्र शुक्ल तृतीयाका दिन नेपाली महिलाहरूले तीज पर्व सम्पन्न गर्ने परम्परा रहेको छ । तीजलाई कतै हरतालिका नाम दिइएको छ भने कतै हरितालिका नाम भन्ने गरिएको छ । यस अर्थमा पार्वतीलाई सखीहरूले हरण गरी वनमा लगेको हुँदा हरत-आलिका=हरतालिका, हरित(अपहृत)-अलिका=हरितालिका यसरी दुबै नामले प्रचलित रहेको छ^{६४} ।

६१. ऐजन , पृ.१०७ ।

६२. जोशी, पूर्ववत् , (पा.टि.सं.१४), पृ.१०७ ।

६३. थारु , पूर्ववत् , (पा.टि.सं.४८), पृ.४० ।

६४. जोशी, पूर्ववत् , (पा.टि.सं.८), पृ.१०३ ।

पश्चिम तराईमा तीज पर्वले निकै ठूलो महत्त्व बोकेको पाइन्छ । यस दिन भगवान श्रीकृष्णको न्वारनको भएको दिन हुँदा विशेष हर्षोल्लासका साथ मनाउने चलन चलेको भनाइ पनि रहेको छ^{६५} । अर्कोतिर यसै दिन पार्वतीले शिवजीको पूजा गरी कठोर तपस्याका साथ व्रत बसेकाले शिवजीको दर्शन पाएर उनलाई पति स्वीकार्न सक्षम भएकी हुन भन्ने जनविश्वासले पनि माहिलाहरूले आफ्नो पतिको सुस्वस्थ र दीर्घायुको कामनाका साथ व्रत लिने गरेको पाइन्छ । अविवाहित नारीहरूले असल र आफूले साँचे जस्तो वर पाउने कामनाका साथ तीजको व्रत लिन्छन्^{६६} ।

तीज पर्व दुई दिनमा सम्पन्न गर्ने परम्परा रहेको छ । यस दिन विवाह गरेर दिएको दिदीबहिनीहरूलाई बोलाएर दर खुवाउने तथा माइती देशका चेलीहरूसँग रमाइलोका साथ दुःख सुखको कुराले गीत गाएर रमाइलो गरिन्छ । (चित्र नं.१०) तीजको अधिल्लो दिन दर खाने दिनका रूपमा मानिन्छ भने अर्को दिन नुहाईधुहाई गरेर व्रत बस्ने गरिन्छ । यस अवसरमा नयाँ वस्त्र लगाई विवाहित महिलाहरूले सधवाको चिन्ह स्वरूप रातो सारी, रातै चोलो, सिन्दूर, पोते, गरगहना आदिले भक्तिभकाउ भएर देवमन्दिरमा पूजाआजा गर्ने र सामूहिक गीत गाउने र नाँचने गर्दछन् । साथै मन्दिर, खुल्ला मञ्च र बाटाघाटामा नाँचदै-गाउँदै हिँडेका उन्मुक्त महिलाहरूको ताँती देख्न सकिन्छ ।

मारवाडी समुदायमा महिलाहरूले सोह्र सिङ्गारले सिङ्गारिएर विधिपूर्वक गणेश, नवग्रह, कलश, षोडशमातृका, नवदुर्गा आदिको पूजा गरी सोभाग्यका सामग्रीसहित वस्त्र दान दिने परम्परा रहेको छ । गंगाजीको माटोले शिवपर्वतीको प्रतिमा बनाएर जल, पञ्चामृत, मोलि (काचो धागो), रोलि (अबिर/रङ्ग), चन्दन, चावल, फूल, बेलपत्ता, प्रसाद, मिठाई आदिले पूजा गर्ने र दक्षिणसहित धोती, गम्छाका साथै सुहागको जोडा चढाएर शिवपार्वतीको षोडशोपचार विधिले पाठपूजा गरेर अनेक रूपमा भजनकीर्तन तथा नाँचगान गर्ने चलन छ । साथै पूजा सम्पन्न पछि कथा सुन्ने, आरती गर्ने र घरको मुख्य महिला (सासू वा जेठोबाठो)लाई सुहागको जोडा, दक्षिणा र मिठाइ दिनुका साथै ब्राहमणलाई गम्छा, धोती र दक्षिणा दिने गरिन्छ । शिवपार्वतीको मूर्ति वा फोटोलाई विसर्जन गरी पुरोहितलाई दानदक्षिणा तथा एक जोड कपडा दिने र पुरोहितीलाई सुहागको एक जोडा कपडा दान दिएपछि यो पूजा सम्पन्न हुन्छ । अनि मात्र खानपान गरिन्छ । भोलिपल्ट तृतीयका दिन भुलाभुली भुला उत्साव मनाउने गरिन्छ ।

तराईमा बसोबास गर्ने तराईवासी तथा मधेसी समुदायका महिलाहरूले पनि तीजको व्रत निराहार बस्दछन्^{६७} । यस दिन पानी समेत मुखमा हाल्नु हुँदैन भन्ने मान्यता रहेकाले महिलाहरू पूर्ण रूपमा निराहार व्रत बस्ने चलन छ । यसरी निराहार व्रत बसेको भोलिपल्ट पूजाआजा गरेर पुरोहितलाई दानदक्षिणा दिएर मात्र खानपान गर्ने परम्परा छ । यसरी यो समुदायमा २० वर्षसम्म तीजको व्रत बसेपछि संज्ञा अर्थात् उद्यापन गर्ने चलन रहेको छ ।

६५ .ढुङ्गाना, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.६), पृ.५१ ।

६६ .वज्राचार्य, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.४६), पृ.२५ ।

६७ .धवल, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.२५) ।

२.१६ ऋषि पञ्चमी

भाद्र शुक्ल पञ्चमीका दिन अर्थात् तीजको दुई दिन पछि ऋषि पञ्चमी पर्व मनाइन्छ । विशेषतः यो पर्व रजस्वला भइ सकेका हिन्दु धर्मावलम्बी महिलाहरूले मात्र गर्ने परम्परा छ । हाम्रो समाजमा रजस्वला भएको अवस्थालाई अपवित्र र अछुत मानिन्छ । त्यसैको दोष निवारणका लागि ऋषि पञ्चमीको पूजा गर्नु पर्छ भन्ने मान्यताले अभै जडा गाडेको छ । यो पर्वलाई प्रायश्चित्त पर्व पनि भन्ने गरिन्छ । यस दिन बिहान अँधेरैदेखि नै पवित्र मन्दिर तथा पवित्र नदीहरूमा स्नान गर्ने र अपमार्ग नामक एक प्रकारको भारका १०८ दतिवन बनाई दाँत सफा गर्ने, मारवाडी र कान्दु लगायत अन्य समुदायमा पनि यस अवसरमा गड्गाको माटो, तुल्सी रोपेको ठाउँको माटो, पीपल रोपेको ठाउँको माटोले मृत्तिका स्नान गर्ने, गोबर, गोपी चन्दन, तील, अँवला, गड्गाजल, गाईको गहत मिलाए १०८ पटक हात धुने, १०८ पटक दाँत माभ्ने, १०८ पटक कुल्ला गर्ने, १०८ पटक टाउँको मा राख्ने, १०८ पटक घोटी शरीरमा लगाएर नुहाउने गरिन्छ । नुहाउन सम्भव भएसम्म गड्गामानै जाने नभएमा घरमै नुहाउने गरिन्छ । नुहाइधुहाइ सकिएपछि पञ्चगव्य प्राशन गर्ने र नयाँ वस्त्र लगाई पूजामा बस्ने चलन छ । पूजा गर्दा सर्वप्रथम गणेश, कलश, नवग्रह, षोड्सामातृका विधिवत् पूजा गरी दुबो र कुशले सप्तऋषि र अरुन्धतीको प्रतिक स्वरूप बनाएर जल, रोली (रङ्ग), मोली (काँचो धागो) पञ्चामृत चन्दन, चामल, फल, प्रसाद, पान, लौंग, सुपारी, जनै, अलाइची, फूल आदिले सर्वतोभद्र मण्डल बनाई कलश स्थापना गरेर षोडशोपचार विधिले सप्तर्षिको पूजा गरी दानदक्षिण सहित उद्यापन गरिन्छ^{६८} । पूजा समापनपछि दक्षिणा चढाएर कथा सुन्ने गरिन्छ^{६९} । यस अवसरमा ऋषिपञ्चमीको व्रत बसी विधिपूर्वक पूजा समापनपछि मारवाडी समुदायमा ब्राह्मणलाई भोजन गराएर चार किलो घिउँ, चीनी र नगद दक्षिण सहित भेटीको रूपमा दान गरिन्छ । यस दिन फल र मेवा (खोवा) मात्र खाने परम्परा रहेको छ । तराईमा बसोबास गर्ने तराईवासी तथा मधेसी समुदायका महिलाहरूले पनि ऋषि पञ्चमीको पूजा गरेको पाइन्छ ।

२.१७ दसैं वा दुर्गा पूजा

दसैंको सुरुवात आश्विन शुक्ल प्रतिपदा अर्थात् घटस्थापनामा जमरा राखेर गरिन्छ । दुर्गा देवस्थल तथा घरघरमा चण्डी पाठ गरी दुर्गा भवानीको पूजाआजा गरिन्छ । दसैंलाई दशहरा र दसमी पनि भन्ने गरिन्छ । दस दिनसम्म मनाइने यो चाड दशमीको दिन बढी चहलपहल हुने भएकाले पनि यसलाई दसैं भन्ने नामकरण गरियो ।^{७०} यस चाडको उत्पत्ति बारे अनेक लोकधारणा पाइन्छ । कतै रामले रावणलाई मारेको कथा छ, भने कतै देवी भवानीले विभिन्न रूप लिएर महिषासुर दानवलाई संहार गरेको भन्ने प्रसङ्ग जोडिएको कथा पाइन्छ । वैदिक साहित्यमा भगवतीको उल्लेख पाइदैन । किम्बदन्तीमा मात्र भगवतीको उल्लेख पाइन्छ । त्यस पछिका पौराणिक ग्रन्थहरूमा देवी भागवत, सप्तमी आदि भवानीको वीरताको वर्णन गरेको

६८ . वज्राचार्य, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.४६), पृ.२८ ।

६९ . मिश्र, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.४३) ।

७० . कोइराला, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.१२), पृ. २२ ।

पाइन्छ^{७३} । पुराणको कथा अनुसार दसैंको व्रत एवम् दुर्गाको उपासना गरी वरदान प्राप्त गरेर त्रिलोक विजयी शत्रु रावणलाई रामचन्द्रले देवीको आराधना गरेर विजय प्राप्त गरेको विश्वास गरिन्छ । जेहोस् अनिष्ट तत्वमाथि विजय प्राप्त गर्ने अभिलाषाले दसैंभरि भवानीको उपासना गर्ने परम्परा रहेको छ । यसलाई सांग्रामिक महत्त्वको चाडको रूपमा पनि लिइन्छ ।

प्राचीनकालदेखिनै दसैं मान्दै आएको कुरा लिच्छविकालीन एक अभिलेखमा 'नारायणदेव कुलदसमी गोष्ठी'^{७४} भन्ने शब्द परेकाले अभि स्पष्ट हुन्छ । दसैं मान्ने परम्परामा जे जति कथासंग जोडिए पनि पूजा गर्ने विधि तथा परम्परा देवीसंग जोडिएको छ । पूराण अनुसार देवीहरूको विभिन्न नामले नवरात्रमा पूजा गरिन्छ । आश्विन शुक्ल प्रतिपदाका दिन कृत्य जमरा राख्ने र घट कलशको स्थापना गरी देवदेवीको आवाहन गरिन्छ । यस दिन भिसमिसे बिहानामै आत्माशुद्धि पश्चात् नदी, खोला, बगर या आफूलाई पायक पर्ने ठाउँमा गई चोखो बालुवा या माटो ल्याई दसैं घर या पूजा कोठामा राखी त्यस ठाउँमा जमरा उमार्न जौ छर्ने गरिन्छ । जौलाई वैदिक यज्ञको लागि अत्यावश्यक वस्तु मानिन्छ । माता भगवतीलाई मन पर्ने वनस्पतिमा जमरा पनि एक भएकाले भगवतीलाई खुसी पार्नको लागि जमरा उमार्ने गरिएको विश्वास रहेको छ । माटोको विशुद्ध जलापर्ण घडा -कलश)को वरिपरि नौ दवीको आकृति बनाई लेपन गरिन्छ र त्यसको वरिपरि जौ पनि गाडिन्छ । अनि जलपूर्ण कलशमा पञ्चपल्लवको पात चढाई अनन्त शक्ति स्वरूपा महाकाली (संहार), महालक्ष्मी (सुरक्षा), र महासरस्वती (सृष्टि)को पञ्चोपचारले पूजाआजा गरिन्छ । ब्रह्मवैवर्तपुराणमा वर्णित नवदिग्दुर्गाहरू यस प्रकार छन् - प्रकृति-पूर्व, चण्डिका-आग्नेययस, भद्रकाली-दक्षिण, महेश्वरी-नैऋत्य, वाराही-पश्चिम, सर्वमङ्गला-वायव्य, वैष्णवी-उत्तर, शिवप्रिया-ईशान, जगदम्बिका-जल, थल र आकाश^{७५} आदि यी नामहरूले दुर्गाहरू विभिन्न दिशामा अधिष्ठात्री देवीहरू भएको कुरा बुझिन्छ । उपर्युक्त नवदुर्गाहरूकै प्रिय नवपत्रिकाहरू क्रमशः केरा, अनाड, हल्दी जयन्ती, बेल, दाडिम, अशोक, मान, धान्य^{७६} नवरात्रको पूजनमा विशेष रूपले प्रयोग गरिन्छ ।

यस क्षेत्रमा विशेषगरी सामूहिक दुर्गा पूजा गर्ने चलन रहेको छ । यस क्षेत्रमा नवदुर्गा सुरु भएपछि अर्थात् घटस्थापनादेखि ठाउँठाउँमा सामूहिक दुर्गाको मूर्ति स्थापना गरिएको हुन्छ । (चित्र नं.११) यस अवसरमा भक्तजनहरू विभिन्न देवीका मन्दिर, सामूहिक दुर्गा स्थापना गरेको ठाउँ तथा शक्तिपीठहरूमा गई पूजाआजा गर्ने चलन छ । नवदुर्गा लागेपछि घरघरमा नवदुर्गा स्थापना गरी पूजाआजा गर्ने परम्परा समेत रहेको छ ।

यस अवसरमा मारवाडी समुदायमा एउटा काठको पाटा वा दिवाल वा कागजमा घिउ र सिन्दूरबाट नौ देवीको आकृति बनाई अथवा फोटो राखेर घरमै नवदुर्गा स्थापना गरी पूजा गर्ने चलन रहेको छ । यो पूजा गर्दा रातो-सेतो कपडा बिछ्याएर एउटा सुपारीलाई मोली (काचो धागो)मा बेरेर गणेशको प्रतिमूर्ति र गहुँको सोह्र दानाले षोडशमातृकाको आकृति

^{७१}. ऐजन ।

^{७२}. धनवज्र वज्रचार्य, २०३०, लिच्छविकालका अभिलेख, (काठमाडौं :नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रि.वि.कीर्तिपुर), पृ.५४० ।

^{७३}. जोशी, पूर्ववत्, (पा.टि.सं.८), पृ.१२७ ।

^{७४}. ऐजन ।

स्थापना गरी विधिपूर्वक दुर्गाको पाठ गरी नौ दिनसम्म व्रत बसी पूजा गरिन्छ । अलिकति चामल लिएर त्यसमाथि गणेशको स्थापना गरी सेतो कपडामा चामलको नौ दानाले नौ ग्रह र रातो कपडामा षोडशमातृको स्थापना गरी पूजा गर्ने परम्परा छ^{७५} । त्यसमा गड्गा जल राखेर कलश स्थापना गरी कलशको मुखलाई आँपको पातले सजाई पूजा गर्ने प्रवृत्ति रहेको छ । यसरी नौ दिनसम्म विधिपूर्वक पूजा भएपछि नवमीका दिन नौ कन्यालाई खाना खुवाएर भेटी दिने गरिन्छ । पूजाको समापनमा आरती गर्ने चलन छ । यसरी नौ दिनसम्म नवरात्रा मनाए पछि मारवाडी समुदायमा दसैको सुरुवात हुन्छ । यो समुदायमा पनि असोज शुक्ल दसमीका दिन दसै जस्तै दसरावो चाड भनि मनाउने चलन छ । यस दिन पानी, मोली, टीका, चामल, जौबाट उमारेको जुवाए(जमरा), दीपक, धुप, केरा, सवासेर चामल, गुवारकली मुली, भेटी चढाएर पूजा गरिन्छ । यस अवसरमा एउटा गाग्रीमा एक रूपैयाको सिक्का र अर्को गाग्रीमा टीका चामल, फल, जमरा राखेर गाग्रीको परिक्रमा गरी गाग्रीबाट पैसा निकालेर आफ्नो तिजोरीमा राख्ने प्रचलन पनि रहेको छ । पूजा समापनपछि सबैको साथमा खीर, पुडी, रसोई खाना संयुक्त रूपमा खाने चलन छ ।

प्रतिपदा देखी सुरु भएको दसै पर्वमा दसैका दिन जमरा लगाउने परम्परा रहेकोले द्वितियको जून हेरेर एउटा माटोको भाँडा वा टपरीमा माटो राखेर जमरा उमार्न त्यसलाई छोपी नौ दिनसम्म पूजा गर्ने परम्परा छ । यसरी नौ दिनसम्म विधिपूर्वक घरमै दुर्गा स्थापना गरेर पूजा गर्ने परम्परा यथावत रहेको पाइन्छ । ब्राह्मणको अविवाहित कन्यालाई नौ दिनसम्म एक छाक खाना खुवाउने र दानदक्षिण दिने चलन पनि रहेको देखिन्छ । उपवास बस्नेहरूले शुद्ध शाकाहारी खाना खाने गरिन्छ । कतिपयले नवदुर्गा लागेपछि अपवित्र मानिने वस्तुको सेवन गर्दैनन्^{७६} ।

तराईवासी तथा मधेसी समुदायमा माछामासु काटमार गर्दैनन् । पहाडी समुदायमा भने बलि दिएर माछामासु खाएर मनाउने गरेको पाइन्छ । सप्तमीका दिनदेखि सामूहिक दुर्गा स्थापनामा रहेको दुर्गाको मूर्तिको मुख खोली धुमधामसँग फूलपाती महोत्सव मनाइन्छ । अष्टमीको दिन देवीको पूजाआजा गरेर खड्ग स्थापना गर्ने काम घरघरमा गरिन्छ । यस दिन विभिन्न खालका परिकार बनाएर देवीलाई भोग लगाउने र नौ अविवाहित कन्यालाई टीका लगाई दानदक्षिणा दिएर भोजन गराउने गरिन्छ । यसमा जुन कन्या नौ दिनसम्म व्रत बसेका हुन्छन्, तिनीहरूलाई थप वस्त्र समेत दिने चलन रहेको छ । नव दुर्गा भरिनै विभिन्न देवीका मन्दिर, सामूहिक दुर्गा स्थापना गरेको ठाउँ र शक्तिपीठहरूमा पूजाआजा गर्न श्रद्धालु भक्तजनहरू घुइँचो लाग्ने गरेका पाइन्छ । यो पर्वको नवौँ दिन अर्थात् नवमीका दिन विधिवत् पूजा गरी प्रसादका रूपमा दही, चिनी, नरिवल आदि चढाउने गरिन्छ । घटस्थापनादेखि सुरु भएको नवदुर्गा दसमीका दिन विजय उत्सवका साथ बाजागाजा बजाएर पवित्र नदीहरूमा विसर्जन गर्ने परम्परा पनि व्यापक रूपमा रहेको छ । अर्कोतिर घरघरमा रातो अक्षेता बनाएर आफूभन्दा ठूलो वा मान्यजनको हातबाट निधारमा अक्षेताको टीका थाप्ने र आर्शीवाद लिने समेत गरिन्छ । यस अवसरमा विभिन्न किसिमका परिकारहरू बनाएर खाने गरिन्छ । दसमीपछि पूर्णिमासम्म पनि यसको रमभ्रम रहेको पाइन्छ । यस

^{७५} . चम्पादवी राजगढिया, बारह महीनोंका त्योहार, (कलकत्ता :माइका हाउस,२ फ्रिडोरिया स्ट्रीट२०३०), पृ. ५६ ।

^{७६} . जोगेन्द्र अग्रहरी, सि.न पा.८ निवासी ,अग्रहरी सेवा समाज रुपन्देहीका अध्यक्षबाट प्राप्त जानकारी ।

पर्वमा टाडा रहेका आफ्न्तहरू मान्यजनको हातबाट टीका थाप्न आउछन्^{७७} । यसरी विदेशिएका आफ्न्तहरूसँग समेत भेटघाट हुने यो पर्व विशेष उत्साहका साथ मनाइने गरिन्छ । ठाउँठाउँमा रोटे पिङ्ग खेल्ने, मिठामिठा पकवान बनाएर खाने र नयाँ वस्त्र लगाई धुमधामसँग दसैं मनाउने गरिन्छ । यस क्षेत्रमा बसोबास गर्ने थारु कुमाल, पहाडी कुमाल, छत्याल, ताजपुरीया, धिमाल, राजी, सुनुवार आदि जातिले पनि दसैं पर्व धुमधामसँग मनाउने गरेको पाइन्छ^{७८} । यस अवसरमा विद्यालय, महाविद्यालय, सरकारी तथा निजी कार्यलय आदि सबै सार्वजनिक रूपमा विदा हुने हुदाँ टाढा टाढाबाट परिवारका सदस्य एवम् आफ्न्तजनहरूसँग भेटघाटको अवसर प्राप्त हुन्छ^{७९} ।

पश्चिम तराई भारतको सिमानासँग जोडिएकाले यहाँका मानिसहरू नवदुर्गा लागेपछि नववटा देवीका मन्दिरहरूमा नौ दिनसम्म नौ देवी दुर्गाको मन्दिर घुम्ने प्रचलनले नौतनवाको बनेलीमाई र फरेन्दाको लेहेडामाईको मन्दिरमा दर्शन गर्नेको उत्तिकै भीड लाग्दछ^{८०} । पश्चिम नेपालको पहाडी क्षेत्र अर्घाखाँची, गुल्मी, पाल्पा आदि जिल्लाको ग्रामीण भेगमा कोट तथा देवीदेवताको मन्दिरहरूमा कोजाग्रत पूर्णिमाको दिन सराय खेलेर र नाचेर दसैंलाई विदा गर्ने चलन रहेको छ^{८१} । सराय नाचमा खुडा खुकुरी, भाला, तरबार, ढालजस्ता घरेलु हतियारहरू प्रयोग गरेर नाचिने रमाइलो र डरलाग्दो खेल र नाचका रूपमा लिइन्छ (चित्र नं. १२) । पहाडी जिल्लाहरूमा सरायलाई उत्सवकै रूपमा मनाउने प्रचलन रहेको छ । बुटवलका पहाडी बस्ती बसोबास रहेका आदि क्षेत्रहरूको दुर्गा मन्दिरमा सराय नाच तथा खेल खेल्ने प्रचलन रहेको छ ।

थारुहरूले हिन्दु धर्ममा वर्णित भवानी दुर्गाले महिषासुरसँग र रामले रावणसँग विजय प्राप्त गरेरको सन्दर्भमा नजोडेर छुट्टै सन्दर्भले दसैं मान्ने गरेको पाइन्छ^{८२} । पितृ औंसीको दस दिन पछि पर्ने भएकाले नै थारुहरूले यसलाई दसैं भनेका हुन्^{८३} । थारुहरूको दसैं नवमीका दिनमै सकिन्छ । टीकाको महत्त्व थारु समुदायमा पाइदैन । पितृ तथा देवी देवताको पूजाआजा गर्नुका साथै खानपिन तथा नाँचगान गरेर मनाउँदछन् । यो पर्वमा चेलीबेटीहरूलाई बोलाएर सामेल गराउने चलन पनि रहेको छ । थारुहरूमा दसैंको चहलपहल यसरी सुरु हुन्छ –

७७ .डि.वि.श्रेष्ठ, एण्ड सी.वि सिंह, १९९२सन् ,फस्टिवेल इन नेपाल,(काठमाडौँ :जोरगणेश प्रेस प्राइभेट लि.बालाजु, पृ.७-५३ ।

७८ .नगेन्द्र शर्मा, २०६३,नेपाली जनजीवन, (काठमाडौँ : साझा प्रकाशन पुलचोक ललितपुर), पृ. ०७-१२९ ।

७९ .गिरी, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.१७), पृ. ६० ।

८० .श्याम अग्रहवाल, नौतनवानिवासी ,समाजसेवीबाट प्राप्त जानकारी ।

८१ .मोहन चापागाई,(सं)“बुटवलमा सरायF नाच प्रदर्शन”,२०६८,लुम्बिनी दैनिक,(वर्ष-२३ अङ्क-२७१ असोज-२५, बुधवार),पृ.१ ।

८२ .थारु, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.४८), पृ.३६ ।

८३ .ऐजन ।

जेवँराही : द्वितीयाको दिन जोन्हुवा-चन्द्रमा देखेपछि माटोको वोर्सीमा चिसो माटो राखी मकैको गेडा छरेर जमरालाई देवताको मिभिकारीमा लागि ढकियाले छोपी राख्ने गरिन्छ^{६४} ।

भोलभराई : पञ्चमीका दिन घर गोठका छाना भित्ता वा कुना कापचमा रहेका माकुराका जालो आदि कुचाले भारबढार गरिन्छ ।

घरलिपाई : षष्ठीका दिन घर भित्ता बाहिर भित्र मिलाएर लिपिन्छ ।

मछरमराई : सप्तमीका दिन दसैँमा अनिवार्य माछाको परिकार चाहिने भएको हुँदा खोलानाला, तालतलैया, खेतकुलो खाल्टाखुल्टी पानीमा जहाँ जसरी भएपनि बढी भन्दा बढी माछा जुटाई ल्याउने गरिन्छ । यसका लागि गाउँ/समूह मिलेर गर्दछन् ।

टिकराही अष्टमी : यस दिन मिन्भिकारीका पितृ, देवदेवी लगायत सबै देवताको स्थानमा सफा सुगन्ध गरी दियो बाल्ने परम्परा छ । बेलको एउटा सानो डोलोको काँडाकाँडामा ढिकारी गोपी अमरफारा फलाइन्छ, र त्यहीँ एक छेउमा अड्याएर राखिन्छ । त्यसैगरी एउटा कुभिण्डोमा चारवटा काठका खुट्टा बनाई टीकोटालो गरी भेडो बनाई एउटा छेउमा राखी पितृहरूलाई खानपिन गराई सम्मानपूर्वक विधाई गर्न एउटा दुनामा रक्सी, टपरीमा ढिकारी माछाको तिहुन र पोईतेको सागको तिहुन आदि राखी घरमूलीले सम्मानपूर्वक केही जमरा उखेली सबै देवी देवताहरूलाई चढाई सबै दुनाटपरी छोई पितृलाई स्मरण गरिन्छ । यो समयमा सबै घरपरिवारका सदस्यहरू लामबद्ध भएर तिनलाई स्पर्श गर्ने चलन छ । यसरी पितृ तथा देवदेवीको पूजा सकिएपछि भोजभतेर तिर लाग्दछन् । यो दिन सबैको घरमा ढिकारी माछा पाकेको हुनाले आलोपालो गरी निम्तो बोलाई खाने काम अबेलासम्म भइरहनुका साथै ढिकारी खाने र भुमडा नाँच गर्ने टोली रातभरि नाँची रहेका हुन्छन् ।

बलचढाई : नवमीको दिन विहानै करिब चार बजेतिर आफू वा भाञ्जाद्वारा मिन्भिकारीमा उभ्याइएको कुभिण्डो वा भेडोलाई नाङ्गो तरवारले बली दिने प्रचलन छ^{६५} । त्यस पश्चात मात्र बोका, कुखुरा, परेवा आदि घर गोठ तथा अन्य ठाँउमा बली दिने चलन छ । त्यसै दिन दिउँसो गाउँ समाज जम्मा भएर कुनै जेठो वा गन्यमान्य व्यक्तिको घरमा जमरा तथा चामलको सेतो टीका लगाउने गरिन्छ । यसरी टीका जमरा लगाउने क्रममा सबैभन्दा कनिष्ठहरूबाट सबै जनालाई टीका लगाई दिने र कानमा जमरा सिउरी दिने गरिन्छ^{६६} । यो अवसरमा विभिन्न परिकारका खाद्यपदार्थ खाने प्रचलन छ ।

मध्याह्नतिर हिडहार वा मुडहाबाको स्थानमा टीका, जमरा र छाकी (रक्सी) चढाउँने परम्परा छ । यस अवसरमा नाँच्ने गाउँने गान, बाजाबजाउने, बन्दुक पड्काउने आदि समेत गरिन्छ । सबै देवी देवता लगायत सबै जनाले टीका जमरा लगाउने गरिन्छ ।

६४ .ऐजन, पृ. ३७ ।

६५ .ऐजन, पृ. ३८ ।

६६ .ऐजन, पृ. ३९ ।

अपरान्तरि अर्थात् साँझको ३/४ बजेतिर टोल वा गाउँभरिकै महिलाका समूहले आ-आफ्नो घरमा भएको देवीदेवताको पूजासामग्री, काटिएको भेडाको दुईटुक्रा, कुभिण्डो, दुनाटपरी, बँचेका जमरा दिया आदि सोरेर एउटा ढकियामा राखी बिसजनका लागि जलाशयतर्फ लाने गरिन्छ । यसलाई 'भेडवा उसराइ' भनिन्छ । यसरी पूजासामग्री पानीमा सेलाई सकेपछि सम्बन्धित महिलाहरू आफूसँग ल्याएका रक्सीका प्रसाद ती नाँचगान गर्ने टोलीलाई पिउन दिने गरिन्छ । जसलाई 'भेडवापरके दारु' भनिन्छ ।^{६७} यसरी थारुहरूको दसै सकिन्छ ।

२.१८ आकाशदीप

दसैपछिको कोजाग्रत पूणिर्माको दिनदेखि आकाशे दीप बाल्ने प्रचलन छ । धनकी देवीको आगमन हुने जाविश्वासले सोही दिनदेखि आकाशेदीप बाल्ने चलन रहेको छ । देवीले दानवलाई मारेर अन्धकारमाथि प्रकाशको प्रभुत्व स्थापित भएको अवसरमा स्मृतिको प्रतीक स्वरूप आकाशेदीप विधिवत बाल्ने चलन बसेको हो । यस क्षेत्रमा नारायणस्थान मन्दिर आदि लगायत विभिन्न मन्दिर तथा घर-घरमा आकाशे दीप बाल्ने गरेको पाइन्छ । पौराणिक ग्रन्थहरूमा सन्ध्या समय घरको सामीपमा मानिसको उचाइँ बराबरको काठको लठी गाडेर त्यसमा धर्म, महादेव, पृथ्वी, श्रीराधादामोदर, धर्मराज, प्रजापतिगण, पितृगण र प्रेतगणका आठवटा देवताका नामले आठ बत्ती जलाइने वर्णन पाइन्छ^{६८} ।

कार्तिक महात्म्यमा आकाशेदीप बाल्नुको लागि २१ अथवा १४ वा ७ हातको बासको आवश्यकता वर्णित छ । यी तीन प्रकारको बासमध्ये २१ हातको उत्तम, १४ हातको मध्यम र ७ हातको निकृष्ट मानिएको छ^{६९} । यसैगरी ब्रह्माण्ड पुराणमा भागवत् मन्दिरमा आकाशेदीप बाल्ने व्यक्ति हजार अग्निष्टोम् यज्ञ गरेको पुण्य प्राप्त हुन्छ भने कार्तिकमा सन्ध्या समयमा कृष्णकालागि आकाशेदीप बाल्ने व्यक्तिले तथा प्रचुर मात्रामा धनधान्य प्राप्त गरिन्छ^{७०} । यसरी आकाशेदीप बाल्ने परम्परा पौराणिक कालदेखि नै चलदै आएका उल्लेख पाइन्छ ।

२.१९ तिहार

कार्तिक कृष्ण त्रयोदशीका दिनदेखि कार्तिक शुक्ल द्वितीयासम्म जम्मा पाँच दिन तिहार पर्व मनाइन्छ । एघारौँ शताब्दीतिर यस पर्वलाई केवल दिवाली भनिन्थ्यो^{७१} भने पछि आएर दीपावली तथा यमपञ्चक भन्ने गरिएको पाइन्छ^{७२} । यो पर्व प्रचलित लोक कथा अनुसार विभिन्न घटनासँग जोडिएको छ ।

^{६७} .ऐजन, पृ. ३९ ।

^{६८} .जोशी, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.८), पृ.१३७ ।

^{६९} .ऐजन ।

^{९०} .ऐजन ।

^{९१} .खत्री र दाहल , पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.५), पृ.१४५ ।

^{९२} .रेग्मी , पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.११), पृ.६३९ ।

वैदिक कालमा वामन अवतार विष्णुले बलि राजासंग तीन पाउँ जमीन दान मागे । बलि राजाले वामन रूप विष्णुलाई तीन पाउँ जमीन दिएपछि वामन रूप विष्णुले एउटा गोडा बडाएर स्वर्ग वा अन्तरिक्ष, एउटाले पृथ्वी ढाकी दिए र अर्को पाउँ जमीन नपुगेकाले बलि राजालाई नागपाशामा बाँधेर तेस्रो पाउँ जमीन माग्दा बलिले आफ्नो शिर देखाए । विष्णु खुशी भएर बलिलाई सुतर नाउँको लोकको राजा बनाए । बरदान माग्नु भन्दा विष्णुले चार महिना बलिलाई दर्शन दिन सुतरमा बसी दिनु पर्ने वर मागे^{९३} ।

विष्णुले अषाढशुक्ल एकादशीदेखि कार्तिक शुक्ल एकादशीसम्म बलिको घरको पालेघरमा गएर सुत्ने तथा कार्तिक कृष्णपक्षको अन्तिम पाँच दिन राजा बलिले तीनै लोकको राज्य भोग गर्न पाउने वरदान दिए । यसपछि देवता र मान्छेले गरेको राज्यभन्दा आफ्नो पाँच दिनको राज्यमा विशेषता देखाएर बलिको राज्य भन्ने चिनाउन पाँच दिन दीपावलीले घर, गोठ, मन्दिर प्रमुख बाटोघाटो, भक्तिभक्काउँ पार्नुपर्ने^{९४} व्यवस्था गरियो । यसो गरेमा लक्ष्मी खुशी भएर दीपावलीको उत्सव मनाउनेको घरघरमा बस्ने र यमराज पनि खुशी हुने वर पनि प्राप्त गरे^{९५} । त्यसबेलादेखि नै प्रति वर्ष तिहारका पाँच दिन बलि राजाको राज्य भन्ने प्रथा चल्यो । इन्द्रादि दशदिक्पालले बलि राजालाई राज्य गर्न छोड्नु पर्ने हुदाँ यमराज पनि वर्षको पाँच दिन बिदा पाउने भए । बिदाको दिनमा के गर्ने भन्ने विचार गर्दा, सधैँ दाजु आउनु भएन भनेर पीर गर्ने बहिनी यमुनाका घरतिर गएर पाँच दिनमा आफू बहिनीबाट पूजिनु र बहिनीलाई पनि दाजुले पूजा गरी वस्त्र र आभूषणहरू दिएर भातृ स्नेह जनाएको भन्ने किम्बदन्ती रहेको छ । यही किम्बदन्तीका आधारमा तिहारको यमपञ्चक नाउँ रहेको हो । यो पर्व पाँच दिन सम्म मनाइन्छ, जसले आफ्नो घरमा यमराजको सम्मानमा घर, आँगन, चोक सफा राखी दिपावली गरेर श्रद्धा भावनाले पूजा गर्दछ उसको घरमा अकाल आकस्मिक तथा कष्टदायक मृत्यु हुँदैन भन्ने जनविश्वासलेनै यो पर्वको उत्पत्तिले स्थान पाएको हो^{९६} भन्ने बुझिन्छ । यमराजसँग सम्बन्धित पाँच दिन यो चाड भएकोले यमपञ्चक पनि भनिएको हो ।

पहिलो कार्तिक कृष्ण त्रयोदशीका दिनलाई काग तिहारका रूपमा कागको पूजा गरी उसलाई केही खाद्यपदार्थ खान दिई सम्मान गरिन्छ । दोस्रो कार्तिक कृष्ण चतुर्दशीका दिन कुकुरलाई पूजा गरी उसलाई पनि केही खाद्यपदार्थ खान दिई सम्मान गरी कुकुर तिहार मनाइन्छ । काग र कुकुरलाई यमराजको दूत मानी पूजा गर्ने परम्पर बसेको हुनु पर्छ । तर मध्यकालीन समाजमा काग र कुकुरको पूजा नगरेर त्यस अवसरमा धनतेरसको अर्थात् कुबेरको पूजा गर्ने गरिएकाले चतुर्दशीको नाम दिएको हो^{९७} । अभ्रै पनि तराईमा धन्वन्तरी अर्थात् धनतेरस धुमधाम मनाउने गरिन्छ । यस दिन कुबेरको पूजा गर्नुका साथै र नयाँ धातुको वस्तु किन्ने

९३ .कोइराला, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.१२), पृ.३२ ।

९४ .वज्राचार्य, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.४६), पृ.२८ ।

९५ .ऐजन , पृ.३३ ।

९६ .जोशी, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.१४), पृ.४० ।

९७ .रेग्मी , पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.११), पृ.६३९ ।

प्रचलन छ । यसरी नयाँ धातुको समान किन्ने, दान गर्ने आदि गरेमा ग्रह दोष मेटिन्छ र हरेक सुख समृद्धि प्राप्त हुन्छ भन्ने मान्यता रहेकाले भाडा बर्तन र गहना पसलमा समान किन्नेहरूको घुइँचो लाग्दछ । यस दिन साँझा धनतेरसको बत्ती बालेर भिलिमिली पारिन्छ ।

यसलाई मारवाडी समुदायमा छोटी दीपावली पनि भन्ने गरिन्छ^{९८} । यो समुदायमा माटोको चौमुखी दियामा बत्ती बाली धनतेरसको पूजा गरिन्छ । यस दिन धातुका सामान अर्थात् सुन, चाँदी, पीतल, तामा, काँचका भाडा बर्तन किनेर घर ल्याउने चलन छ । त्यसको भोलिपल्ट प्रमुख पर्व लक्ष्मी पूजाको तयारीका निम्ति सरसफाइ र घर टोल सिङ्गार गरेर साँझाको लक्ष्मी पूजाको धुमधाम तयारी गर्ने परम्परा रहेको छ । सम्भवत यो नेपालीको मौलिक विशेषता हुन सक्छ । वैदिक साहित्य, बौद्ध जातक ग्रन्थ, महाभारत आदिमा दीपावलीको वर्णन पाइएकाले दीपावली वैदिककालदेखि नै चल्दै आएको स्पष्ट हुन्छ^{९९} ।

तिहारको तेस्रो दिन अर्थात् कार्तिक औँसीका दिन दीपावलीको दिन भएकाले यस दिन विशेष रौनक हुने गर्दछ । विहान नुहाइधुहाइ गरेर मानिसहरू गाई अर्थात् गोमातालाई लक्ष्मीको रूपमा पूजा गरिन्छ । वेलुकी घरघरमा भिलिमिली बत्ती बालेर टोल, गाउँ र बजार सिँगारिन्छ (चित्र नं.१३) । बत्ती बालेर भिलिमिली पारेपछि तिजोरी छेउ लक्ष्मीको प्रतिमा वा फोटो राखेर सूर्यअस्त पछि लक्ष्मीको विधिवत् पूजा आरम्भ गर्ने वा कसैले वरख वा सिंह लगनमा लक्ष्मीको पूजा आरम्भ गरेर रातभरि नै चल्ने गरी पूजा गरिन्छ^{१००} ।

तिहारको चौथो दिनमा गाई, गोरु, गोवर्द्धन पूजा सम्पन्न गरिन्छ । यस दिनलाई 'गोरु तिहार' पनि भन्ने चलन छ । मारवाडी समुदायमा गोबरले गोवर्द्धन पर्वत बनाइ त्यसमा जल, दही, काँचो धागो, अबिर, चामल, फूल, मुगको दाल, चार बतासा, चार गुडको सुहाली, सेतो कपडा र दक्षिण चढाउने गरिन्छ । तेलमा भिजाएको बत्ती बाली गोवर्द्धनको पूजा सम्पन्न गर्ने परम्परा छ^{१०१} । पूजा सम्पन्न पछि अघिल्लो दिन लक्ष्मी पूजाको प्रसाद ग्रहण गर्नुका साथै छरछिमेक र आफन्तहरूलाई प्रसाद प्रदान गरिन्छ । त्यसैले यसलाई 'अन्नकुटोत्सव' नाम पनि दिइएको छ^{१०२} ।

तराई क्षेत्रका गाउँघरमा यमपञ्चक दीपावलीको पहिलो दिन गोबरको थुप्रो भएको ठाउँमा दिया या बत्ती बाली उज्यालो बनाउने गरिन्छ^{१०३} । दोस्रो दिन विधिपूर्वक लक्ष्मी पूजा गर्ने चलन छ । लक्ष्मीपूजाको भोलिपल्ट परुवा दिन भन्ने चलन छ । यस दिन पैसा आफूले राख्ने तर अरुलाई नदिने गरिन्छ । यस दिन धनसम्पति आएमा वर्षभरि नै लक्ष्मीको आगमन

९८ .नारायण अग्रहवाल, सि.न.पा.५ निवासी, नेपाल राष्ट्रिय माडवाडी परिषदका पूर्व उपाध्यक्षबाट प्राप्त जानकारी ।

९९ .जोशी, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.८), पृ. १५० ।

१०० .मिश्र, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.४६) ।

१०१ .अग्रहवाल, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.१००) ।

१०२ .जोशी, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.८), पृ.१५० ।

१०३ .गोविन्द यादव, धकधई निवासी एक स्थानीवासीबाट प्राप्त जानकारी ।

हुन्छ भन्ने जनविश्वास रहेको छ^{१०४} । परुवाको भोलिपल्टलाई काटिकुट भनिन्छ । यसमा फरा बनाएर प्रसादको रूपमा बाड्ने चलन छ । फरा चामलको पिठोको बीचमा दाल राखेर बनाइन्छ^{१०५} । यस अवसरमा बली राजाको पूजा पनि कतैकतै गर्ने चलन छ । यसै दिन नेवार समुदायमा 'म्ह' पूजा गर्ने चलन रहेको छ । यस अवसरमा नेपाल सम्बत्को नयाँ वर्षका रहेकाले वर्ष दिननै आफ्नो शरीर आरोग्य रहोस् र दीर्घायुको कामना यमदूतसँग गर्दै 'म्हपूजा' सम्पन्न गरिन्छ । नेपाल संवत् नेपालको आफ्नै संवत् रहेको छ^{१०६} । त्यसैले नेवार समुदायमा यो पर्वलाई नयाँ वर्षको रूपमा विशेष महत्त्वका साथ सम्पन्न गरिन्छ ।

पाँचौं दिन तिहारको अन्तिम दिन भाइटीकाका रूपमा मनाइन्छ । यस अवसरमा दिदीबहिनीहरूले आफ्ना दाजुभाइको सुस्वास्थ्य तथा प्रगतिको कामना गर्दै भाइको निधारमा सप्तरङ्गी टीका लगाइदिने र सयपत्री वा मखमली तथा दुबोका माला बनाएर लगाई दाने गरिन्छ । दिदीबहिनीहरूले दाजुभाइलाई टीका लगाई उपहार स्वरूप वस्त्र दिन्छन् भने दाजुभाइहरूले दिदीबहिनीलाई दक्षिणा तथा उपहार स्वरूप वस्त्र, आभूषण आदि दिने परम्परा छ । यस अवसरमा सेलरोटी, फिनी, अर्सा, घाँजी, ओखर, मिठाइ आदि विशेष खालको परिकार बनाई दाजुभाइलाई खुवाउने र आफूहरूले पनि खाने गरिन्छ । यस क्षेत्रमा बसोबास गर्ने कुमाल, छत्याल, ताजपुरीया, धिमाल, राजी, सुनुवार आदि जातिले पनि तिहार पर्व धुमधामसँग मान्ने गरेको पाइन्छ^{१०७} । यस पर्वको उत्पत्ति सम्बन्धमा यमराजकी दिदी यमुनाले भाइलाई पूजा गरेर टीका लगाइदिने र दिदीभाइ भेटेर रमाइलो गर्नले उनिहरूको प्रेम अटल रहन्छ भन्ने इच्छा प्रकट गरेकाले यो पर्व मनाउन थालेको जनविश्वास रहेको छ ।

यसरी यस पर्वको एकातिर पशुसँग मानिसको सम्बन्ध प्रेम र सदभावना दर्शाउछ भने अर्कोतिर टाढा टाढा रहेका दिदीबहिनी, दाजुभाइ बीच प्रेम र सदभाव प्रकट गरेको छ । यो पर्वमा मनोरञ्जान गर्न केटा-केटी, युवा-युवती तथा प्रौढ सबै मिली भैलौ-चौँसी खेल्ने परम्परा समेत रहेको छ । देउसी र भैलोबाट सङ्कलित रकमले सामाजिक कार्य गर्ने र भोजभतेर खाने गरिन्छ^{१०८} ।

तिहारलाई कार्तिक महिनाको अमावश्य तिथिमा पर्ने भएकाले थारुहरूले अमौसा भन्ने गरेको पाइन्छ^{१०९} । यस दिन घर आँगन दसैँमा भन्दा बढी आर्कषक बनाउने प्रचलन रहेको छ । यस अवसरमा थारुहरूमा चेलीबेटी बोलाउन अनिवार्य छैन । यो पर्व दुई दिनको हुन्छ र यसमा खानपिन भन्दा बढी दियाबत्तीलाई महत्त्व दिएको छ ।

पहिलो दिन विहानैदेखि लक्ष्मीको आगमनका लागि विशेष प्रकारले घरद्वार सजाउने र लामालामा भुप्पेडोरी बाटेर अग्ला अग्ला बाँसका लाथा तथा सालका लाठाहरू ठड्याई

१०४ .जोशी, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.८), पृ.१५१ ।

१०५ .मिश्र, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.४६) ।

१०६ .जोशी, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.८), पृ.१५३ ।

१०७ .शर्मा, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.४५), पृ. १२५ ।

१०८ .गिरी , पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.१७), पृ.६० ।

१०९ .थारु , पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.४८), पृ.४० ।

एकअर्कामा तोरण तान्ने गरिन्छ । साँझा माटाका दियाहरू बाली घर, हिडहार, आँगन तथा बाटाघाटा समेत झिलमिलि पार्नुका साथै घरयासी सबै साधनहरूको अगाडि दिया बाल्ने चलन छ । यो रात मन्त्रतन्त्र जान्नेहरू तथा शिक्षार्थीहरूले पनि पुनः अभ्यास गरेमा नभुलिन हुन्छ भन्ने जनविश्वास रहेको छ । यसका साथै बत्तीको सिखाको ध्वाँसोबाट महिलाहरूले आँखामा लगाउने गाजल बनाउने गरेको पाइन्छ त्यस दिन बनाएको गाजल आँखामा लगाए आँखाको हित हुन्छ भन्ने विश्वास पनि रहेको छ । यिनीहरूको खानपिनमा ढिकारी माछाको बढी प्रयोग हुन्छ । भुमडा नाँच्ने र अमौसाको ढिक्री खाने काम रातभरिनै चलि रहन्छ^{११७} । यस अवसरमा कतैकतै जुवातास पनि खेल्ने गरेको देखिन्छ ।

भोलिपल्ट बिहानै गाईगोरुलाई नुहाई रङ्गले छायापी, धानको भूजा, कुभिण्डोको टुक्राहरू, नुन आदि मिसाई गाई तथा गोरुलाई खान दिइन्छ । त्यस दिन हलो, गाडा आदि नारिंदैन । साँझा पुनः घरघरमा दीप प्रज्वलन गरी लक्ष्मीको पूजा गरे पछि अमौसा समाप्त हुन्छ^{११८} । देउहारमा मद् ढल्काई विशेष मीठा-मिठा परिकारहरू सेवन गर्ने गरिन्छ^{११९} । तर आजभोलि नयाँ पुस्ताले पहाडी समाजको देखासिकि गरेर केही मिश्रित भएर देउसी, भैलो, भाइटीका आदि थारू समुदायमा पनि मनाउने गरेको देख्न पाइन्छ^{१२०} ।

२.२० बालाचतुदर्शी

मार्ग कृष्ण चतुर्दशीका दिनलाई बालाचतुर्दशी पर्व सम्पन्न गरिन्छ । यो पर्वको लोकधारणा अनुसार बालासुर नामक राक्षसलाई यही चतुर्दशीका दिन मारिएको हुँदा उसैको नामबाट बालाचतुर्दशी नाम रहन गएको हो^{१२१} भन्ने विश्वास गरिन्छ । अधिल्लो दिनदेखि नै अघोरको नाममा बत्ती बाली जाग्रम बसी भोलिपल्ट षट्बीज/सतब्यू(सात प्रकारको बीउ) छरी मन्दिर परिक्रमा गर्ने परम्परा रहेको छ^{१२२} यसरी सतब्यू छरेमा पितृहरू तथा परिवारको कोहि अगतिमा परे तर्छन् भन्ने मान्यता रहिआएको छ । यसैले यस दिन मानिसहरूले आ-आफ्नो घरपरिवारका मृतजनहरूलाई तार्नका लागि अथवा उनिहरूका दिवंगत आत्मालाई शान्ति दिलाउनका लागि नजिकैको तीर्थस्थलमा धान, जौ, तिल, गहुँ, चना, मकै र कागुनो मिश्रित शतबीज छर्न पुग्छन् । आमाबाबु नहुनेहरू तथा सो वर्षभित्र मरेको व्यक्तिको परिवारका मानिसहरू विशेष रूपले यो पर्व सम्पन्न गर्ने परम्परा छ ।

पश्चिम तराईको बसडिलवा शिव मन्दिर, नरेश्वर माहादेव मन्दिर, तौलेश्वर माहादेव मन्दिर आदि माहादेव मन्दिरहरूमा भक्तजनहरूद्वारा सतबीज छर्ने गरेको पाइन्छ^{१२३} । यस दिन

११० . ऐजन ।

१११ . गिरी , पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.१७), पृ.७० ।

११२ . थारू , पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.४८), पृ.३६ ।

११३ . ऐजन ।

११४ . जोशी, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.१४), पृ.४८ ।

११५ . कोइराला, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.१२), पृ. ४० ।

११६ . श्रेष्ठ , पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.३५)।

छरेको एक गोडा अन्नले पनि एक टुक्रा सुनदान गरे सरहको पुण्य मिल्दछ र पितृहरूको आत्माले शान्ति पाउँछ भन्ने जनविश्वास रहिआएको छ ।

२.२१ धान्यपूर्णमा (यःमह्नी पुन्ही)

मंसिर शुक्लपूर्णमालाई धान्यपूर्णमा भनिन्छ । यस अवसरमा व्रत बसी शिवपार्वतीको विधिपूर्वक पूजा गरी चामलको पिठोको दियामा बत्ती बाल्ने परम्परा छ । यसरी व्रत बसी पूजा गरेमा स्त्रीहरूले वैधव्य जीवन व्यतित गर्न नपर्ने कुरा भविष्यपुराणमा वर्णित छ । भगवान श्री कृष्णले स्त्रीहरूले के गरेमा वैधव्य जीवन व्यतित गर्न नपर्ने हुन्छ भनि जिज्ञासा राखेकी आफ्नी पत्नीलाई धान्यपूर्णमाको कथा सुनाएका थिए^{११७} । हरेक महिनामा पूर्णमाको व्रत बसी विधिपूर्वक साँझ चन्द्रमालाई दर्शन गरी शिवपर्वतको पूजा गर्नले पारिवारिक सुख तथा सन्तान प्राप्त हुन्छ भन्ने जनविश्वास रहेको छ । राम्रो सन्तान र सोभाग्यदिको लागि महिलाहरू बत्तीस पूर्णमाको व्रत सम्पन्न^{११८} गरिन्छ । यसका लागि धान्यपूर्णमा अर्थात् मंसिर शुक्ल पूर्णमावाट सुरु गर्नु उत्तम मानिन्छ^{११९} ।

नेवार समुदायमा धान्यलाई ठीसला पुन्ही अर्थात् यःमह्नी पुन्ही भन्दछन् । यो समयमा वर्षायाममा रोपेको धान काटेर ल्याई घरमा भित्र्याउने हुँदा धान्यपूर्णमाको संज्ञा दिएको हो । नेवारसमुदायमा नयाँ धान खेतबाट काटेर भित्र्याइ सके पछिको आनन्द विभोर भई सोही धानको पिठोबाट यःमह्नी नामको रोटि बनाउने परम्परा छ । अन्नपूर्णका रूपमा लक्ष्मी र महादेव अर्थात् कुबेरलाई चढाएको यःमह्नी माटोको लेप लगाएको वा घैटौंहरूमा राखेर देवताहरूको विधिवत् पूजा गर्ने चलन रहेको छ^{१२०} ।

२.२२ माघेसंक्रान्ति

माघेसंक्रान्तिलाई मकरसंक्रान्तिका पनि भनिन्छ । पूर्विय ज्योतिषशास्त्र अनुसार माघेसंक्रान्तिका दिनदेखि सूर्य मकर राशिमा प्रवेश गरेर दक्षिणायनबाट उत्तरायणतर्फ लाग्ने हुँदा मकर संक्रान्ति भनिएको हो । यसरी सूर्यको परिक्रमा सँग सम्बन्धित यो पर्व प्राचीनकालदेखि नै मान्दै आएको बुझिन्छ ।

प्रत्येक वर्ष माघ १ गते माघेसंक्रान्ति पर्वका रूपमा मनाइन्छ । यस दिन मानिसहरू आ-आफ्नो घर-आँगनहरू लिपपोत गरी सफासुग्घर राख्ने, नजिकैको नदीमा स्नान गर्न जाने, देवदेवीको पूजाआजा गर्ने सत्यनारायणको व्रत बस्ने पूरोहितबाट माघेसंक्रान्तिको महिमा सुनेर दानदक्षिण गर्ने आदिजस्ता शुभकार्य गरेर मकरसंक्रान्ति मनाउने गरिन्छ । यस दिन तिलको विशेष महत्त्व छ । जुन व्यक्तिले यस दिन तिलको प्रयोग छ, प्रकारले गर्छ त्यो कहिलै डुब्दैन भन्नुको तात्पर्य त्यो व्यक्ति कहिलै असफल हुदैन । तिलले स्नान गर्नु ,

११७ .जोशी, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.८), पृ.१६८ ।

११८ .हिरानन्द, पूर्णमासी व्रत कथा, (दिल्ली-६, हीरानन्द पब्लिकेशन, फराशखाना), पृ.१ ।

११९ .ऐजन् ।

१२० .श्रेष्ठ, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.३५) ।

तिलको तेलले मालिस गर्नु , सदा पवित्र रहेर (पितृलाई) तिलयुक्त जल दिनु , आगोमा तिल हवन गर्नु , तिल दान गर्नु र तिल खानु आदि छ प्रकारले तिलको प्रयोग गर्नुका अतिरिक्त चन्दनले अष्टपत्र युक्त कमल बनाई त्यसमा सूर्यको आह्वानसाथ यथाविधि पूजा गरी ब्राह्मणलाई दानदक्षिण दिई त्यसको समापन गरेमा उन्नति हुन्छ भन्ने विश्वास रहेको छ^{१२१} । यस दिन विशेष गरेर घ्यू , चाकू , साथै खिचडी, तरुलका साथै चिउरा, भुजा, तिल, नरिवल आदिको लड्डु बनाएर देवदेवीलाई चढाउने र प्रसादका रूपमा ग्रहण गर्ने परम्परा छ । यसका साथै मासको दालको खिचडी र फूरौला बनाएर खाने पनि गरिन्छ । नेवार समुदायमा घिउ, चाकूको बढी प्रयोग हुने भएकाले नेवारहरू यस दिनलाई 'घ्योचाकू संत्लु' (घ्यू र चाकू खाने संक्रान्ति) भन्ने प्रचलन छ ।

पश्चिम तराईमा यो पर्वलाई थारुहरूले 'खिचडी पर्व' वा 'माघी पर्व' भन्ने गरेको पाइन्छ । चलन रहेको छ । यस अवसरमा खिचडी खाने पर्वका रूपमा हेर्ने गरिन्छ । थारुहरूले यो पर्वलाई दसैं भन्दा पनि बढी महत्त्व दिएका हुन्छन् । यो पर्व उनीहरूमा ५-६ दिनसम्म चल्दछ । थारुहरू यो पर्वलाई नयाँ वर्ष प्रारम्भ भएको दिनका रूपमा लिइन्छ^{१२२} । यस पर्वमा चेलीबेटीहरूलाई अनिवार्य रूपमा बोलाउनु पर्ने हुन्छ । यो दिनको मुख्य आकर्षणको केन्द्र खिचडी(चामल र मासको दालमा हल्का बेसार राखी पकाएको भात)नै हो । यो खाए पछि दिनको समय बढ्दै जाने जनविश्वास रहेको छ^{१२३} । यस दिन खिचडीका साथसाथै माछामासु पनि थारू समुदायमा अनिवार्य रहेकाले माछामासु समेत खाने प्रचलन छ । खिचडी खानको प्रतिकात्मक नाम 'पियर भात' हो । पियर भात खाएपछि थारू बौलाउंछन् भन्ने एकदम प्रचलित उखान हो^{१२४} ।

यस दिन विहानै जलाशयमा गई नुहाइधुहाइ गरी घरमा आएर नाङ्गलो (सुपो)मा चामल, दाल, नुन, तरकारी आदि राखी पवित्र पानीले छर्की दाहिने हातको 'दानी' औँलाले छोई आफ्नो निधारमा टीका लगाउने गर्दछन् । यस्तो कार्य बच्चादेखि बुढाबुढीसम्म सबैले अनिवार्य गर्नु पर्ने हुन्छ । यसरी आफूले छोएको चामल, दाल आदि वस्तु आ-आफ्नो दिदीबहिनीलाई दिने प्रचलन रहेको छ । यसका साथै चेलीबेटीलाई जरजडौरी पनि दिने गरिन्छ^{१२५} ।

खिचडी पर्व थारुहरूको विशेष पर्व हो । वर्षदिन काम गरेका थारुहरू चरवाह, कमैया, कमलहरी आदि बधुवा बसेका मजदूरहरू यस दिन स्वतन्त्र हुनुका साथै नयाँ मालिक छान्ने वा त्यही ठाउँमा काम गर्ने निर्णय गर्ने चलन छ । त्यसैले यो अवसरलाई बोधबाध पनि भनिन्छ । बोधबाध पछि काम गर्ने वा गराउने दुबै पक्षका लागि हिसाब खाताको नयाँ खाता परिवर्तन हुन्छ । त्यस्तै घरायासी लेनदेनका लागि पनि पुरानो हिसाब मिलाई नयाँ बनाउने

१२१ .जोशी, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.८), पृ.२१४ ।

१२२ .ऐजन , पृ.२१८ ।

१२३ .थारू , पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.४८), पृ.४१ ।

१२४ .ऐजन ।

१२५ .ऐजन , पृ.४२ ।

चलन रहेको छ । त्यसैले यो अवसरलाई पुर्खाहरूले एउटा उखान प्रचलनमा ल्याएका हुन—
'जब लागल माघ हरहवा होइल बाघ, जब लागल असार, कहाँ जाइवे सार'^{१२६} ।

यस अवसरमा तामाङ् समुदायहरू 'घे' पूजाका नामबाट बौद्ध गुम्बा (ध्याङ)मा पूजाआजा गरी मनाउने गरेको पाइन्छ । यो समुदायले रोगव्यधि मुक्तिको लागि यस दिन 'हो' भन्ने पूजा पाठ गराउँछन्^{१२७} । नवलपरासी जिल्लाको पहाडी भेग काली गण्डकी सेरोफेरोमा बसोबास गर्ने मगरहरूले घरघरमा मासको बद्धक(मासको दालको खिचडी), मासको पिठोको रोटि खानुका साथै बुढा-पाका, युवायुवती सबै मिलेर मादल बजाएर नाँच्नेगाउने परम्परा छ^{१२८} । यस क्षेत्रमा बसोबास गर्ने कुमाल, ताजपुरीया, धिमाल, राजी, सुनुवार आदि जातिले पनि माघेसंक्रान्ति पर्व धुमधामसँग मान्ने गरेको पाइन्छ^{१२९} । थारु कुमालले यसलाई माघीका रूपमा मान्ने चलन छ ।

पुस पन्ध्रदेखि सुरु भएको मलमासमा कुनै शुभकार्य गरिदैन । त्यसपछि माघेसंक्रान्तिका दिन पवित्र नदी तथा कुण्डहरूमा गएर स्नान तथा पूजा गरेपछि मात्र शुभकार्यको सुरुवात हुन्छ । त्यसैले माघेसंक्रान्तिका दिन पवित्र नदीहरूमा स्नान गर्नले पाप मूक्त भइन्छ भन्ने विश्वास लिएर मानिसहरू टाढा-टाढासम्म पनि मकर स्नान गर्न जाने गरिन्छ । यस अवसरमा विशेष गरी त्रिवेणीधाम, लक्ष्मणघाट, देवघाट आदि क्षेत्रहरूमा स्नान गर्न जानेहरूको घुइँचो लाग्नुका साथै यस क्षेत्रमा ठूलो मेला समेत लाग्ने गर्दछ ।

२.२३ वसन्तपञ्चमी

माघ शुक्ल पञ्चमीका दिन मनाइने वसन्तपञ्चमीलाई श्रीपञ्चमी तथा सरस्वती पूजा भनिन्छ । एकातिर वसन्त ऋतुको आगमनको उपलक्ष्यमा मनाइन्छ भने अर्कोतिर विद्याकी देवी सरस्वतीको पूजाआजा गरी मनाइन्छ ।

सामान्य हिसाबले वसन्त उत्सव चैत महिनामा मनाइनु पर्ने हो । किनभने वसन्त ऋतु चैत-वैशाख महिनामा पर्दछ । यसरी हेर्दा चैत्र संक्रान्तिका दिन मात्र वसन्तोत्सव मनाइनु पर्ने हो । तर सूर्यको परिक्रमाको हिसाबले माघ महिनादेखि नै सूर्य दक्षिणायनबाट उत्तरायणतर्फ लाग्ने हुँदा यस समयलाई वसन्त प्रारम्भ भएको मानी उत्सव गरिएको हो । शिशिर ऋतुभित्र पर्ने भए पनि यस पञ्चमीदेखि वसन्त ऋतुको आगमन हुने बेला अर्थात् जाडो सकिएर गर्मीयाम सुरु हुने दिनको रूपमा लिइन्छ^{१३०} ।

१२६ . ऐजन ।

१२७ . पाण्डेय, पूर्ववत्, (पा.टि.सं.२४), पृ. ३७ ।

१२८ . ढुङ्गाना, पूर्ववत्, (पा.टि.सं.६), पृ. ४४ ।

१२९ . शर्मा, पूर्ववत्, (पा.टि.सं.४५) ।

१३० . कोइराला, पूर्ववत्, (पा.टि.सं.१२), पृ. ७ ।

प्राचीन कालदेखि नै माघ शुक्ल पञ्चमीकै दिन यो उत्सव मनाउने परम्परा रहेको हो । यो पर्वको चर्चा हिन्दु प्राचीन ग्रन्थ ऋग्वेदमा समेत पाइनुका साथै मल्लकालमा पनि यस उत्सव श्रीपञ्चमीको रूपमा कामदेवको पूजा गरेर मनाउने गरेको बुझिन्छ^{१३१} ।

मध्यकालीन भारतीय कवि सुरदासले त्यस बेला वसन्त पञ्चमी वसन्त आगमनको रूपमा सर्वत्र मनाइने कुरा चर्चा गरेका छन् । भारतको गुजरात पंजाब तथा उत्तरप्रदेशका कैयन् ठाउँहरूमा विष्णुको मन्दिरमा विशेष पूजाआजा गरेर वसन्तोत्सव सम्पन्न गर्ने गरेको बुझिन्छ । यस दिनदेखि सूर्यको गति तिव्र हुने भएकाले सूर्य भगवानलाई अर्घ दिई, धुप, दिया, अगरबत्ती बालेर रातो चन्दन अक्षेताले पूजा गरिन्छ ।

सरस्वतीको महिमा अपार छ । प्राचीन कालदेखि नै पठनपाठनमा लागेका सबैले सरस्वतीको मूर्ति स्थापना गरेर हर्षोलासका साथ यो पर्व मनाउने चलन छ । भगवती सरस्वतीको वीणा, पाणि, स्फटिकमाला, पुस्तक र अभय वा वरद मुद्राले युक्त सुन्दर मृण्मयमूर्ति गरी सम्पूर्ण पाठशाला तथा क्याम्पसहरूमा विशेष रौनकका साथ पूजापाठ गरी मनाउने गरिन्छ । तराई क्षेत्रमा पर्ने समस्त विद्यालयमा धुमधामसँग शिक्षक, विद्यार्थी र स्थानीयवासीहरू मिलि सरस्वतीको वन्दना, पूजाआजा गर्ने चलन छ । धेरै किसिमको रोटि, मिठाइ बनाएर प्रसाद बाड्ने होडनै चलेको हुन्छ^{१३२} । यस दिन विद्यार्थीहरू रङ्गी चङ्गी कपडामा सजिएर निधारमा अविरको टीका लगाई एकअर्काको स्कुल र क्याम्पसमा घुमेर पूजा गर्ने तथा प्रसाद ग्रहण गरेको देख्न पाइन्छ । भोलिपल्ट मृण्मय सरस्वती मूर्तिहरूलाई नजिकैको पवित्र नदीहरूमा लगेर बगाई विसर्जन गर्ने चलन रहेको छ । छात्रछात्राहरूको लागि सरस्वती पूजा निकै महत्त्वपूर्ण मानिने पर्व हो । यस दिन बालबालिकाहरूले सरस्वतीको पूजा गरेर पठनपाठन गराउने र अक्षर चिनाउने परम्परा रहेको छ ।

यस दिन विवाह गरेमा सरस्वतीको ठूलो कृपा रहने विश्वासले नेपाल र भारतका अधिकांश क्षेत्रहरूमा विवाह गर्ने गरेको पाइन्छ । यो वसन्त पञ्चमीका दिन विद्यारम्भ वा अक्षरारम्भ गरिन्छ^{१३३} । साथै यस दिन हिन्दुहरूमा नाक, कान छेड्ने परम्परा पनि रहेकोले नाक, कान छेड्ने गरिन्छ । यस अवसरमा हिन्दुहरूले सरस्वतीलाई विद्याकी देवीको रूपमा पूज्दछन् भने बौद्ध परम्परामा बोधिसत्त्व मञ्जुश्रीलाई विद्याकी देवी भनेर पूज्ने परम्परा छ^{१३४} ।

यस दिन सरस्वतीको प्रतिमामा जल, मोली, रोली, चामल, पहेलौं वा सेतो फूल अविर तथा दक्षिणा चढाई , धुप, दीप आदि बालेर पूजा गर्ने परम्परा मारवाडी समुदायमा पनि रहेको छ । साथै यो समुदायमा यस अवसरमा आफ्ना पतिलाई आफ्ना हातले खाना दिनाले पतिको दुःख, कष्ट हटेर जाने र आयु लामो हुने मान्यता रहेको छ ।

१३१ .नयनाथ पौडेल (सं), २०१८, **अभिलेख सङ्ग्रह** , भाग-२, (काठमाडौं : मालती चोकको अभिलेख), पृ.८ ।

१३२ .कोइराला, **पूर्ववत्** ,(पा.टि.सं.१२), पृ. ७ ।

१३३ .गिरी , **पूर्ववत्** ,(पा.टि.सं.१७), पृ.६२ ।

१३४ .जोशी, **पूर्ववत्** ,(पा.टि.सं.८), पृ.२३२ ।

२.२४ भीमसेन जात्रा

माघ महिनामा पर्ने भीष्मद्वादशीका दिन भीमसेन जात्राका रूपमा मनाइन्छ । भीमसेन पूजा नेपालमा विशेषगरी नेवार समाजमा चलेको छ^{१३५} । नेवारहरू जहाँजहाँ बसोबास गरे त्यहाँ भीमसेनको मूर्ति प्रतिष्ठापित गरिएको पाइएका छन् । जसलाई सबै समुदायका मानिसहरूद्वारा पूजित देवताका रूपमा चिन्न थाले । बल वा शक्तिको प्रतीकका रूपमा भीमसेनको पूजा गरिन्छ^{१३६} । काठमाडौँ लगायतका आसपास क्षेत्रमा भीमसेन जात्राका दिन ठूलो जात्रानै निकालिन्छ ।

यस क्षेत्रमा नेवारहरूको न्यून मात्रामा बसोबास भएकाले भिमसेन मन्दिरमा गएर पूजाआजा गर्नुका साथै घरमा भोजभतेर गरिन्छ^{१३७} । कपिलवस्तु, नवलपरासी, लगायत भैरहवा तथा बुटवलको तिनाउ खोला पारी जहाँजहाँ नेवारहरूको बस्ती रह्यो त्यहाँका नेवार समुदायका मानिसहरू भेला भएर भीमसेनको पूजाआजा गर्ने चलन छ ।

२.२५ स्वस्थानी महात्म्य

पौष शुक्ल पूर्णिमादेखि स्वस्थानी महात्म्य सुरु भई माघशुक्ल पूर्णिमाका दिन समापन हुने गर्दछ । पौष शुक्लपूर्णिमादेखि स्वस्थानी महात्म्य सुरु हुने भएकाले यस दिन व्रत आरम्भ गर्दा हातगोडाका नङ्काटी शुची अर्थात् शुद्ध भई स्नान गरेर एकभक्त (एक छाक शुद्ध खाने) रही मध्याह्नकालमा महादेवको पूजा गर्ने चलन छ । साँझको बतीबाले पछि स्वस्थानी महात्म्यको पुस्तक पढ्ने गरिन्छ । यसरी व्रत बसी विधिपूर्वक पूजा गरी स्वस्थानी महात्म्य सुन्ने सुनाउने गरिन्छ ।

माघ शुक्लपूर्णिमाका दिन यसको समापनमा अष्टोत्तरशय अक्षत रोटि, अष्टोत्तरशय अक्षेता, अष्टोत्तरशय बेली पुष्प, अष्टोत्तरशय यज्ञसुत्र, अष्टोत्तरशय कुटका सुपारी, अष्टोत्तरशय पान, विभिन्न थरीका फलफूल तयार गरी आर्शिमा अँकार लेखि गङ्गाजलले स्नान गराउनु, श्रीखण्ड, रक्तचन्दन, सिन्दुर, फलफूल, वस्त्र पहिराउनु, धुप, दीप, नैवेद्य, कस्तुरी भेटी चढाउनुका साथै षोडशोपचारले स्तोत्र पढी, अर्घ दिएर पूजा गर्ने परम्परा छ । यसपछि इच्छाएको कुरा वरदान मागेर प्रसाद भिकी ग्रहण गरिन्छ^{१३८} । त्यसपछि उनै अष्टोत्तरशयमा आठ रोटि, आठ अक्षेता, आठ बेली पुष्प, आठ यज्ञसुत्र, आठ पान, आठ कुडका, सुपारी, सगुनका रूपमा आफ्ना पतिलाई दिने गरिन्छ । पति नभएमा छोरालाई, छोरा नभएमा मीत छोरालाई, मीत छोरा नभए जुन मनोकामनाले व्रत बसेको छ त्यो काम सिद्ध होस् भनी गङ्गामा लगेर बगाउने परम्परा छ । शय रोटि आफूले फलाहार गरेर रातमा जाग्रम भई

१३५ .जोशी, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.१४), पृ.९७ ।

१३६ .गिरी , पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.१७), पृ.८० ।

१३७ .श्रेष्ठ, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.३५) ।

१३८ .जोशी, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.८), पृ.२०५ ।

उनै इश्वरको महिमा सुन्ने र सुनाउने गरिन्छ^{१३९} । यसो गरेमा अनन्तर ब्रतालुको मनोकांक्षा पूरा हुने विश्वास गरिन्छ ।

स्वस्थानी महात्म्य लगभग महिना भरिनै चल्ने गर्दछ । यस अवसरमा स्वस्थानी महात्म्यको महिना भरिनै यस क्षेत्रमा परोह बोलबमधाम, सिद्धबाबाधाम, नयाँ गाउँको मूक्तिनाथधाम, चिलिहाको उत्तरमा रहेको बाउन्नकोटि सिद्धधाम, नवलपरासीको दाउन्नेमा अवस्थित कैलाश शिवधाम, कपिलवस्तुको तौलेश्वर महादेव मन्दिर, बुटवलको कृष्णेश्वर महादेव मन्दिर, बुटवलकै नरेश्वर महादेव मन्दिर, गोनाहाको प्रकटेश्वर महादेव मन्दिर, सालभण्डीको शिवमन्दिर, सेमलार शिवलया, गजेडी बलभरियाको जलेश्वर महादेव, बसडिलवाको शिवमन्दिर तथा गाउँ, सहर आदिमा शैव धर्मसँग सम्बन्धित मन्दिरहरूमा मेला तथा भक्तजनहरूको घुइँचो लाग्ने गरेको पाइन्छ^{१४०} ।

२.२६ महाशिवरात्रि

फागुन कृष्ण चतुर्दशीका दिनमा शिवरात्रि पर्वोत्सव विशेष उत्साहका साथमा मनाइने गरिन्छ । यस दिन भगवान शिवको जन्म भएको जनविश्वास रहेकाले जन्मजयन्तिका रूपमा हर्षोउल्लासका साथ मनाउने परम्परा छ । वैदिक युगदेखि नै यो पर्व विशेष उत्साहका साथ मनाई आएको स्पष्ट हुन्छ । नेपालमा प्राचीनकाल, मध्यकाल तथा आधुनिक कालमा समेत यो पर्व विशेष हर्षोउल्लासका साथ मनाउँदै आएका प्रमाणहरू उपलब्ध छन्^{१४१} ।

यस दिन अधिकांश हिन्दुहरू फलाहार मात्र लिएर व्रत बस्ने गरेको पाइन्छ । आफ्नो टोल गाउँ र सहरका शिव मन्दिरहरूमा भक्तालुहरूको घुइँचो लागेको हुन्छ । यस अवसरमा भक्तालुहरू व्रत बसी शिवपार्वतीको विधिपूर्वक पूजा गरेर शिवलिङ्गमा जल, बेलपत्ता, भाङ्ग, धतुरो, दुध, दही आदि अपर्ण गर्दछन् । यस अवसरमा शिवालयहरूमा मेला लाग्नुका साथै विभिन्न शिव मन्दिरहरूमा भक्तजनहरूको घुइँचो लाग्ने गरेको पाइन्छ । साथै प्रसादका रूपमा शिवबुटी(भाङ्ग) खुवाउने चलन रहेको छ । य

यस क्षेत्रमा बोलबमधाम परोह, सिद्धबाबाधाम, नयाँ गाउँको मूक्तिनाथधाम, चिलिहाको उत्तरमा रहेको बाउन्नकोटि सिद्धधाम, नवलपरासीको दाउन्नेमा अवस्थित कैलाश शिवधाम, लगायत विभिन्न धामहरूमा दर्शनार्थीको घुइँचो लाग्ने गर्दछ^{१४२} । कपिलवस्तुको तौलेश्वर महादेव मन्दिर, बुटवलको कृष्णेश्वर महादेव मन्दिर, बुटवलकै नरेश्वर महादेव मन्दिर, गोनाहाको प्रकटेश्वर महादेव मन्दिर, सालभण्डीको शिवमन्दिर, सेमलार शिवलया, गजेडी बलभरियाको जलेश्वर महादेव, बसडिलवाको शिवमन्दिर आदि शैव धर्मसँग सम्बन्धित

१३९ ऐजन ।

१४० गिरी , पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.१७), पृ.१२२ ।

१४१ धनब्रज बज्राचार्य र टेकबहादुर श्रेष्ठ, २०३७, शाहकालको अभिलेख ,(काठमाडौँ : नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र), संख्याक अभिलेख-८, ९, ११ ।

१४२ अमृत गिरी, "आज महा शिवरात्री", २०६७, मेचीकाली दैनिक ,(वर्ष-११ अङ्क-७७ फागुन-१८, बुधवार), पृ.१ ।

मन्दिरहरूमा मेला लाग्ने गर्दछ (चित्र नं.६) । यसका साथै गाउँ, सहर आदि शैव धर्मसँग सम्बन्धित मन्दिरहरूमा मेला तथा दर्शनार्थीहरूको घुइँचो लाग्ने गर्दछ । यस दिन नवलपरासीको पहाडी भेग नजिकैको पवित्र तिर्थस्थल गण्डकीमा विहानै स्नान गरी धार्मिकविधि अनुसार मन्दिर वा घरमा पूजा गर्ने, रुद्रिको स्थापना गरी रुद्राभिषेक पाठ गर्ने र बेलपत्र चढाएर उपवास बस्ने गरिन्छ^{१४३} । यस्तो प्रवृत्ति ब्राह्मण समुदायमा बढी देखिन्छ, भने अन्य समुदायमा पनि धार्मिक श्रद्धाका साथ आराधना गरेको पाइन्छ । यस दिन गजेडी बलभरियाको जलेश्वर महादेव वरको रूख मूनि जरैजराबाट बनेको शिवलिङ्ग रहेको स्थानमा भक्तालुहरूको भिड लाग्ने गर्दछ भने अन्य समयमा त्यहाँ सुनसान भएको पाइन्छ । वि.स. २०३६ सालभन्दा अगाडि यहाँ जोगिबाबा र बेलभरियाको डिउहार स्थान थियो^{१४४} । सन्यास धर्मावलम्बीहरू विशेष पूजा उपवास बसी कीर्तन गर्ने गरेको देखिन्छ । नेपालको राष्ट्रिय गौरवका रूपमा रहेको पशुपतिनाथको दर्शन गर्नेले रामेश्वरको पनि दर्शन गर्नु पर्छ भन्ने जनविश्वास रहेको छ । भारतबाट भक्तालुहरूले गङ्गोत्तरी र जमुनोत्तरीको पवन जल ल्याई श्रीपशुपतिनाथलाई स्नान गराउने र त्यो पवित्र जलको रथयात्रा गरी रामेश्वर पुऱ्याई भगवान रामेश्वर (शिव)को स्नान गराउने परम्परा छ^{१४५} । यस अवसरमा तराई क्षेत्रको सीमानाबाट आवतजावतको क्रममा यहाँको शिव मन्दिरहरूमा पनि दर्शन गर्नेको भीड उत्तिकै हुन्छ । यस क्षेत्रमा बसोबास गर्ने कुमाल, छत्याल, ताजपुरीया, धिमाल, राजी, सुनुवार, हलवाई आदि जातिले पनि शिवाको धुमधामसँग पूजाआजा गरेको देखिन्छ^{१४६} ।

यस दिन मारवाडी समुदायमा पनि दुध, दही, चिनी, घिउ, सहद, पञ्चामृत, मोली, जनै, चन्दन, रोली, चामल, फल, बेलपत्र, धतुरा, प्रसाद, फल, पान, सुपारी, लवङ्ग, इलाइची, कमलगट्टा, दक्षिणा आदि चढाई विधिपूर्वक धुप, दीपबाट आरती गरेर पूजा गर्ने प्रचलन छ । शिवजीलाई प्रसादका रूपमा ठण्डाइ(काजु, बदाम, भाङ्ग, धतुरो पिसेर दुधमा मिलाई बनाउने)को भोग लगाउने गरिन्छ । यो समुदायमा यस दिन भजनकीर्तन गरी राती जागराम बस्ने परम्परा रहेको छ ।

२.२७ फागु (होली)

फागु शुक्लपक्ष पूर्णिमाका दिन विशेष रौनकका साथ उल्लासमय वतावरणमो होली पर्व मनाउने गरिन्छ । फागु शुक्लपक्ष अष्टमीका दिन औपचारिक रूपले फागु महोत्सवको होलिकाको प्रतीक स्वरूप चीर गाड्ने र सामूहिक रूपमा पूजा गरी गायन गर्दै चीर जलाएर आरम्भ गरिन्छ । परम्परागत मान्यता अनुसार विकृति र विसङ्गतिको नाश गर्ने प्रतीकको रूपमा होलिका दहन गर्ने प्रचलन रहेको हो^{१४७} । भोलिपल्ट शुक्लपूर्णिमामा विहान पूजाआजा

१४३ .ढुङ्गाना, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.६), पृ.४२ ।

१४४ .गिरी , पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.१७), पृ.६२ ।

१४५ .कोइराला , पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.१२), पृ. ५० ।

१४६ .शर्मा, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.४५),।

१४७ .गिरी , पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.१७), पृ.६३ ।

गरेर होलिका दहन गरेको रागबाट टीका लगाएर मात्र विभिन्न रङ्गरूपाट होली खेल्ने परम्परा रहेको छ ।

यस दिन तराई क्षेत्रमा गाई गोरुलाई विहानको समयमा नदीमा नुहाएर रङ्गरोगन गरिन्छ^{१४८} । यस अवसरमा तराईमा विशेष गरी धुलो भएको खेतमा चिक्का (कबडी), कुशित आदि खेल्ने प्रचलन पनि रहेको देखिन्छ^{१४९} । (चित्र नं.१४) यस अवसरमा सहरका विभिन्न चोकहरूमा मट्का (माटोको भाँडो) भुण्डाई फोड्ने प्रतिस्पर्धा र पुरस्कृत गर्ने रमाइलो प्रचलन रहेको छ^{१५०} । नवलपरासी जिल्लाको पहाडी भेगमा यस दिन मगर समुदायहरूले प्रत्येक घरघरमा गई नाँचगान गर्ने गरेको पाइन्छ^{१५१} । यसरी नाँच गाउन आएका व्यक्तिलाई घरमूलीले आफ्नो इच्छा र क्षमता अनुसार चामल, मकै तथा नगद दिने गरिन्छ । होली पर्वको अवसरमा मानिसहरू ठूलो खुशियालीका साथ सामूहिक रूपमा अबीर छर्कने, रङ्गले भरिएको लोला-पिचकारी हान्ने, नाचगान, भोजभतेर, भेटघाट आदिका साथ होली पर्व सम्पन्न गर्ने गरेको पाइन्छ । यस क्षेत्रमा बसोबास गर्ने कुमाल, ताजपुरीया, धिमाल, राजी, सुनुवार नेटुवाजाति लगायत मुस्लिम, बौद्ध, ईसाई, शिखर आदि धर्ममा पनि होली पर्व धूमधामसँग मनाउने गरेको देखिन्छ^{१५२} ।

प्राचीनकालदेखिनै फागु पर्व निकै हर्सोहुल्लासका साथ मनाउँदै आएको बुझिन्छ । पौराणिक कथा अनुसार हिरण्यकशिपुका पुत्र प्रल्हाद भगवानको भक्त भएकाले अनेकौं उपाय गर्दा पनि मार्न सक्दैनन् । हिरण्यकशिपुकी बहिनी होलिकाले आगोले नजल्ने वरदान पाएकोले आफूले पाएको वरदानमाथि घमण्ड गर्दै पृथ्वीमा उद्यम मच्चाउनुका साथै आफ्नै भाइको छोरा प्रल्हादलाई आगोमा लिएर जलाउन खोज्दा होलिका आफैँ जलेर भष्म भएको विश्वासमा चीर जलाउने गरिन्छ । यो पर्व प्राचीन तथा मध्यकालमा पनि निकै हर्सोहुल्लासका साथ मनाइने^{१५३} तथ्य तत्कालीन स्रोतबाट स्पष्ट हुन्छ ।

थारु समुदायमा फागुलाई फगुवा भन्ने गरेको पाइन्छ । यिनीहरूको वर्षको अन्तिम पर्वनै होली हो । फगुवा चाड थारुहरूको एक ठूलो चाड भएकाले यस समय गाउँबाट बाहिर गएका आफन्तहरू समेत घर फर्कन्छन्^{१५४} । पारम्परिक रूपमा यस पछि अब कुनै पनि चाडपर्व नपर्ने भएको हुँदा यसलाई लाहुरी चाड अर्थात् कान्छी चाड भन्ने गरिन्छ । रङ्ग र अबिर छेपाछेप गर्दा सामान्य हातपात र हाँसोठट्टासम्म हुने हुदाँ यसलाई फोहरी चाड पनि

१४८ .विशाल चौधरी , रूपन्दहीको उस्मी गा.वि.स निवासी एक स्थानीवासीबाट प्राप्त जानकारी ।

१४९ .धवल, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.२५) ।

१५० .गिरी, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.१७), पृ.६३ ।

१५१ .ऐजन ।

१५२ .गिरी , पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.१७), पृ.७५ ।

१५३ .ऐजन ।

१५४ .जोशी, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.८), पृ.२४२ ।

भन्ने प्रचलन रहेको देखिन्छ । थारु समुदायमा यस्तै उखान छ – ‘कुलसे लाहुरी कुलसे फुहरी अर्थात् सबभन्दा फुच्ची अरुभन्दा लुच्ची’^{१५५} । यो पर्व थारु समुदायमा यसरी सुरु हुन्छ ।

१ . सम्मत धराई

फाल्गुण महिनाको द्वितीयको चन्द्रमा देख्ने वित्तिकै सम्मत गाड्ने चलन रहेको छ । यसका लागि एकजना कुमार केटाले एउटा रेडीको सानो बुट उखेलेर सम्मत गाड्ने स्थानमा लगी एउटा खाल्टो खनी अक्षेता पैसाको ढ्याक जमाउने र गाउँको अन्य केटाकेटीले घरघरबाट पराल मागेर ल्याई त्यही सानो बुटो माथि थुप्रो लगाउँछन् । यस्तो थुप्रो लगाउने प्रक्रिया पूर्णिमासम्म लगातर चलि रहन्छ । यसरी थुपर्दा थुपर्दा सम्मत रुख जति अग्लो हुन्छ । यसलाई सम्मत धराई भनिन्छ ।

२ . सम्मत फुकाई

पूर्णिमाको दिन सबै केटाकेटी तथा अन्य मानिसहरू टोली टोली बनाई घरघरमा गई प्रत्येक घरबाट पाँच पाँचवटा गोबरको गुईठाहरू सड्कलन गर्ने र केही चामल र भेली पनि माग्ने गरिन्छ । यसरी उठाएको गोबरको गुईठाहरू सम्मतको थुप्रोमा लगी घुसाई दिन्छन् । यसका साथै मागेको चामल र भेली एउटैमा मिसाएर प्रसादका रूपमा सबैले मिलेर खाने प्रचलन छ । करिब मध्यराततिर त्यो सम्मतमा आगो सल्काई दिने परम्परा छ । यसलाई सम्मत फुकाई भनिन्छ । सम्मत जलेको यो आगो नयाँ विवाह भएको केटाहरूले देखेमा दोष लाग्छ भन्ने जनविश्वास रहेकाले नयाँ विवाह भएका केटाहरूले हेर्दैनन् ।

३ . फगुवा खेलाई

सम्मत जलेको भोलिपल्ट सम्मतको खरानीमा अबीर मिसाई सर्वप्रथम सबै देवदेवीलाई अर्पण गरे पछि अन्य व्यक्तिहरूलाई अबीर दल्ने , रङ्ग छेप्ने गरिन्छ । पुरुष तथा महिलाका आ-आफ्नो टोली बनाएर दिनभर घरघरमा होलीको गीत गाउने र होली खेल्ने गरेको पाइन्छ । यस्तो गरेर गाउने खेल्नेलाई चामल र पैसा दक्षिणा दिने गरिन्छ । त्यस्तै केटाकेटीको थुप्रै भुन्डहरू ‘भेलभेलक्का भेलीचाउर’ भन्दै सामनय दक्षिणा उठाउँदै हिड्नेका पनि प्रसस्तै देखिन्छ^{१५६} । नेपालको तराई क्षेत्र भारतसँग जोडिएकाले फागुको महत्त्व निकै ठूलो रहेको छ । त्यसैले तराईमा फागु खेलन रीनकर्जा गरेर पनि पर्व मनाउनु पर्ने वाध्यता रहेको देखिन्छ^{१५७} ।

मरवाडी समुदायमा भने यस अवसरमा हनुमान र पितृहरूलाई जल, मोली, रोली, चामल, फुलप्रसाद, नरिवल, दक्षिण आदि चढाई प्रणाम गरी आर्शिवाद लिने परम्परा छ । यस अवसरमा विभिन्न किसिमको परिकारहरू पकाएर भगवानलाई भोग लगाई ब्राहमणलाई

१५५ . थारु , पूर्ववत् , (पा.टि.सं.४८), पृ.४२ ।

१५६ . ऐजन , पृ.४३ ।

१५७ . कोइराला, पूर्ववत् , (पा.टि.सं.१२), पृ. ४६ ।

भोजन गराउने गरिन्छ । होली खेल्ने मङ्गल साइत पूर्व गोबरको पूजा गर्ने परम्परा छ । यस पछि होलिका दहनमा भाग लिई दहन गरेको आगो ल्याएर आफ्नो घरभित्र कोठाहरूमा धुवाँ देखाउने गरिन्छ । यसै दिन ठूलाबडालाई ढोगी वा प्रणाम गरी आर्शिवाद लिने चलन छ । त्यसको अर्को दिन नराम्रो पक्षमाथि राम्रो पक्षको जीत भएको खुशियालीको उत्सवमा धुमधामसँग एकअर्कालाई रङ्ग लगाई हाली खेल्ने गरिन्छ । यस अवसरमा होली मिलन समारोह सम्मिलित गरी विभिन्न स्थानमा ठूलाबडासँग आर्शिवाद लिई होली खेली रमाइलो गरिन्छ ।

२.२८ रामनवमी

चैत शुक्ल नवमीका दिन त्रेता युगका रामचन्द्रको जन्म स्वरूप मनाउने परम्परा छ । रामानन्दीय सम्प्रदाय तथा हिन्दु धर्मावलम्बीहरू रामनवमी पर्वको ठूलो महत्त्व रहेको छ^{१५८} । यस दिन राम मन्दिरहरूमा पूजा गर्ने तथा दर्शनार्थीहरूको घुइँचो लाग्ने गर्दछ । यस अवसरमा विहानै उठेर नजिकैको पवित्र कुण्ड वा घरमै नुहाइधुहाइ गरेर राम मन्दिरहरूमा गई वा घरमै भगवान श्रीरामको श्रद्धाभक्तिका साथ विधिपूर्वक पूजाअर्पण गर्ने तथा दिनभर उपवास बसेर रामप्रति भक्ति प्रकट गरिन्छ । ठाउँ-ठाउँमा रामलिलाका भाँकीहरू प्रदर्शन गर्ने गरिन्छ^{१५९} । यो पर्व विशेष उत्साहका साथ सम्पन्न गर्ने परम्परा छ । गाउँहरूमा रामलिला देखाउने तथा राम सीता सम्बन्धी मूर्तिहरू बनाएर पूजा गर्ने गरिन्छ । कुनै पनि नयाँ कार्य गर्नु परेमा यो दिन उत्तम मानिन्छ । यसका लागि यो दिन पात्रो हेर्नु पर्दैन । त्यसैले यो दिन शुभकार्य गर्ने परम्परा पनि रहेको छ । यस दिन रामको जन्म दिनको १२ बजे भएको हो भन्ने जनविश्वासले दिनको १२ बजे राम र सीताको पूजा गर्नुका साथै रामायण पाठ गर्ने परम्परा रहेको छ ।

हिन्दु परम्परामा ब्रह्ममण जातिले नै विशेष श्रद्धा राखेर पूजापाठ गर्ने गरेको पाइन्छ^{१६०} । पूजा समापन पछि भोग लगाउनुका साथै आरती गर्ने तथा दानदक्षिणा गर्ने गरिन्छ । मारवाडी समुदायमा रामनवमी पर्व धुमधामसँग विधिपूर्वक मनाउने गरेको पाइन्छ । यस क्षेत्रका भैरहवा, नवलपरासी, कपिलवस्तु, बुटवल, त्रिवेणी, मधौलिया, हरनैया आदि क्षेत्रमा रहेका राम मन्दिरमा भक्तजनहरूको घुइँचो लाग्ने गर्दछ । यस अवसरमा बुटवलको नारायण मन्दिर^{१६१}, हरनैयाको रामजानकी मन्दिर, मधवलियाको रामजानकी मन्दिरमा मुख्य मेला लाग्ने गर्दछ ।

२.२९ चैतेदसै

चैतको प्रतिपदादेखि सुरु भएको चैते दसै नवरात्र पनि भनिन्छ । विशेष रूपमा चैत महिनाको शुक्ल अष्टमीका दिनलाई चैतेदसै पर्व मान्ने गरिन्छ । यस दिन भवानीको उत्पत्ति

१५८ .पं. रविन्द्र वैश्वानर , रामजानकी मन्दिर हरनैयाका पूजारीबाट प्राप्त जानकारी ।

१५९ .ऐजन ।

१६० .ढुङ्गाना, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.६), पृ.४४ ।

१६१ .गिरी , पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.१७), पृ १४२ ।

भएको भन्ने जनविश्वासले खुशियालीका साथ यो पर्व मनाउने गरिएको हो । यस अवसरमा दसैको जस्तै नौ देवीको आकृति तथा गणेश, षोडशमातृका र नौ ग्रहको घरघर मै स्थापना गरेर नौ दिनसम्म देवीको पूजा गर्ने परम्परा छ । पूजा समापन पछि आफूभन्दा ठूलो वा मान्यजनको हातबाट निधारमा रातो अक्षेताको टीका थाप्ने र आर्शीवाद लिने चलन रहेको छ । यस दिन पनि विभिन्न किसिमका मिठा-मिठा परिकारहरू बनाएर खाने गरिन्छ । भारतको सिमानासँग जोडिएकाले यस अवसरमा नवदुर्गा लागेपछि नौतनवाँको बनेलीमाई र फरेन्दाको लेहेडामाईको दर्शन गर्न जाने भक्तजनहरूको उत्तिकै भीड लागेको हुन्छ । नवरात्रि वर्षमा दुईवटा पर्दछन् । असोजमा पर्ने दसै धुमधाम र सामूहिक रूपमा गरिन्छ भने चैतमा पर्ने दसै घर-घरमा मात्र विधिपूर्वक पूजाआजा गरेर सम्पन्न गरिन्छ । पश्चिम तराईका देवीका मन्दिरहरूमा चैते दसैको अवसरमा नवदुर्गा लागेपछि नवरात्रको पूजा हुने गरेको देखिन्छ । रूपन्हेदीको धकधईको महाकाली मन्दिरमा नवरात्रको पूजा धुमधाम हुने गर्दछ । यस अवसरमा भूतप्रेत हटाउने भनेर धामीभाँक्रीको समेत गरेको देख्न सकिन्छ^{१६२} ।

२.३० पर्यटन वर्ष

प्राचीन वस्तु तथा भग्नावशेषले प्रख्यात नेपालको कला वास्तुकलाले विश्वमै चर्चा पाएको विषय हो । लिच्छविकालदेखि प्रमाणित यहाँको इतिहासले नेपालको कला वास्तुकलाको छुट्टै पहिचान गराएको छ । मध्यकालीन दरवार, कला, वास्तुकला अहिलेसम्म पनि संरक्षणका आधारमा सुरक्षित रहेका छन् । नेपालमा पर्यटक भित्रिने मुख्य कारण यिनै वस्तुको अवलोकन तथा यहाँको प्राकृतिक रमणीय स्थलको भ्रमण गर्ने लक्ष्य रहेको हुन्छ । प्राचीन कला वास्तुकलाको अवलोकन तथा अध्ययन अनुसन्धान गर्ने लक्ष्यले प्रत्येक वर्ष दस लाखभन्दा बढी पर्यटक भित्रिने गरेको तथ्याङ्क छ । सन् २०११ मा नेपाल पर्यटन वर्ष मनाइएको थियो । यस अवसरमा सिमानामा यस दिन पहिलो भित्रिएको पर्यटकलाई फूलमालासहित अभिर लगाएर अभिनन्दन गरिएको थियो (चित्र नं.१५) । पश्चिम तराई भारतको सिमानाबाट जोडिएकाले भारतबाट पनि धार्मिक उद्देश्य तथा अध्ययन अनुसन्धान र अवलोकनका उद्देश्यले विभिन्न जातजाति तथा समुदायका पर्यटक भित्रिने गरेको पाइन्छ । पश्चिम तराई बुद्धसँग सम्बन्धितथलो भएकाले विशेष विकासका कार्ययोजनाका लागि 'लुम्बिनी अंचल पर्यटन प्रवर्द्धन समिति' गठन गरिएको थियो । सरकारले उक्त समितिमा प्रचार प्रसारका लागि राजनीतिक नियुक्ति समेत गरेको थियो । उक्त समितिले मठ मन्दिर, मदरसा जस्ता क्षेत्रमा मात्रा विकासका कार्ययोजना बनायो । तर यस वर्षको पर्यटन वर्षले घोषणा गरे अनुरूपको कार्यक्रम ल्याउन सकेको थिएन ।

२.३१ नेपाल भ्रमण वर्ष

सन् १९९८मा नेपालले नेपाल भ्रमण वर्षका रूपमा मनाइएको थियो । बेला बेलामा नेपालले यस्ता खालका भ्रमण वर्ष मनाउदै आएको छ । यस वर्ष नेपालले दसलाख पर्यटक भित्र्याउने उद्देश्य राखेको थियो । नेपालमा पर्यटक भित्र्याउने लक्ष्यले नेपालले यस्ता खालका भ्रमण वर्ष मनाउने गरेको हो । नेपाल भूपरिवेष्ठित मुलुक हो । यसको तीनतिर भारत छ भने बाँकी एकतिर उत्तरमा विशाल हिमश्रृङ्खला अर्वास्थित छ । नेपाल भूपरिवेष्ठित रही समुद्रदेखि टाढा रहेता पनि प्रकृतिले नेपाललाई जालस्रोत राष्ट्रका रूपमा विश्व सामु ठड्याएको छ । साँच्चै

^{१६२} .यादव, पूर्ववत्, (पा.टि.सं.१०५) ।

भन्ने हो भने नेपालको धन भन्नु नै यहाँको विशाल जलस्रोत हो ^{जट्ट} । यसको अतिरिक्त नेपालको धन हरियो बन भन्ने उखान नै छ । यहाँको घना जङ्गलमा विभिन्न जातजातिका बहुमूल्य रुखहरू हुनुका साथै रागव्यधिका लागि अत्यावश्यक जडिबुटीहरू यथेष्ट मात्रमा पाइन्छ । नेपालको वनजङ्गल तथा यहाँको पशुपंक्षी विश्वसामु नेपालको आफ्नै वैशिष्ट्यतालाई देखाउन सफल छन् ^{जट्ट} । यस क्षेत्र बुद्ध जन्मस्थल भएकोले विकासका कार्ययोजनाहरू तयार पारिएको थियो ।

२.३२ मलमास

मलमासलाई पुरुषोत्तम महिनाको रूपमा मन्ने गरिन्छ । यस अवसरमा विभिन्न वस्तु दान गर्नुका साथै विभिन्न किसिमका धार्मिक प्रवचनहरू हुने गर्दछ । यो पर्वको रूपमा नलिएर यसमा केही नियमहरू मात्र पालना गर्नु पर्ने रहेको हुन्छ । मलमास एक महिनासम्म चल्दछ र यसमा कुनै शुभ कार्य र पर्व विशेष मनाइदैन । यस अवसरमा विवाह भएका नव जोडिलाई कम्तिमा तीन दिन श्रीमान् वा सासूसँग देखभेट र संगै वस्तु हुँदैन भन्ने मान्यता रहेको छ । मलमास नबारेमा कुनै अनिष्ट हुने जनविश्वास रहेकोले मलमास बार्ने चलन बसेको हो । यो प्रत्येक चार वा पाँच वर्षको अन्तरालमा पर्दछ ^{जट्ट} । यसलाई अधिकमास भनिन्छ । प्रत्येक वर्ष बाह्र महिनाको हुन्छ । दिन अनुसार गनेर बाह्रदेखि तेह्र पुगेमा त्यो महिना मलमासको रूपमा मान्ने गरिन्छ ^{जट्ट} । यस अवसरमा धार्मिक तीर्थस्थलहरूमा गई जप, तप, भजन, कीर्तन र प्रवचन सुन्ने गरिन्छ ^{जट्ट} । हिन्दु परम्परा अनुसार भैरहवाको नारायण मन्दिर, बुटवलको नारायण मन्दिर लगायत विभिन्न धार्मिक स्थानमा प्रवचन हुने गरेको देखिन्छ ^{जट्ट} ।

१६३ . जोशी पूर्ववत् , (पा.टि.सं.८), पृ.१६७ ।

१६४ . जोशी, पूर्ववत् , (पा.टि.सं.८), पृ.१६७ ।

१६५ . पण्डित खगराज आचार्य नयाँ सडक, सि.न.पा.७, आचार्य भवन निवासी स्थानीवासीबाट प्राप्त जानकारी ।

१६६ . ऐजन् ।

१६७ . अमृत गिरी(सं), "मलमासबारे प्रवचन", मेचीकाली दैनिक , (वर्ष-१२ अङ्क-२४५ भाद्र-६, बुधवार, २०६९), पृ.४ ।

१६८ . ऐजन् ।

अध्याय तीन

पश्चिम तराईमा मनाइने क्षेत्रीयस्तरका चाडपर्वहरू

विषयप्रवेश

तराई क्षेत्रमा विभिन्न समुदायका जातजातिहरू बसोबास गर्दै आएका छन्। सबैको आ-आफ्नो सांस्कृतिक पहिचान रहेको छ। यस्ता खालका चाडपर्वहरू कतिपय मानिसको दैनिक क्रियाकलापसँग सम्बन्धित रहेको हुन्छ, भने कतिपय पितृहरूको सम्झनामा, दूषित प्रेतात्म तथा रोगव्याधिबाट मुक्त हुन, बालीनाली थन्केयाउने सन्दर्भमा, बालीनाली लगाउँदा वा लगाई सकेपछिको सन्दर्भमा, वर्षात् आगमनको सूचकको रूपमा तथा धार्मिक भावना व्यक्त गर्ने आदि विविध प्रकारका छन्। ठाउँ, क्षेत्र र जाति अनुरूप नाम र तरिकामा केही भिन्नता देखिए तापनि विभिन्न जातिहरूले मनाउने चाडपर्वहरू माथि उल्लेख गरिएको कुनै न कुनै सन्दर्भसँग सम्बन्धित रहेका हुन्छन्। हरेक मानिसको विचार सिद्धान्त, धर्म, कर्म र संस्कृतिमा भिन्नता रहेकाले चाडपर्वमा पनि भिन्नता रहेको पाइन्छ। यस्ता खालका संस्कृति सामाजिक परिवेश तथा भूपरिवेशका आधारमा निर्माण भएको हुन्छ। यसरी सामाजिक र भौगोलिक बोटका आधारले मानिसको संस्कृतिमा समेत भिन्नता ल्याएकोले क्षेत्रगत आधारमा मात्र मान्ने यस्ता चाडपर्वहरू क्षेत्रीयस्तरमा मनाइने चाडपर्वका रूपमा अध्ययन गर्न सकिन्छ। यस अध्यायमा क्षेत्रीयस्तरमा मनाइने चाडपर्वहरू बारे प्रकाश पारिएको छ।

३.१ भीमराव जयन्ती

पश्चिम तराईमा हरेक वर्ष अप्रिल १४ का दिन तराई दलितले बाबा साहेब डा. भीमराव अम्बेडकरको जन्म जयन्तिका रूपमा गोष्ठी तथा सेमिनार गर्ने गरेको पाइन्छ। भारतको संविधान निर्माता तथा विश्वको छैठौँ विद्वान्का रूपमा चिनिने भीमराव भारत रत्न उपाधि हसिल गरेका थिए^{१६९}। यिनले दलितका हितमा संविधान बनाउन लडेका थिए। त्यसैले तराई दलितले यिनको जन्म जयन्ति मनाउने गरेका हुन्^{१७०}।

३.२ स्टर उत्सव

क्रिश्चियन धर्मावलम्बीहरूले हरेक वर्षको अप्रिलको पहिलो शुक्रवारपछिको आइतवारका दिन स्टर उत्सव मनाउने परम्परा छ। यस महिनाको पहिलो शुक्रवार येशुलाई शत्रुहरूले क्रसमा भुण्डाए र शनिवार दिनभरि नै क्रसमा सुती, आइतवार कुखुरा बास्दा पुनः जागेको भन्ने जनविश्वास रहेको छ^{१७१}। त्यसै अवसरमा खुशियाली मनाउन आइतवार बिहानै ३ बजेदेखि चर्चमा प्रार्थना गर्ने चलन छ। करिब ३ घण्टा प्रार्थना गरेपछि सबै समूह अर्थात् क्रिश्चियन धर्मावलम्बीहरू याली सहित एक ठाउँमा जम्मा भई यस विषयमा जानकारी दिने

१६९ .गोविन्द धवल, धकधई निवासी, तराई दलित मञ्च रूपन्देहीका सदस्यबाट प्राप्त जानकारी।

१७० .ऐजन।

१७१ .रनवहादुर गुरुङ, सि.न.पा. ५ निवासी, अभिनास चर्च भैरहवाको सहायक पस्टरबाट प्राप्त जानकारी।

गरेको पाइन्छ । यो एउटा मानवता हितको लागि प्रेरणा हो भन्ने मत तथा विश्वास क्रिश्चियन धर्मावलम्बीहरूमा व्यापक छ^{३७६} ।

३.३ चण्डी पूर्णिमा

बैशाख महिनाको पूर्णिमा तिथिलाई नै चण्डी पूर्णिमाका रूपमा पनि मान्ने गरेको पाइन्छ । यस दिन कुलदेवताको पूजा गर्ने परम्परा छ । ब्राम्हण, क्षेत्री तथा मगर जातिले विशेष रूपमा कुलदेवताको पूजा गरी मनाउने गरेको पाइन्छ । चण्डी पूजा गर्दा कुखुराको बली दिएर पूजा सम्पन्न गर्ने गरिन्छ^{३७७} । यस दिन आ-आफ्नो कुलदेवतालाई विधिपूर्वक पूजा सम्पन्न गरी आफन्त तथा इष्टमित्रलाई भोजभतेरका लागि आमन्त्रण गरी भोज खुवाउने चलन रहेको छ^{३७८} । यसका साथै यस दिन घाटु सेलाउने प्रचलन पनि रहेको छ ।

३.४ गङ्गा दशहरा

जेठ शुक्ल दशमीको दिनलाई गङ्गा दशहरा मनाउने परम्परा छ । यस दिन गङ्गाको उत्पत्ति भएको हो भन्ने जनश्रुतिले गङ्गा दशहरा भनिएको हो । यस अवसरमा नजिकैको पवित्र नदी वा गङ्गामा गई स्नान गरी विधिपूर्वक पूजा गरेर दस प्रकारका मीठा-मिठा परिकारहरू पकाएर खाने गरिन्छ^{३७९} । यसरी दस प्रकारको परिकार खाने भएकाले नै दशहरा भन्ने प्रचलन रहेको हो । यस दिन नवलपरासी जिल्लाको पहाडी भेगको गण्डकी आसपासमा वर्षभरि ओढ्ने छत्र, स्याखु किनबेचको मेला समेत लाग्ने गरेको पाइन्छ^{३८०} ।

यस अवसरमा मारवाडी समुदायमा पनि गङ्गा स्नान गरी जल, दुध, धुप अविर, चामल, नरिवल, ध्वजा, बतासा (मिठाईको एक प्रकार) आदिद्वारा गङ्गाको पूजा गर्ने परम्परा छ । यसरी विधिपूर्वक पूजा गरेपछि घरमा जति लोग्ने मान्छे छन् त्यसैको आधारमा सवा सवा सेर आटाको चूरमा र पूडी बनाउने र आफ्नो तर्फबाट पनि सवा सेर आटाको चूरमा र पूडी बनाएर हनुमानलाई चढाउने चलन छ^{३८१} । त्यसरी चढाएको प्रसाद बासी नराखी सबैलाई खुवाउने, टोल छिमेक सबैलाई बाडी आफूले पनि ग्रहण गर्ने गरिन्छ ।

१७२ .ऐजन ।

१७३ .गितु गिरी , २०६७, रूपन्देहीका पर्यटकीय सम्पदा: एक अध्ययन, (अप्रकाशित, अनुसन्धान प्रतिवेदन, जिल्ला विकास समिति रूपन्देही), पृ.६२ ।

१७४ .हरिप्रसाद ढुङ्गाना, २०५०, रकुवा गाउँ विकास समितिको शैक्षिक अवस्था, (अप्रकाशित, शोधपत्र, राष्ट्रिय विकास सेवा, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर), पृ.४९ ।

१७५ .ऐजन , पृ.४५ ।

१७६ .ऐजन ।

१७७ .चम्पादवी राजगढिया, बारह महीनाका त्योहार, (कलकत्ता :माइका हाउस,२ प्रिटोरिया स्ट्रीट२०३०), पृ. १४ ।

३.५ नाबातामे दिवस

बौद्ध धर्मावलम्बीहरूले जापानी भिक्षु नाबातामेको सम्भनामा स्वरूप हरेक वर्ष जुलाई ३ तारिकमा नाबातामे दिवसका मनाउने गरेको गर्दछन्^{१७८} । यस अवसरमा लुम्बिनीको विश्व शान्ति स्तूप तथा विहारहरूमा दीप प्रज्वलन गरी प्रार्थना गर्ने चलन छ^{१७९} । (चित्र नं.१८) यो दिवसले बौद्ध धर्मावलम्बीहरूमा पर्वकै महत्त्व राख्ने गरेको पाइन्छ ।

३.६ असारे पूजा (अषाढ पन्ध्र)

यो असार पन्ध्र अर्थात् रोपाइको बेला गरिने पर्व हो । यस अवसरमा दही र चिउरा खाएर रोपाइमा जाने परम्परा रहेको छ । सबै जना मिलेर सामूहिक रूपमा दही र चिउरा खाई हिलोमा रोपाई गर्न जाने गरिन्छ । यस क्षेत्रमा लोपोन्मुख हुन थालेको परम्परागत संस्कृतिलाई भल्काउदै बेला बेलामा धान रोपाई महोत्सवको आयोजना गरिन्छ ।

यस वर्ष रूपन्देहीको पर्पोहामा धान दिवसको अवसरमा जिल्ला कृषि विकास कार्यालय रूपन्देही र स्थानिय कृषक समितीले संयुक्त रूपमा धान रोपेर महोत्सवको शुभारम्भ गरेको थियो । रोपाईका बेला पञ्चै बाजाका साथमा हिलोमा रमाउदै नृत्य प्रस्तुत गर्नु र सहभागी महिलाहरूले असारे गीत गाएर महोत्सवलाई निकै रमाइलो बनाउने गरेको पाइन्छ । यस क्षेत्रका थारु समुदायका महिलाहरू रोपाईका बेला परम्परागत गीत गाएर रोपाइ गर्ने गरेको देखिन्छ । यस महोत्सवलाई रमाइलो गराउन रोपाई प्रतियोगिताको आयोजना समेत गरिएको हुन्छ^{१८०} ।

३.७ नवान्न प्राशन(न्वायी)

प्रत्येक वर्ष नयाँ खेतीको उत्पादन भएपछि विशेषतः धान खेती तयार भएपछि राम्रो दिन ठहर्नाई धार्मिक विधान अनुसार अग्निमा होम गर्ने र देवतालाई अन्न चढाई दही चामल मुछेर खाने परम्परा छ^{१८१} । यसलाई न्वायी खाने भनिन्छ । न्वायी खाएपछि मात्र नयाँ चामलको भात खाने गरिन्छ ।

३.८ श्रावणी मेला

श्रावण संक्रान्तिका दिनदेखि श्रावणको हरेक सोमबार शिव मन्दिरहरूमा श्रावणी मेला लाग्दछ । यस क्षेत्रमा यो नैलौ प्रस्तुती पनि मानिन्छ । यस अवसरमा शिव मन्दिरहरूमा भक्तजनहरूको भिड लाग्ने गरेको पाइन्छ । श्रावणको सोमबार शिवपार्वतीको व्रत बसी

१७८ .हरि डि.राई, २०१०, लुम्बिनी, (काठमाडौँ : होली असोका ट्राभल प्राइभेट लि.), पृ.१८३ ।

१७९ . ऐजन ।

१८० .बमबहादुर थारु, २०३७, रूपन्देहीको थारु समाज र संस्कृति, (रूपन्देही-थारु भाषा, कला र संस्कृति उत्थान मञ्च, गजेडी-२) ,पृ.३७७ ।

१८१ .ढुङ्गाना, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.६), पृ.५० ।

विधिपूर्वक पूजा गर्ने गरिन्छ । पर्रोहको बोलबमधाम, मङ्गलापुरको मूक्तिनाथधाम, बुटवलको सिद्धबाबाधाम, नवलपरासीको त्रिवेणीधाम, नवलपरासीको दाउन्नेमा अवस्थित कैलाश शिवधाम आदि यस क्षेत्रका पञ्च बोलबमधाम तथा यस क्षेत्रकै पञ्च महादेव मन्दिर कपिलवस्तुको तौलेश्वर महादेव मन्दिर, बुटवलको कृष्णेश्वर महादेव मन्दिर, बुटवलकै नरेश्वर महादेव मन्दिर, गोनाहाको प्रकटेश्वर महादेव मन्दिर, बसडिलवाको शिवमन्दिर आदि शैव धर्मसँग सम्बन्धित मन्दिरहरूमा श्रावण महिनाको हरेक सोमबार भक्तलुहरूको घुइँचाले श्रावणी मेला लाग्ने गर्दछ । श्रावणी मेला लाग्नुभन्दा अघि श्रावण महिनाभरि नै चल्दछ । यस अवसरमा महिलाहरू हातखुट्टामा मेहन्दीले बुट्टाहरू भर्ने र हातमा हरियो चुरा लगाउने गरेको पाइन्छ । हरियो चुरा लगाउनाले लैंगनेस्वस्तीको सम्बन्धमा सधैं हरियाली छाई रहने र मेहन्दीको जस्तो गाढा प्रेम रहरिहने भन्ने जनविश्वास रहेको छ । कतैकतै श्रावण महिनालाई वर्षा ऋतुको अन्तिम महिना भनिएकाले सर्पहरू निस्कने हुँदा यस्तो लगाउनाले सर्पले केही नगर्ने जनविश्वास पनि उत्तिकै पाइन्छ । यस दिनदेखि वर्षा सकियो, हिउँद आयो र बाँचियो भन्ने खुशियालीमा यो पर्व मनाउन थालेको हो भन्ने बुढापाकाहरूको भनाई^{१८२} पनि उत्तिकै पाइन्छ ।

मारवाडी समुदायमा भने श्रावणको प्रत्येक सोमबार शिवको व्रत बसी विधिपूर्वक पूजा गर्ने र मङ्गलवारमा मङ्गलागौरी भनेर गणेश पार्वतीको विधिपूर्वक पूजा गर्ने परम्परा छ^{१८३} । सोमबारको पूजा गर्दा गणेश, शिव, पार्वती र नन्दीयालाई जल, दूध, दही, चिनी, घिउँ, शहद(मह), पञ्चामृत, अबिर, जैन, धागो, चामल, फूल, दुबो, बेलपत्र, आक, भाङ्ग, धतुरो, प्रसाद, पञ्चमेवा, फल, पान सुपारी, लौंग इलायची, कमलगट्टे पूजा गर्ने प्रचलन छ^{१८४} । पूजापछि दक्षिणा चढाएर धुप, दीप, कपूर, अगरवत्ती बालेर आरती गरिन्छ । यसै अवसरमा ब्राह्मणद्वारा रुद्रावशेकको पाठको गराई रातभरी जाग्रम बस्ने परम्परा पनि रहेको छ । श्रावणको हरेक सोमबारनै यसरी विधिपूर्वक पूजा गरेको पाइन्छ ।

मङ्गलवारको व्रत बसी आफ्नो परम्परा अनुसार रातो कपडामा कलसको स्थापना गरी गहूँको सोह्रवटा थुप्रो राखी षोडशमातृका सहित शिव, गौरी र गणेशको विधिपूर्वक पूजा गरी र कथा सुन्ने प्रचलन छ । यसरी साउनभरि नै मङ्गलवारको व्रत बसी साउनको अन्तिम मङ्गलवार यसको सांज्ञ (उद्यापन) गरी ब्राह्मणलाई दान दक्षिणा दिएर प्रसाद ग्रहण गरिन्छ । यसरी यस क्षेत्रमा श्रावणको सोमबार र मङ्गलवार दुबै दिनको महत्त्व रहेको देखिन्छ ।

३.९ वर्षाबास

बौद्ध धर्मावलम्बिहरूले साउनदेखि भदौसम्मको पूर्णिमामा वर्षबास बस्ने^{१८५} गरेको पाइन्छ । यसको प्राचीनता बुद्धकालदेखि नै रहिआएको बुझिन्छ । प्राचीन कालमा बुद्धले आफ्नो शिष्यलाई दिएको उपदेशमा अत्याधिक वर्षायाम् भएकाले अषाढ शुक्ल पूर्णिमादेखि

१८२ . ऐजन ।

१८३ . सत्यमोहन जोशी, २०३७, नेपाली चाडपर्व, (काठमाडौँ : साझा प्रकाशन) ,पृ. १४ ।

१८४ . राजगढिया, पूर्ववत् , (पा.टि.सं.९), पृ. १३ ।

१८५ . राई, पूर्ववत् , (पा.टि.सं.१०), पृ. १८३ ।

आश्विन शुक्ल पूर्णिमासम्म आश्रममा बस्नु भनेका थिए^{१८६} । त्यसैको परिपालना गर्न भिक्षु , भिक्षुणीहरू तीन महिनासम्म कुनै सुरक्षित स्थानमा बस्ने चलन छ । बुद्धको महापरिनिर्माण अघि शिष्य आनन्दले – “भन्तेहरू पहिला पहिला दिशादिशामा वर्षाबास गरेकाले भिक्षुहरू तथागत दर्शनार्थ आइरहन्थे” भन्ने कुराबाट पनि वर्षाबासको प्राचीनता बारे थाहा पाउन सकिन्छ । यसबाट स्वयम् बुद्धको कालबाट मान्दै आएको संस्कृति रहेको स्पष्ट हुन्छ^{१८७} ।

बौद्ध धर्मावलम्बिहरूले विनयपिटकलाई आधार बनाएर यसको पालना गरेका हुन । यसरी यो एक महिना पुरा भएपछि मात्र धार्मिक गतिविधि सुरु हुन्छ । यस अवधिमा बौद्ध धर्मावलम्बीहरूले खाना, पानी, आषधी र कपडा दान दिने परम्परा रहेको छ । यसलाई कठिन दान अथवा कठिन चिवर दान भनिन्छ । जो भिक्षु वर्षाबासमा बसोबास गर्दछ । तिनीहरूलाईनै यस प्रकारको दान दिने परम्परा छ । यस अवसरमा हरेक विहार तथा स्तूपमा विशेष किसिमको ध्यान तथा प्रार्थना सहित भिक्षु भिक्षुणीहरूले वर्षाबास व्यतीत गरेको पाइन्छ^{१८८} ।

३.१० खट्जात्रा

गणेश मन्दिरहरूमा नित्य पूजा हुने गर्दछ तर पनि गणेश चौथीका दिन गणेशको विशेष पूजा हुने परम्परा रहेको छ । यस अवसरमा गणेश चौथी अर्थात् गाईजात्राको भालिपल्ट जाग्राम बसी अर्को दिन गाणेशलाई खट्मा राखी जात्रा सम्पन्न गरिन्छ^{१८९} । भजन, किर्तन एवम् पूजापाठ सहित सम्पन्न गरिने खट्जात्रा विशेष जात्राकै रूपमा सम्पन्न गरिन्छ । खट् जात्राका लागि बुटवलको कदमचोकमा गुठी जग्गा र घर सञ्चलनार्थमा राखिएको छ^{१९०} । यसमा प्रत्येक हप्ताको मङ्गलवार र शनिवार श्रद्धालु भक्तजनहरूको भीड लागेको हुन्छ । यस अवसरमा बुटवलको जलविनायक मन्दिर, छिपागढको गणेशस्थान, भैरहवाको गणेशस्थान आदि मन्दिरहरूमा मेला लाग्ने गरेको पाइन्छ ।

३.११ फूजी गुरु दिवस

बौद्ध धर्मावलम्बिहरूले अगस्त ६ तारिकमा गुरु फूजीको जन्मजयन्ति स्वरूप मनाउने^{१९१} गरेको पाइन्छ । यस अवसरमा लुम्बिनीको विश्वशान्ति स्तूप तथा विहारहरूमा प्रार्थना गरी दीप प्रज्वलन गरिन्छ^{१९२} । लुम्बिनी परिसरमा शान्ति च्याली समेत निकालेको पाइन्छ (चित्र नं. २०) ।

१८६ .गिरी, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.५), पृ.१४ ।

१८७ .ऐजन , पृ.१६ ।

१८८ .राई, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.१०), पृ.१८३ ।

१८९ .गिरी, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.५), पृ.४३ ।

१९० .ऐजन ।

१९१ .राई, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.१०), पृ.१८३ ।

१९२ .ऐजन ।

३.१२ तीन छट्टी

जनै पूर्णिमाको छ दिनपछि र कृष्णा अष्टमीको दुई दिन अगाडि तीन छट्टी पर्व मनाउने प्रचलन रहेको छ^{१९३} । पश्चिम तराईमा यो पर्व व्यापक रूपमा प्रख्यात छ । तराईमा बसोबास गर्ने मधेसी समुदाय तथा यादव समुदायमा तीन छट्टी पर्व मनाउने गरेको देखिन्छ । यस दिन महिलाहरू नजिकको तालतलैयामा गई नुहाइधुवाई सफासुग्घर भई ब्रत बसी आफ्ना छोराको लामो आयुका लागि तीन छट्टीको विधिपूर्वक पूजा गरेको पाइन्छ । यो पर्वको पूजा विशेष रूपमा छोरा भएका आमाले मात्र गर्ने परम्परा रहेको छ^{१९४} ।

यस अवसरमा कुश भएको स्थानमा वा कुशलाई जरैदेखि उखलेर माटोमा गाढी माथिल्लो भागलाई गाँठो पारेर विधिवत पूजा गरिन्छ^{१९५} (चित्र नं.१८) । पूजा सामग्रीका रूपमा दही, सुकेको महुआ, चामल र गुडलाई महुआको पातमा बेरेर पूजा गर्ने परम्परा छ । विधिवत पूजा सकिएपछि महुआ दही चामलमा राखेर प्रसादका रूपमा प्रयोग गर्ने प्रचलन छ । यस दिन जोतेको खेतको खाने कुरा नखाने र खेतमा जान बर्जित गरिएको छ ।

३.१३ अनन्त चतुदशी

भाद्र शुक्ल चतुदशीका दिन अनन्त चतुदशीको पूजा गर्ने परम्परा छ । विष्णुकै एक रूप अनन्त हो । वैदिक सनातन धर्मावलम्बीहरूले विधिवत तरिकाबाट अनन्त भगवानको पूजापाठ गर्ने^{१९६} गरेको पाइन्छ । मारवाडी समुदायमा अनन्त चतुदशीका दिन सुन, चाँदी वा तामा अथवा रशेमको अनन्तको प्रतिमूर्ति बनाई विधिपूर्वक अनन्त भगवानको पूजा गरेर शरीरमा लगाउने प्रचलन रहेको^{१९७} पाइन्छ ।

३.१४ महालय श्राद्ध

भाद्र पूर्णिमादेखि आश्विन कृष्ण पक्षको अमावश्य तिथि अर्थात् १६ दिन सम्म महालय श्राद्ध गर्ने परम्परा छ । सोही दिनको अवधि रहेको हुँदा सोह्र श्राद्ध भन्ने चलन रहेको हो । मरि सकेको व्यक्ति पितृहरूको सम्भनास्वरूप श्रद्धापूर्वक गरिने श्रद्धा प्रायः ब्राह्मण, क्षेत्री, मगर आदि समुदायहरूले आफ्नो मरेकाको पितृको तिथिमा पितृको श्राद्ध गरी पितृलाई तर्पण वा पिण्ड दिने प्रचलन छ । यस अवसरमा आफन्तजन र कन्यालाई टीका लगाई दानदक्षिणा सहित भोजन ग्रहण गराउने चलन छ^{१९८} । सोह्र श्राद्धभरि अशुद्ध वा

१९३. विकास बन्जाडे, “तिनछट्टी पर्व मनाइयो, २०६९”, **लुम्बिनी दैनिक**, (वर्ष-२४ अङ्क-२२० साउन-२४, बुधवार), पृ. ३ ।

१९४. धवल, नं. १, पूर्ववत् ।

१९५. विरेन्द्र यादव, मर्चवार निवासी एक स्थानीयवासीबाट प्राप्त जानकारी ।

१९६. ढुङ्गाना, **पूर्ववत्**, (पा.टि.सं.६), पृ. ४५ ।

१९७. राजगढिया, **पूर्ववत्**, (पा.टि.सं.९), पृ. ४९ ।

१९८. ढुङ्गाना, **पूर्ववत्**, (पा.टि.सं.६), पृ. ५० ।

अपवित्र चीजहरू खानु हुँदैन भन्ने मान्यता रहेको छ । तर कतिपयले आफ्नो तिथिमा श्राद्ध सकिएपछि सबै चीज खाने गरेको पाइन्छ । कुनै कुनै समुदायले औंसीका दिन गङ्गामा स्नान गरेर चामल, दाल, नुन, बेसार, घिउ, तेल, अदुवा, हरियो तरकारी आदि आफ्नो पितृलाई सम्झेर सिधा उठाएर पुरोहित, भान्जा वा ज्वाइलाई दिने परम्परा पनि रहेको छ ।

३.१५ जितिया पर्व

आश्विनकृष्ण अष्टमी तिथिभर निराहार उपवास बसी जितियाको विधिवत् पूजा गरी मनाइन्छ । मैथली र थारू समुदायमा बढी प्रचलित भएकाले विशेष रूपमा तराईमा मात्र प्रख्यात रूपमा मनाएको पाइन्छ । मिथिला पञ्चाङ्गअनुसार तिथिको समय हेरफेर हुनेभएकोले यो पर्व कहिलेकाहिँ अधिपछि पर्न सक्छ । सप्तमी तिथिको अन्तिम पहरमा खासगरी सूर्योदय हुनु अगावै ब्रतालु महिलाहरू दर खाएर व्रत बस्ने गरिन्छ । आश्विनकृष्ण सप्तमी तिथिका दिन ब्रतालुहरू नजिकको पोखरी वा नदीमा स्नान गरी सोही ठाउँमा घिरौलाको पातमा पिना र तेल राखेर जिमूतवाहन देउतालाई चढाई पूजागरिन्छ । त्यसपछि ब्रतालुहरू घर फर्केर विधिपूर्वक जिमूतवाहन, चील र स्यालको पूजा गरेर प्रसाद चढाउँने परम्परा छ । पर्व सुरु भएपछि पर्व अवधिभर थुकपनि निल्न नहुने र पर्वलाई खण्डित पनि गर्न नपाउने र कहिले काहिँ करिब ३६ घण्टा निराहार व्रत बस्नु पर्ने विधि छ^{१९९} । यसलाई मिथिलामा ओटघन भन्ने गरिन्छ । यस पर्वमा ओटगनको विशेष महत्त्व हुदाँहुँदै पनि ओटगन गर्ने साइत नजुडे पनि ओटगनबिना नै पर्व सुरु गर्नुपर्ने हुन्छ । आफ्ना सन्तानको दीर्घायु एवम् मङ्गलमय कामनाका लागि छोराछोरीका आमाहरूले जितिया पर्व विधिपूर्वक पूजा गरेर सम्पन्न गर्ने चलन छ । यसमा जिमूतवाहन देउताको पूजा गर्ने गरिएकाले यस पर्वलाई जितिया पर्व भन्ने गरिएको हो । यस अवसरमा खासगरी ग्रामीण क्षेत्रमा माटोको जिमूतवाहन देउताको मूर्ति स्थापना गरी पूजापाठ गरिन्छ र सो ठाउँमा मेला पनि लाग्ने गर्दछ^{२००} । यस अवसरमा टोलभरिका महिलाहरू एक ठाउँमा भेला भएर जिमूतवाहन देउता, पर्वको शुभारम्भ र व्रतको महत्त्व लगायतका विषयमा एउटी ब्रतालु महिलामार्फत कथावाचन गर्न लगाइन्छ । कथा सुने पछि सबै आ-आफ्नो घरमा फर्कन्छन् । यसको साँझतिर आँगनलाई गाईको गोबरले लिपपोत गरी एउटा सानो खाल्टो खनेर पोखरी बनाइन्छ^{२०१} । पोखरीको डिलमा पकडी रूखको सानो हाँगा गाडिनुका साथै हाँगामा माटोको चीलको आकृति र हाँगामूनि स्यालको आकृति बनाउने परम्परा छ । त्यहाँ जलले भरिएको कलशमा कुशले बनाइएको जिमूतवाहनको आकृतिलाई राखिन्छ । त्यसपछि ब्रतालु महिलाहरूद्वारा विधिपूर्वक पूजा पाठ गरेको पाइन्छ^{२०२} । जितिया पर्वको व्रत बसेपछि जस्तोसुकै आपत्विपत् पर्दा पनि सन्तानको जीवन सुरक्षित रहने धार्मिक विश्वास रहेकाले आ-आफ्नो परम्परानुसार आमाहरू श्रद्धा एवम् भक्तिका साथ व्रत अवधिभर उपवास बसेर

१९९. प्रभाषचन्द्र झा, "जितियापर्व ब्रतालु महिलाका लागि कठोर", २०६९, नयाँ भावना, (वर्ष-०६, अङ्क-३००, असोज-२५,

मङ्गलवार), पृ. २ ।

२००. स्थल अवलोकन, करिब १ घण्टा ।

२०१. झा, पूर्ववत्, (पा.टि.सं.३१), पृ. २ ।

२०२. स्थल अवलोकन, करिब १ घण्टा ।

जिमूतवाहन देउताको पूजामा समर्पित हुन्छन् । पितरपक्ष (सोह्रश्राद)को अवधिमा पर्ने भएकाले मैथिली समुदायकी महिला व्रतलुहरूले पर्वको पूर्व सन्ध्यामा आफ्ना दिवाङ्गत सासू, आमा, हजूरआमाको श्रद्धा पूजा गर्ने चलन छ । दिवाङ्गत सासू र आमाको उद्धारकालागि अन्य गोत्रकी मैथिल ब्राहमणीलाई निम्तो दिई भोजन गराउनु पर्ने परम्परा मैथिल समाजमा रहिआएको छ^{२०३} ।

थारू समुदायमा जितियाको व्रत बस्ने छोरीलाई ससुरालीवाट माइतमै बोलाएर व्रत बस्न लगाउँछन् । यो समुदायमा यस पर्वलाई उत्सवको रूपमा लिई नाँचगान समेत गरी मनाउँछन् (चित्र नं.१९) । सप्तमी तिथिका दिन व्रतालु महिलाहरूले विधिपूर्वक पूजा समापनपछि कोदोको रोटि र माछा खानुपर्ने र विधवा महिलाहरूले अरूवा-अरूवाइन खाने प्रचलन रहेको छ^{२०४} ।

कृष्णा अष्टमीका दिन व्रतालुहरूले नजिकको नदी देवघाट, त्रिवेण वा कुनै पोखरी, तालमा स्नान गरी सूर्यलाई अर्घापर्ण गरेपछि व्रत सङ्कल्प गर्छन् । त्यसपछि घर फर्केर डालीमा नरिवल, काक्रो, स्याउ, केरालगायतका फलफूल राखेर छोपेपछि डाली भर्ने विधि पुरा हुन्छ । समापनको अवसरमा छोपिएको डकलीको कपडा छोरा मान्छेले हटाउने परम्परा छ^{२०५} ।

यो पर्वको प्रचीनताका बारेमा भविष्यपूराणमा चर्चा गरिएको छ । पुराणमा वर्णन अनुसार प्राचीनकालमा शालिवाहन राजाको पुत्र जिमूतवाहनलाई महादेवको वरदान प्राप्त भएकोले उनीमाथि महादेवको असीम कृपा थियो । नियमनिष्ठका साथ जो कोही व्रत बस्छन् । तिनको सन्तान दीर्घायु हुने वरदान पाएकाले महिलाहरू यो व्रत बस्ने गर्छन्^{२०६} । यस विषयमा धार्मिक ग्रन्थममा उल्लेख भए अनुसार कनकावती नगरको मध्यभागस्थित नर्मदा नदीको डीलमा पकरीको रूखको फेदमा स्याल बस्थ्यो भने हाँगामा चील दुइटैका बिचमा घनिष्ठ मित्रता भयो । जितिया पर्व मनाउने महिलाहरू नर्मदा नदीमा स्नान गरी त्यही रूखको फेदमा बसी जिमूतवाहन देवतालाई प्रसाद चढाएर कथावाचन गरेका थिए । व्रतालु महिलाहरूको कथा सुनेर चील र स्याललाई पनि जितिया व्रत गर्ने इच्छा जागृत भयो । दुइटैले सल्लाह गरी व्रत बस्ने निधो गरे । सोही रात नर्मदा नदीको डिलमा एक प्यापारीको दिवाङ्गत छोराको दाहसंस्कार गरियो । मृतकका आफन्तले शवको अधिकांश भाग जलेपछि छोडेर घर फर्के । उनीहरू फर्केर गएपछि स्याललाई मृतकको मासु खाने इच्छा जागयो र साथी चीललाई थाहै नदिई मासु पनि खायो र केही लुकाएर राखेको चीलले हेरिरहेको थियो । दुबैको जन्म भास्कर नामक ब्राहमणको घरमा भयो^{२०७} । यसरी दुबैको जन्म प्राणीमा सर्वश्रेष्ठ मानिने मनुष्यको रूपमा भयो ।

२०३ . भ्ना, पूर्ववत्, (पा.टि.सं.३१), पृ.२ ।

२०४ . ऐजन ।

२०५ . ऐजन ।

२०६ . ऐजन ।

२०७ . ऐजन ।

३.१६ सतियामाई पर्व

हरेक वर्ष कार्तिक पूर्णिमाका दिन सतियामाईको पूजा धुमधामसँग गरिन्छ । रूपन्देही जिल्लाको सदरमुकाम भैरहवादेखि पूर्व पटखोली गा.वि.सको रोहिणी नदीको किनारमा सिलौटियामा सतियामाईको मन्दिर रहेको छ । यस दिन उक्त मन्दिरमा विधिपूर्वक धुमधाम पूजा हुने र भव्य मेला लाग्ने गर्दछ । यस क्षेत्रमा सतिया माई मेलाको नामले प्रसिद्ध रहेको छ ।

यस मन्दिरको प्राचीनता बारे किंवदन्ती यस्तो छ – प्राचीनकालमा वेतनी नामकी एक थरुनी यहाँ सती गएको थिइन् । वेतनीमा चाहिएको वस्तु प्राप्त गर्न सक्ने अद्भूत खालको शक्ति रहेकाले उनमा दैविक शक्ति रहेको विश्वास गरिन्थ्यो । सय वर्ष पहिला एकजना थरुनी महिला सिलौटिया नदीमा दिनहुँ स्नान गरी नित्य पूजाआजा गर्ने गर्थिन । स्नानका लागि नदी पारी जानु पर्दथ्यो । नदी पारी जनाका लागि कुनै पुल वा डुङ्गाको व्यवस्था थिएन । जस्तो सुकै परिस्थिति र बाढी आएको बेला पनि पानीमाथि खराउँ लगाएर सजिलैसँग हिँडेर नडुबिकन जाने आउने गर्दथिइन् । यो कुरा जताततै चर्चामा आएपछि साँच्चै हो वा होइन भन्ने जिज्ञासाका साथ एक जना व्यक्ति लुकेर हेर्दा उनी पानीमाथि खराउँ लगाएर सजिलैसँग हिँडेको देखे । त्यसपछि वोरिपरिको गाउँघरमा हल्लाखल्ली मच्चियो र उनलाई दैविक शक्ति भएको भनि सबैले मान्ने र पूज्ने थाले । उनको मृत्युपछि उनैको स्मृतिमा सिलौटियामा एक मन्दिर बनाइयो^{२०८} । मन्दिर अझै पनि छ । हाल यो मन्दिर सतियामाईको नामले प्रख्यात छ । स्थानीय परम्परा अनुसार तिनको माइत तरैनी गाउँमा थियो । भनिन्छ उनका दाजुभाई अझै पनि बोधवारमा जीवित छन्^{२०९} । यस्तै उनको अद्भूत शक्ति बारे चर्चा गर्दा भनिन्छ – उनी साधु भेषमा अयोध्या गएको बखत त्यहाँको सन्त महन्तले भजन कीर्तन गर्न भन्दा त्यति भजनकीर्तन आउदैन भनेकी थिइन् । त्यसपछि उनी सरयु नदीमा स्नान गरी हातमा कपुर राखी आफ्ना आराध्य देवताको स्मरण गर्दा कपुर स्वतः बलेको देखेपछि अयोध्याका सन्तहरू आश्चर्यमा परेका थिए । त्यसैले यस दिन त्यस थलोमा पनि भव्य मेला लाग्ने गरेको पाइन्छ ।

यस क्षेत्रको प्रख्यात सतियामाई मेलामा नवलपरासी, कपिलवस्तु, रूपन्देही र भारतबाट विभिन्न भक्ताजनहरूको घुँइचो लाग्ने गर्दछ । यस मेलामा विभिन्न किसिमका सामग्रीहरू विक्रिवितरण गर्नुका साथै जात्रा लगाउने र स्थानीय परम्परा अनुसार नाँचगान आदि मनोरञ्जनपूर्ण कार्यक्रम सञ्चालन हुने गरेको पाइन्छ^{२१०} । यस क्षेत्रमा मनाइने पर्व जात्रामध्ये यो मेला विशेष महत्त्वपूर्ण रहेको छ^{२११} ।

२०८ .गिरी , पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.५), पृ.६० ।

२०९ .ऐजन् , पृ.६१ ।

२१० . स्थल अवलोकन , करिव १ घण्टा ।

२११ .गिरी , पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.५), पृ.५८ ।

१७ मलावर देवी पर्व

प्रत्येक वर्ष कार्तिक पूर्णिमाका दिन मलावर देवीको विधिपूर्वक पूजा सम्पन्न गरिन्छ^{२१२} । रूपन्देहीको रुद्रपुर गा.वि.सको एकान्त जङ्गलको बीचमा मलावर देवीको पुरानो चर्चित मन्दिर रहेको छ । परम्परादेखि नै घना जङ्गलमा रहेको यस मन्दिरमा यो दिन भव्य पूजा हुने र मेला लाग्ने गरेको पाइन्छ^{२१३} । यो मालवार देवीस्थान मेलाको रूपले प्रख्यात छ । यस क्षेत्रमा काठवामोख नामले चिनिने भव्य मेला लाग्ने गर्दछ^{२१४} । यस दिन मन्दिरमा धुमधामसँग पूजाआजा हुनुका साथै हास्यव्यंग्य नृत्य प्रस्तुत गरिन्छ । जोगिबाबाहरूका लागि यस दिन भण्डार समेत गरिन्छ^{२१५} । बढ्दो सरसफाई तथा अतिक्रमणले यस क्षेत्रमा हाल घनावस्ती बस्दै गएकोले यस मन्दिरमा नित्य पूजाआजा हुने गरेको देखिन्छ^{२१६} ।

३.१८ गुरुनानक जयन्ती

शिख धर्मावलम्बीहरूले कार्तिक २४ गतेका दिन गुरुनानक जयन्तिका मनाउने गरेको पाइन्छ । यस दिन गुरु नानकको फोटोलाई माला लगाएर विधिपूर्वक गरिन्छ^{२१७} । यस दिन उनको स्मृतिका साथै सामूहिक रूपमा विशेष किसिमको परिकार पकाएर खाने चलन पनि रहेको छ । भारतको सीमाना नजिक रहेकोले यो जयन्ति समूह तथा शिख धर्मावलम्बीहरूको घरघरमा मनाउने प्रचलन छ ।

३.१९ छठ पूजा

सूर्य उपासनासँग सम्बन्धित छठ पर्व प्रत्येक वर्ष कार्तिक शुक्ल षष्ठी तिथिका दिन नेपालको तराई क्षेत्रमा श्रद्धा एवं भक्तिपूर्वक मनाइन्छ । सृष्टिको सुरुवातदेखिनै सूर्यको उपासना गरिँदै आएको पाइन्छ । प्राचीन कालदेखि नै सूर्योपासनद्वारा अनेको रोगहरूको निधान हुने विश्वास जनमानसमा रहेको छ^{२१८} । अग्नि पुराणमा पनि षष्ठी व्रतको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ । यो पर्वको प्राचीनता पौराणिककालदेखि नै मान्दै आएको पाइन्छ । एक वर्षको वनवासमा अज्ञातवस बसेको बेला कुन्ती र द्रौपदीसहित पाण्डवले षष्ठीको व्रत गरेको वर्णन

२१२ . भानु ढकाल , रुद्रपुर निवासी स्थानीयवासीबाट प्राप्त जानकारी ।

२१३ . स्थल अवलोकन , करिव १ घण्टा ।

२१४ . गिरी , पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.५), पृ.५८ ।

२१५ . ढकाल, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.३४) ।

२१६ . गिरी , पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.५), पृ.६३ ।

२१७ . विजयचन्द्र मिश्र , सि.न.पा . ५ निवासी , माडवारी सेवा समिति रूपन्देहीको पूजारीबाट प्राप्त जानकारी ।

२१८ . जोशी, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.१६), पृ.१६० ।

महाभारतमा पाइन्छ^{२१९} । त्रेता युगमा रामको चौध वर्षको वनवासमा राजा दशरथकी रानी कौशल्याले पनि षष्ठीको व्रत गरेको रामायणमा उल्लेख छ^{२२०} । कतै कतै चैत षष्ठीमा पनि मान्ने गरेको पाइन्छ^{२२१} । छठ पूजामा कार्तिक शुक्ल षष्ठीका दिन सूर्यको दर्शन गरी जलाशयमा अस्ताउँदो र उदाउँदो सूर्यको पूजा गरिन्छ । नदी तलाउँ वा पोखरीमा भेला भई छठ पर्व मनाउने परम्परा छ । यस क्षेत्रको त्रिवेणीघाट, देवघाट, रामघाट, लक्ष्मणघाट, तिलकपुरघाट, सिद्धार्थनगर छठ पोखरी, नन्दन पोखरी, नन्दभाउजू ताल आदि लगायत भैरहवा, बुटवल, कपिलवस्तु, धकधई, नवलपरासी, लुम्बिनी आदि क्षेत्रमा रहेका पोखरी तलाउँ र नदीको किनारमा यस दिन विशेष मेला लाग्दछ^{२२२} (चित्र नं.२०) । छठको पूजा गर्ने पोखरीलाई 'छठ पोखरी' भन्ने समेत गरिन्छ^{२२३} । सार्वजनिक रूपमा यो पर्व एक दिन मनाए पनि मुख्य रूपमा चार दिनसम्म मनाइने गरिन्छ । यो पर्व यसरी मनाइन्छ –

१. नहान खान –

कार्तिक शुक्ल चर्तुदशीका दिनदेखि छठ आरम्भ हुन्छ । दसैं र तिहारको लगत्तै शुरु हुने छठ नितान्त सूर्यको उपसना गरी मनाइन्छ । छठको सुरुवात मानिने यस दिनलाई ब्रतालुहरू *नहान खान* (नहाए खाए) भन्दछन् ।^{२२४} विहानै उठेर हात खुट्टाको नङ काट्ने र चोखो पानीले नुहाई-धुहाई गरी सफा कपडा लगाएर पूजा गरी शुद्ध भोजन गर्ने परम्परा छ । भनिन्छ, यस दिनमा ब्रतालुहरू प्रण गर्दछन् – 'म अबदेखि जथाभावी खाँदिन र तन मनले प्रभुको शरणमा बस्नेछु' ।

२. खर्ना –

विधिवत रूपमा सुरु भएको छठको दोस्रो दिन अर्थात् कार्तिक शुक्ल पञ्चमीको दिन व्रत बस्ने महिला तथा पुरुषले निष्ठापूर्वक पवित्र जलाशयमा स्नान गरी चोखो भई बेलुकीपख दूध, चामल र चिनीको खिर पकाई र लौकाको तरकारीजस्ता शुद्ध भोजन प्रसादका रूपमा आफूले खाने र व्रत नबस्ने परिवारका सदस्यलाई पनि खुवाउने चलन रहेको छ । यस दिन एक छाक मात्र भोजन गर्नु पर्छ किनभने छठको पहिलो दिन अर्थात् अधिल्लो दिनमा दिनभरि पानी समेत नपिई निराहार व्रतको पूर्वाभ्यास हो^{२२५} । यस अवसरमा व्रत बस्नेहरू स्नान गरेर उपवास बसी आत्मशुद्धि गरिन्छ, जसलाई खर्ना भनिन्छ । भक्तजनहरू राती धेरैजसो नदी किनारमा बास बस्छन् भने केही घर फर्किन्छन् । तर शुद्धशुद्धिको धेरै विचार गर्नुपर्ने भएकाले

२१९ . ऐजन ।

२२० . "Chhath Puja" – Festival of Terai, www.chhatfestival.com. p. 4 .

२२१ . ऐजन ।

२२२ . गिरी, पूर्ववत्, (पा.टि.सं.५), पृ.६० ।

२२३ . ऐजन ।

२२४ . "Festival in Nepal" – Festival of Terai, www.chhatfestival.com. p. 14 .

२२५ . "Nepali Culture and Festival" www.nepalifestival.com. p. 14 .

कहीं कतै अशुद्ध नहोस् भन्नेमा उनीहरू सजग हुन्छन् । शुद्ध भावनाले यो व्रत गर्नाले तुरुन्त फल पनि पाइने हिन्दु धर्मावलम्बीहरूमा विश्वास छ । त्यसैले मनले मात्र शुद्ध नभएर सबै थोक चोखो हुनु पर्ने हुनाले ब्रतालुहरूले मात्र नभई सम्पूर्ण परिवारले नै यसलाई कडाइका साथ पालना गर्नु पर्छ ।

३. छठ -

छठको तेस्रो दिन अर्थात् कार्तिक शुक्ल षष्ठीका दिन छठ पर्व मनाइन्छ । यस दिन ब्रतालुहरू नदी र पोखरीको घाटमा स्नान गर पानी समेत नपिई निराहार व्रत बस्दछन् । साँझपख अर्थात् बलुकाको समयमा नजिकैको पोखरी, तलाउ, इनार, कुआजस्ता जलाशयमा गई पानीमा उभिएर अस्ताउँदो सूर्यलाई फलफूल, ठेकुवा र कसारको अर्घ दिई पूजा गर्ने परम्परा छ । छठका दिन सूर्यलाई चढाउनका लागि बनाइएका सामग्रीहरू घाटमा लगेर पालैपालो पानीमा डुबाई सूर्य देवतालाई चढाउने चलन छ । प्रातः कालीन अर्घका लागि केही ब्रतालुहरू रातभर पानीमा बसेर सूर्य नउदाउन्जेलसम्म पूजा गर्छन भने कोही प्रसाद चढाएर पानीबाट निस्कन्छन्^{२२६} । यस दिन रातभर भजनकीर्तन र नाँचगान हुनुका साथै घाटलाई बेहुली भैं सिंगारिएको हुन्छ । यसरी परम्परानुसार छठका दिन साँझ अस्ताउँदो सूर्यलाई जलाशयमा उभिएर पूजा सहित अर्घ दिएपछि रातभर नदी तथा तलाउ किनारमा बसी भजनकीर्तन गर्दै भोलिपल्ट सप्तमीका दिन बिहान ब्रह्ममुहूर्तमा मानिसहरू पूजा सामग्री लिएर नदी किनारमा गई स्नान गरी उदाउँदो सूर्यलाई पुनः अर्घ दिई पूजा विसर्जन गरिन्छ^{२२७} ।

३. पारण -

छठको चौथो दिन अर्थात् कार्तिक शुक्ल सप्तमीलाई पारणका भनिन्छ । रातभर सूर्यको आराधनामा मग्न भएका भक्तलुहरू भोलिपल्ट उदाउँदो सूर्यको पूजाआजा गरिन्छ छ । विहानीमा सूर्यको न्यानो किरणसँगै ब्रतालुहरूले अंजुलीमा पानी भरि जल चढाइन्छ । पालैपाले ठेकुवा भुसुवा फलफूल र मिठाईजस्ता प्रसादहरू अपर्ण गरिन्छ । त्यसपछि घरमा गएर सूर्यको प्रसाद ग्रहण गरेपछि व्रत समाप्त हुन्छ^{२२८} । पूजा विसर्जन पछि प्रसाद बाड्ने गरिन्छ । प्रसादका रूपमा उखु, केराउ, केरा, नरिवल, मिठाई, चना, ठेकुवा, कसार कागती र अदुवा राख्ने चलन छ । विशेषगरी शुद्ध घिउमा गहुँको पिठोबाट निर्मित ठेकुवा खाने चलन छ । चामलबाट निर्मित कसारको विशेष प्रसाद बनाइन्छ ।

यसरी पवित्र मनले छठ पर्व मनाउँदा पारिवारिक कल्याण, सन्तानसुख तथा मनोकामना पूरा हुने विश्वास गरिन्छ । छठमाताको पूजाआजा गरेपछि भाकल गर्नेहरूको सबै मनोकामना पूरा हुने जनविश्वास रहेको छ । छठको व्रत गर्नाले चर्म रोग छिटो निको हुने पनि विश्वास गरिन्छ । केही भक्तजन घरबाट साँझ र बिहान घसिँदै नदी वा पोखरीको किनारमा गई स्नान गरी व्रत पुरा गरिन्छ । कतिले मनोकामना पूरा भएमा नाँच नचाउने,

२२६. स्थल अवलोकन , करिब १ घण्टा ।

२२७. ऐजन ।

२२८. प्रवेश भा , सि.न.पा ७.निवासी, मैथली सेवा समितिको सदस्यबाट प्राप्त जानकारी ।

पोखरीमा माटोको हात्ती राख्ने तथा दियो बाल्नेजस्ता कार्य पनि गरेको पाइन्छ । सूर्यको प्रकाशमा भिटामिन डी प्राप्त हुने भएकाले मानवशरीर विज्ञानका अनुसार यो ब्रतको महत्त्व आज पनि त्यत्तिकै छ ।

३.२० मौसिरे पूर्णिमा

मंसिर महिनाको पूर्णिमालाई मौसिरे पूर्णिमाका रूपमा मान्ने गरिन्छ । यस अवसरमा आफ्नो कुलदेवताको पूजा गर्न उत्तम महिना मानेर सत्यनारायण देवताको पूजा पनि गर्ने चलन छ । मगर जातिमा बराजुको स्थानमा गई पूजा गरेर सुंगुर, पाडा र कुखुराको बली दिने परम्परा पाइन्छ छ । त्यसैले यो पर्वलाई मौसिरे मेजा भन्दछन्^{२२९} । यसका साथै रोगव्याधिको नाश होस् भनेर माइदेवीको पनि विधिपूर्वक पूजा गर्ने चलन छ ।

३.२१ क्रिसमास

सांस्कृतिक मिश्रण र रूपान्तरणको परिणम स्वरूप यस क्षेत्रमा पनि हरेक वर्ष पुस महिनामा पर्ने अर्थात् डिसेम्बर २५ तारिक का दिन 'क्रिसमास डे' का रूपमा मनाउने गरिन्छ । क्रिस्टेइन धर्मावलम्बीका लागि यो महान चाड हो । यस दिन यशुको जन्मजयन्ति स्वरूपम मनाउने परम्परा छ । चर्चमा प्रार्थना गरी रङ्गीचङ्गी बत्ती बालेर सामूहिक रूपमा शुभकामना आदानप्रदान गरेर धुमधामका साथ मनाउने^{२३०} गरेको पाइन्छ । यस अवसरमा विभिन्न किसिमका खाद्यपदार्थ बनाएर सामूहिक रूपमा आफन्त तथा साथीभाइहरू संग मिलेर खाने गरेको देखिन्छ । बच्चाबच्ची तथा सबैले नयाँ नयाँ कपडा लगाएर नाँचने गाउने चलन पनि रहेको छ ।

३.२२ पुस पन्ध्र

पुस पन्ध्रका दिन जाडो गयो भनी खुशियालीमा पुस पन्ध्रका मनाउने गरिन्छ । यस दिन विभिन्न खालका परिकारहरू बनाएर आफन्त तथा साथीभाइहरूसँग रमाइलोका साथ खाने गरिन्छ । यस अवसरमा रातभरि भ्याउरे गीत गाएर तथा करुवा नाँच नाँचेर रमाइलो गर्ने चलन छ^{२३१} ।

३.२३ ल्होसार

ल्होसार पर्व गुरुङ्ग, तामाङ र शेर्पा जातिले विशेष रूपमा उत्साहका साथ मनाउने परम्परा रहेको छ । गुरुङ्ग जातिले पुस पन्ध्रमा मनाउने ल्होसारलाई तोला अर्थात् तमु ल्होसार भनिन्छ । सामूहिक रूपमा आ-आफ्नै भेषभूषामा ज्याली तथा भाँकी नालेर गाउँ

^{२२९} .ढुङ्गाना, पूर्ववत्, (पा.टि.सं.६), पृ.५३ ।

^{२३०} .,Festival in Nepal – “Festival of Terai”, www.chhat festival.com. p. 14

^{२३१} .ढुङ्गाना, पूर्ववत्, (पा.टि.सं.६), पृ.४४ ।

वा टोल परिक्रमाका साथ गुम्बा तथा विहारमा विर्सजन गरिन्छ । यस अवसरमा सामूहिक रूपमा भोजभतेर गरी नाँचगान समेत गरेको पाइन्छ (चित्र नं. २१) ।

तामाङ जातिले माघ शुक्लपक्ष प्रतिपदामा सोनम ल्होसार मनाउने चलन छ । तिब्बती पात्रो अनुसार यस दिनदेखि नयाँ वर्षको सुरुवात हुने हुनाले नववर्षको रूपमा मनाउने परम्परा छ । प्राय सबै चाडहरूमा धार्मिक आस्था रहेको हुनाले यी समुदायहरू गुम्बा तथा विहारमा नै भेला भएर मनाउने गर्दछन् । विहार तथा गुम्बाहरूमा प्रार्थना गर्नुका साथै भोजभतेर तथा नाँचगान गर्ने गरिन्छ । यिनीहरूको पर्वमा मद्यपान र मांसको प्रयोग पनि उत्तिकै हुने गरेको पाइन्छ ।

फागुन शुक्ल प्रतिपदाका दिन शेर्पाहरू ग्याल्बो ल्होसारका रूपमा मनाउने परम्परा छ । यिनीहरूको पनि तिब्बती पात्रो अनुसार यस दिनदेखि नयाँ वर्षको सुरुवात हुने हुनाले नववर्षको रूपमा मन्ने गरेको हो । यस दिन सार्वजनिक रूपमा विदा भए पनि यस क्षेत्रमा तामाङ र शेर्पाहरू न्यूनमात्रमा रहेकाले यसको प्रभाव खासै देखिदैन । पौष, माघ र फागुन यी तिनै महिना ल्होसारको महिनाका रूपमा लिइन्छ^{२३२} । ल्होसार पर्व मङ्गोल मूलको व्यक्तिहरूले ठूलो उत्साहका साथ मनाउने गरेको पाइन्छ । तिनीहरूमा एक आपसमा मिलेर शुभकामना आदानप्रदान गर्ने प्रचलन छ^{२३३} ।

यस क्षेत्रमा तमुको सक्रियतामा शान्तिनगर, मङ्गलापुर, बुटवल, देवदह, लुम्बिनी, कपिलवस्तु, नवलपरासी आदिका विहारहरूको साथै गाउँटोलमा भेला भई मखमली चोलो, पटुका, घलेक, कछाड, स्कोट आदि परम्परागत भेषभूषामा सजिएर मनोरञ्जन सहित ल्होसार मनाउने^{२३४} गरेको पाइन्छ ।

३.२४ न्यूर (नयाँ वर्ष)

हरेक वर्ष जनवरी १ तारिक इस्वी सम्वत नयाँ वर्षका रूपमा न्यूर अर्थात् नव वर्ष मनाउने परम्परा छ । यस दिन बौद्ध धर्मावलम्बीहरूले लुम्बिनीका सबै गुम्बा तथा विहारहरूमा प्रार्थना गरी एक आपसमा मैत्रिभाव आदानप्रदान गर्दै हर्षोउल्लासका साथ नयाँ वर्ष मनाउने गरेको^{२३५} पाइन्छ । भारतको सीमासँग जोडिएको यस क्षेत्रमा यस अवसरमा केही नयाँ प्रस्तुत गर्न कतियपले बाहिर सामूहिक रूपमा बनभोज तथा रेष्टुराँमा गएर भोज भतेर गर्ने गरेको पाइन्छ । यस अवसरमा सामूहिकरूपमा विशेष नाँचगान तथा विभिन्न कार्यक्रमहरू गरेको पाइन्छ । नेटवर्किक सुविधाले गर्दा मोबाइल फोनबाट एस एम एसबाट पनि शुभकामना आदानप्रदान गरेको पाइन्छ ।

२३२ .जोशी, पूर्ववत्,(पा.टि.सं.१६), २११ ।

२३३ .ऐजन, पृ. २१२ ।

२३४ .गिरी, पूर्ववत्,(पा.टि.सं.५), पृ.६१ ।

२३५ .राई, पूर्ववत्,(पा.टि.सं.१०), पृ. १८३ ।

३.२५ गुरु गोविन्द सिंह जयन्ती

शिख धर्मावलम्बीहरूले पुस २१ गतेका दिन गुरुगोविन्द सिंहको जन्म जयन्तीका स्वरूप मनाउने गरेको पाइन्छ । गुरु गोविन्द सिंहको फोटोलाई माला लगाएर पूजा गरी श्रद्धाभाव प्रकट गरिन्छ । यस अवसरमा विशेष परिकार पकाएर सामूहिक रूपमा खाने गरिन्छ । यस क्षेत्रमा शिख धर्मावलम्बीहरू न्यून मात्रामा रहेकाले यस अवसरमा समुह तथा घरघरमा मात्र मनाउने गरेको पाइन्छ ।

३.२६ महाकाल पूजा

बौद्ध धर्मावलम्बीहरूले पुस महिनाको पूर्णिमामा महाकालको पूजा गर्दछन् । यस अवसरमा लुम्बिनीको धर्मस्वामी विहारमा विशेष पूजा हुने गरेको पाइन्छ । सबै बौद्ध धर्मावलम्बीहरू एकत्व भएर ध्यान तथा प्रार्थना गर्ने चलन रहेको पाइन्छ^{२३६} ।

३.२७ सम्यक दान

बौद्ध धर्मावलम्बीहरूमा सम्यक महादान ठूलो महत्त्व छ । पश्चिम तराई बुद्धसँग सम्बन्धित क्षेत्र भएकाले सम्यक् दानले यहाँ महत्त्व पाएको हो । बौद्ध परम्परा अनुसार तथागत एवम् तथागत द्वारा प्रदत्त सम्यक् धर्मको पालन गर्ने भिक्षु भिक्षु संघहरूलाई सादर निमन्त्रण गरी भोजन गराउनु नै सम्यक् भोजन दान दिनु हो र यसलाई नै सम्यक् दान भनिन्छ^{२३७} । बुद्ध जन्मस्थल नजिक रहेकाले पनि यहाँ भिक्षु भिक्षुणीहरूलाई सम्यक् दान गर्ने गराउने परम्परा रहेको छ ।

३.२८ शान्ति ढौड (पिसमार्च)

बुद्ध जयन्तिको अवसर तथा बेलाबेलामा विभिन्न क्षेत्रबाट विश्वमा शान्ति फैलाउने उद्देश्यले विभिन्न संघसंस्थाहरू आवद्ध भएर मटरसाइकल समूहद्वारा शान्ति ढौड निकाल्ने गरिन्छ । यसलाई शान्ति यात्रा तथा पिसमार्च भनिन्छ । शान्तिका प्रतिकका रूपमा परेवाहरू उडाउन चलन पनि रहेको छ । (चित्र नं.२२) यसको कुनै निश्चित समय तोकिएको हुँदैन । हालचलनै बुद्ध जयन्तिको सेरोफेरोमा अर्थात् जेठ ९ गते पोखरा शान्ति स्तुपदेखि लुम्बिनी शान्ति स्तुपसम्मको मोटरसाइकल समूहद्वारा शान्ति ढौड गरिएको थियो । नेपाल, जापान, इण्डिया, श्रीलङ्का, अष्ट्रेलिया आदि देशहरूमा चौवत्तरवटा शान्ति स्तुप निर्माण गरिएका छन्^{२३८} । जसमध्ये नेपालमा गुरु फूजीद्वारा निर्माण गरिएको पहिलो शान्ति स्तुप हो । यो शान्तिको प्रतीक मानिन्छ । नेपालमा सर्वप्रथम शान्ति ढौडको आयोजना इ.स.२००१ अक्टुबरमा नेपाल बौद्ध धर्मावलम्बी तथा निपोनजन मायोहाजीले ४४० कि.मि.को शान्ति

२३६. ऐजन ।

२३७. जोशी, पूर्ववत्, (पा.टि.सं.१६), पृ.१८५ ।

२३८. गितु गिरी, २००८सन्, सेक्रेड कम्पेक्स अफ लुम्बिनी, (न्यू डिल्ली : एडरोइट पब्लिसर, ४६७५/२१, गणपति भवन), पृ.१४५ ।

ढौड काठमाडौँदेखि लुम्बिनीसम्म गर्ने निर्णय गरेको हो^{२३९} । यसलाई नै विश्वव्यापी गराउने उद्देश्य लिएको हो । यसमा मानवता बीचको सद्भाव सदा रही रहने र विश्वमा शान्ति फैलाउने उद्देश्यले विभिन्न भिक्षु, युवापुस्ता आदि मानिसहरू संलग्न हुने गर्दछन् । बेला बेलामा विभिन्न अवसरमा यस्तो कार्यक्रम गर्ने गरिन्छ ।

३.२९ परिक्रमा

परम्परा अनुसार हिन्दु तथा बौद्ध धर्ममा जीवनमा एक पटक परिक्रमा गर्दा पनि पापबाट मुक्त भएर पुण्य प्राप्त हुन्छ भन्ने विश्वास रहेको छ । बौद्ध धर्ममा विविध प्रकारबाट पूजामा परिक्रमा गरिन्छ र यो एउटा महत्त्वपूर्ण विधि हो । बुद्धगया, कुशिनगर, सारनाथ, कपिलवस्तु, लुम्बिनी आदि जस्ता पवित्र स्थानमा परिक्रमाको व्यवस्था गरिएको छ । भक्तालु तथा उपासकहरू त्यहाँ गएर परिक्रमा गर्दा धार्मिक रूपमा ठूलो योगदान पूरा हुन्छ भन्ने विश्वास रहेको छ । गौतम बुद्धले पनि आफ्नो शिष्य आनन्दलाई उपदेशमा आफू सहित पवित्र स्थानहरूमा गएर परिक्रमा गर्न भनेका थिए^{२४०} । बौद्ध दर्शनलाई आधार बनाएर लुम्बिनी गुरुयोजनाले पनि परिक्रमाको व्यवस्थालाई पूर्ण रूपमा तयारी गराउदै छ । मानव जीवनको गृहस्थ जीवनलाई तीन भाग संस्कृतिक जटिलता, अध्यानको क्षेत्र र धार्मिक क्षेत्रमा छुटाएको छ ।

मानव सभ्यताको भग्नावशेषमा दक्षिणदेखि उत्तर यथाक्रममा परिक्रमा गराएको पाइन्छ । मानव जीवन चक्रका आधारमा विशेष गरी बुद्धका जीवन र शैलीलाई केन्द्रित गर्दै लुम्बिनीमा परिक्रमाको तीन भाग उल्लेख गरिएको छ । हीनयान र महायान गुम्बाहरूमा व्याख्य र प्रथाको आधार बनाएर भिक्षु र सन्यासीहरू परिक्रमा गर्ने गरेको पाइन्छ । लुम्बिनी क्षेत्रमा त्यहाँको विहारहरूमा उत्तरदेखि दक्षिण परिक्रमा गर्दा एउटा धार्मिक पथ पुरा हुने जाविश्वासमा त्यहाँ परिक्रमा गरिन्छ । यसपछि अन्तिम परिक्रमा शान्ति स्तूपमा गरी मायादेवी मन्दिरमा सो परिक्रमा पूरा गरेपछि आफ्नो मनोकामना पूरा हुने विश्वास रहेको छ^{२४१} (चित्र नं. २३) ।

३.३० सन्तोषी माँको पूजा

पश्चिम तरायमा क्षेत्रमा प्रत्येक शुक्रवार सन्तोषी माताको व्रत बसी विधिपूर्वक पूजा गर्ने गरेको पाइन्छ । यस अवसरमा सन्तोषी माताको पूजा विधिपूर्व गरेपछि गाईलाई गुड (भेली) र चना खुवाउने गरिन्छ । सन्तोषी माताको व्रत बसी पूजा गर्ने भक्तालुहरूमा सो दिन अमिलो वर्जित गरिएको छ । यस क्षेत्रमा देवीको मन्दिर वा घरमै सन्तोषी माताको फोटो राखेर पूजा गर्दछन् । यसरी विधिपूर्वक सन्तोषी माताको सोह्र शुक्रवार व्रत बसी

२३९ .ऐजन, पृ.१४७ ।

२४० .गिरी, पूर्ववत्, (पा.टि.सं.५), पृ.१४८ ।

२४१ .ऐजन ।

विधिपूर्वक पूजा गरेपछि यसको उद्यपन गरिन्छ । भैरहवामा दुर्गा मन्दिरमा सन्तोषी माताको मूर्ति अवस्थित रहेकाले सो ठाउँमा भक्तजनहरूको प्रत्येक शुक्रवार घुइँचो लाग्ने गर्दछ ।

३.३१ लुम्बिनी भ्रमण वर्ष

पश्चिम तराईका तीन जिल्ला बुद्धसँग सम्बन्धित छन् । यस क्षेत्रमा बुद्धको जन्म, २९वर्षको जीवनयापन र मावली प्रदेश पर्दछ । बुद्धको चार महत्त्वपूर्ण स्थानमध्ये एक महत्त्वपूर्ण स्थान^{बुद्ध} नेपालको पश्चिम तराईमा अवस्थित लुम्बिनी हो । त्यसैले यस क्षेत्रमा लुम्बिनी भ्रमण वर्षले प्रभावित पारेको छ । यस्तै विभिन्न अवसरमा लुम्बिनीमा पर्यटकलाई आकर्षित गर्न विशेष उत्सव, अन्तराष्ट्रिय सभा, सम्मेलन, गाष्ठी आदि गरिदै आएको छ । (चित्र नं.२४) यसले पर्व महोत्सवको भूमिका निर्वाह गर्दछ । यसै क्रममा सन् २०११ लाई नेपाल भ्रमण वर्षको रूपमा मनाउँदा समेत यस क्षेत्रमा विशेष उत्सवहरू मनाइएका थिए । यसै गरी सन् २०१२ मा लुम्बिनी भ्रमण वर्ष मनाइएको छ । विशेष रूपमा प्रभावित क्षेत्र भएकाले बाजागाजा सहित भ्रमण वर्ष मनाइयो । यस अवसरमा लुम्बिनी, कपिलबस्तु र देवदहमा विकासका कार्ययोजना पनि पारित गरिएको छ । वर्षमा दस लाख पर्यटक भित्र्याउने लक्ष्यले यो कार्ययोजना पारित गरिएको हो । लुम्बिनी विश्व सम्पदामा सूचिकृत सम्पदा भएकोले यसको प्रवर्द्धन भइ रहेको छ । यसले विश्व सामु नेपाल देशलाई परिचित गराएको छ^{बुद्ध} । लुम्बिनीले गर्दा नै विश्वमै नेपालको महत्त्व बढी रहेको छ ।

२४२ .गिरी , पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.५), पृ.५८ ।

२४३ .जोशी, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.१५), पृ.३१ ।

अध्याय चार

पश्चिम तराईमा मनाइने जातीयस्तरका चाडपर्वहरू

विषयप्रवेश

नेपाल बहुजाति, बहुभाषी तथा बहुसंस्कृति भएको देश हो । यहाँ विभिन्न धर्मका मानिसहरूको बसोबास रहेको छ । तिनीहरूको आ-आफ्नो पहिचान र संस्कृति रहेको पाइन्छ । पश्चिम तराई तीन जिल्लामा समेटिएको छ । यस अध्ययन क्षेत्र भारतसँग जोडिएको यहाँ बसोबास गर्ने कतिपय जातिहरू भारतीय मूलका छन् । त्यसैले यहाँ मनाउने कतिपय चाडपर्वहरू भारतको संस्कृतिसँग मिल्द जुल्दा छन् । यहाँ मनाउने चाडपर्वहरू नेपालको अन्य क्षेत्रको तुलनामा केही फरक रहेका छन् । यहाँ जातीयस्तरमा मनाइने चाडपर्वहरू बारे केही प्रकाश पारिएको छ ।

४.१ मारवाडी

पश्चिम तराईमा बसोबास गर्ने जातिमध्य मारवाडी समुदायमा आ-आफ्नो धर्म संस्कृति रहेको छ । यस समुदायमा विशेष रूपमा हिन्दु धर्म मन्ने गर्दछन् । उनीहरूको जातिय मौलिकताको आधारमा मनाइने चाडपर्वको परिचय यस प्रकार प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.१.१ वैशाख पर्व

चैत पूर्णिमादेखि वैशाख पूर्णिमासम्म महिलाहरूले सूर्योदय पूर्व स्नान गरी एक छाक मात्र खाना खाने परम्परा छ । यसलाई वैशाख उत्सव वा पर्वका रूपमा लिने गरिन्छ । साथै वैशाख स्नान पनि भन्ने गरिन्छ । वैशाखलाई सर्वश्रेष्ठ महिना मानिएको छ । त्यसैले यस अवसरमा कपडा, छाता, जुता, चप्पल, दाल चामल, कपडा आदि सहित दक्षिण राखेर दान दिने चलन छ^{२४४} । महिलाहरूले होलीको दोस्रो दिन साम्प्रदायमाताको नाममा सुतको डोरा हल्दीमा भिजाएर विवाहित महिलाहरूले सोह्र तारको सोह्र रँठ बनाएर गलाको सिक्रीमा बाँध्ने र अविवाहित महिला अर्थात् कन्याहरूले आठ तारको आठ रँठ बनाएर कंठीमा बाँध्ने हुन्छन् । त्यो यसै महिनामा खोल्ने परम्परा छ^{२४५} । यो डोरी कंठीमा बाँध्नाले धनसम्पत्ति बढी हुने जनविश्वास रहेको छ । यसरी यो डोरी एक महिनासम्म बाँध्ने परम्परा छ । पूजामा प्रसादको रूपमा हलुवा बनाएर सासुलाई दिने, सासु नभएको खण्डमा ब्रह्माणलाई दान दक्षिणा सहित दिई आर्शिवाद लिने गरिन्छ ।

२४४ . चम्पादवी राजगढिया, बारह महीनोंका त्योहार, (कलकत्ता :माइका हाउस, २ प्रिटोरिया स्ट्रीट, २०३०) , पृ. ६ ।

२४५ . ऐजन ।

४.१.२ शीतलामाता पूजा

बैशाख महिनामा सोमबार, बुधबार, शुक्रबार कुनै दिन शीतलामाताको विधिपूर्वक पूजा गरी ठण्ड अर्थात् अधिल्लो दिन पकाएको बासी खाना खाने परम्परा छ। यसलाई बुढो बास्योउ पनि भनिन्छ।

४.१.३ आँखा तीज पर्व

बैशाख शुक्ल त्रयोदशीका दिन आँखा तीज पर्व मनाउने गरेको पाइन्छ। यसमा माटोको घडामा बत्ती बाली देवी दवताको आकृति बनाएर विधिपूर्वक पूजा गरी प्रसाद ग्रहण गरिन्छ।

४.१.४ नृसिंह जयन्ति

बैशाख शुक्ल चर्तुदशीका दिन नृसिंह जयन्ति मनाउने गरेको पाइन्छ मनाइन्छ। भगवान विष्णुको दस अवतारमध्ये नृसिंह चौथो अवतार हो। मारवाडी समुदायमा यसलाई नृसिंह जयन्ति भन्ने चलन छ^{२४६}। यस अवसरमा नृसिंहको विधिपूर्वक पूजा गरी व्रत बस्ने चलन छ। पूजा सम्पन्न पछि ब्रहमणलाई दान दक्षिणा दिएर प्रसाद ग्रहण गर्ने गरिन्छ।

४.१.५ बडसायत अमावस पर्व

जेठको अमावश्यको दिन वर्गत(वर)को पूजा गर्ने गरेको पाइन्छ। पूजामा जल, चामल, मोली, रोली, अवीर, फूल, ध्वजा, गुड र भिजाएको चना आदिले पूजा गरिन्छ। विधिपूर्वक पूजापछि दान दक्षिण चढाइ काँचो धागोले १०८ फेरा वरको रुखमा फेरी लगाउने परम्परा छ^{२४७}। यसलाई वरसावित्रीको पूजाले प्रसिद्ध मानिन्छ। वरको पातले सिङ्गार गर्ने, गहना बनाइ सुहागनले लगाउने परम्परा छ। यस दिन महिलाहरू नगद लिएर आफ्नो सासूलाई ढोगनाले आफ्नो सुहाग अर्थात् पतिको रक्षा हुने मान्यता रहेको छ^{२४८}।

४.१.६ जगन्नाथ रथयात्रा

अषाढ शुक्ल द्वितीयका दिन भगवान जग्दीशलाई रथमा राखी विधिपूर्वक पूजा गरेको पाइन्छ। त्यसपछि उनलाई रथयात्रा गराइ प्रसाद ग्रहण गर्ने गरिन्छ। यस क्षेत्रमा न्यून मात्रामा मारवाडी समुदायको बसोबास रहेकाले टोल, छिमेक र आफन्तजन भेट भएर जगन्नाथको पूजा गरी रथयात्रा गराएको देखिन्छ। जगन्नाथ रथयात्रा भारतमा भव्य रूपमा मनाउने गरेको पाइन्छ। नेपालको यस पश्चिम तराईमा त्यसैको प्रभावले केही अंश मात्र मनाएको देखिन्छ।

२४६ .ऐजन , पृ. १२।

२४७ .ऐजन , पृ. १३।

२४८ .विजयचन्द्र मिश्र , सि.न.पा.५ निवासी ,माडवारी सेवा समितिरूपन्देहीको पूजारीबाट प्राप्त जानकारी

४.१.७ गुरु पूर्णिमा

असर शुक्ल पूर्णिमाका दिन गुरु पूर्णिमा मनाउने चलन छ । यस अवसरमा गुरुहरूको पूजा गरी विविध खालका परिकार बनाएर भोजन गराउनुका साथै वस्त्र दान दिने र आर्शिवाद लिने चलन छ^{२४९} । गुरु पूर्णिमा अन्य समुदायमा पनि कहिँ कतै गुरूलाई उपाहार स्वरूप केही दिई आर्शिवाद लिएर मनाएको देखिन्छ ।

४.१.८ गुगापञ्चमी

भदौको पञ्चमीका दिन मारवाडी समुदायमा गुगापञ्चमीको पूजा गर्ने प्रचलन छ । दिवालमा गेरु रङ्गले पोतेर कोइलाको धुलोले नाग, गणेश आदिको आकृति बनाएर जल, काँचो दुध, चामल, अबीर, सुपारी, भिजाएको मठ, बाजरा आदिले पूजा गर्ने परम्परा छ^{२५०} । पूजा गर्दा नाग र विन्दायकजी अर्थात् गणेशको पूजा गरी भोग लगाई कथा सुन्ने गरिन्छ । पूजा समापनपछि भिजाएको मठ, बाजरा र नगदले आफ्नो सासूलाई ढोगी आर्शिवाद लिने परम्परा छ ।

४.१.९ चनाछट

भदौको शुक्लपक्ष षष्ठीका दिन चनाछट पर्व मनाउने गरेको पाइन्छ । यस अवसरमा पहिला गणेशको विधिपूर्वक पूजा गरी कन्याहरूको समेत पूजा गर्ने प्रचलन छ^{२५१} । यसरी विधिपूर्वक पूजा समापनपछि भोग लगाई चनाछटको कथा सुन्ने गरिन्छ । एउटा कुमार(केटा) र सातजना कन्याहरूलाई टीका लगाएर दानदक्षिणा दिई खाना खुवाएपछि यो पर्व समापन हुन्छ^{२५२} ।

४.१.१० गुगानवमी

भदौ महिनाको नवमी गुगानवमीका रूपमा मनाउने गरेको पाइन्छ । यस अवसरमा माटोको घडामाथि उभिएको मान्छेको आकृति बनाई टीका र नरिवलबाट विधिपूर्वक पूजा गरिन्छ । विभिन्न किसिमको परिकार बनाएर भोग लगाई गुगानवमीको कथा सुनेपछि पूजा समापन हुन्छ । रक्षाबन्धनका दिन हातमा बाँधिएको मोली(ताँगो/डोरी) खोलेर गुगाको रूपमा बनाएको मूर्तिमाथि चढाइन्छ । विधिपूर्वक पूजा समापनपछि प्रसाद लिने चलन छ^{२५३} ।

४.१.११ बछ्वारस

भदौ महिनाको पहिलो द्वादसीमा बछ्वारस पर्व मनाएको पाइन्छ । यस अवसरमा छोराको आमाहरू ब्रत बसी विधिपूर्वक पूजा गरी सम्पन्न गर्ने परम्परा छ । एउटा पाटामा मान्छे, गाई, दुधदानी आदिजस्ता आकृति बनाएर पानी, भैंसीको दुध, भिजाएको मोठ, बेसनको आटा, घिउ, अबिर, चिनी, चामल, दुबो, फल, प्रसाद आदिले पूजा गरी सासू आमालाई भेटी

२४९ .राजगढिया, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.१), पृ. १६ ।

२५० .ऐजन , पृ. २७ ।

२५१ .मिश्र, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.६) ।

२५२ .राजगढिया, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.१), पृ. १६ ।

२५३ .मिश्र, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.६) ।

दिई अर्शिवाद लिने र बछवारसको कथा सुन्ने प्रचलन छ^{६४६} । अविवाहित छोराहरूको नाभीमा स्वस्तिक चिन्ह बनाएर दही, मोठ, बजरा, दुबो आदिले विधिपूर्वक पूजा गरिन्छ^{६४७} । पूजा समापन पछि आफ्नो दिदी-बहिनी तथा छोरी-चेलीलाई भेटी दिएर प्रसाद ग्रहण तथा भोजन गराइन्छ^{६४८} । यो दिन बासी अर्थात् अघिल्लो दिन पकाएको खान खाने चलन छ । यस दिन व्रत बस्नेहरू गाईको दुध, चावल, दही, गहुँ आदि खाद्यपदार्थ नखाएर बेसनको पिठोको रोटी खाने गरिन्छ ।

४.१.१२ सतियाँको अमावस पर्व

भदौको अमावश्यक दिन सतियाँको अमावस पर्व मनाउने परम्परा छ । महिलाहरूले सोह्र सिङ्गार गरी आफूलाई सुहागनको रूपमा सजाई विधिपूर्वक सतीदेवीको पूजा गर्ने प्रचलन छ । यस अवसरमा मेहन्दी, गाजल, अविर, तेह्र विन्दीबाट सतीदेवीको आकृति बनाएर विधि विधानका साथ गीत गाउँदै सतीदेवीको पूजा गर्ने परम्परा रहेको पाइन्छ । काँचो नरिवल, मिठाई, अविर जल, रातो वस्त्र, सिन्दुर, चुडी, प्रसाद आदिले विधिपूर्वक पूजा गरिन्छ । पूजा समापनपछि दानदक्षिणा दिएर सतीदेवीको प्रार्थना गरी प्रसाद ग्रहण गर्ने परम्परा छ^{६४९} ।

४.१.१३ दूबडी पर्व

भदौको शुक्ल सप्तमीका दिन दूबडी पर्वका रूपमा मनाउने गरेको पाइन्छ । यस अवसरमा एउटा पाटामा सर्प, कलश र देवीको आकृति बनाई दुबो, मोई अविर, चामल, टीका, अक्षेता, काँचो धागो, फूल, प्रसाद, दक्षिण आदिले विधिपूर्वक पूजा गर्ने चलन छ^{६५०} । बेसनको पिठोलाई घिउ, चिनी, पानीले गुनी रोटी बनाई , भिजेको मोठ र चनालाई प्रसादका रूपमा प्रयोग गरिन्छ^{६५१} । यसरी विधिपूर्वक पूजा समापन पछि सासूआमालाई भेटी दिएर आर्शिवाद लिने र प्रसाद ग्रहण गरी सम्पन्न गरिन्छ ।

४.१.१४ रामदेव जयन्ति

भदौ शुक्लपक्ष दसमीका दिन रामदेव जयन्ति मनाउने गरेको पाइन्छ । यस अवसरमा रामदेवजीको मन्दिर वा घरमै रामदेवको फोटो राखेर विधिपूर्वक पूजा गरिन्छ । यसो गर्दा रागव्याधि शारीरिक पिडा नष्ट हुन्छ, भन्ने जनविश्वास रहेको छ^{६५२} ।

४.१.१५ राधा अष्टमी

२५४ . ऐजन ।

२५५ . राजगढिया, पूर्ववत् , (पा.टि.सं.१), पृ. ३२ ।

२५६ . नारायण अग्रहवाल, सि.न.पा.५ निवासी, नेपाल राष्ट्रिय माडवाडी परिषदका पूर्व उपाध्यक्षबाट प्राप्त जानकारी ।

२५७ . राजगढिया, पूर्ववत् , (पा.टि.सं.१), पृ. ३७ ।

२५८ . ऐजन , पृ. ४१ ।

२५९ . मिश्र, पूर्ववत् , (पा.टि.सं.६) ।

२६० . ऐजन ।

भदौको महिनाको अष्टमीमा राधा अष्टमीका रूपमा पूजा गर्ने चलन छ । यस अवसरमा उपवास बसी राधा कृष्णलाई सिङ्गार गरी विधिपूर्वक पूजा गरिन्छ^{२६१} । यस अवसरमा राधाकृष्णलाई भुलामा राखी भुलाइने गरेको पाइन्छ ।

४.१.१६ विश्वकर्मा पूजा

भदौ शुक्ल एकादसीमा विश्वकर्माको पूजा गर्ने चलन छ । यस अवसरमा विधिपूर्वक उद्योग तथा कल कारखानामा विश्वकर्माको विधिपूर्वक पूजा गरिन्छ । यो पर्व उद्योग तथा कल कारखानामा भव्यताका साथ मनाउने परम्परा छ^{२६२} । यस दिन मेसिनेरी समान र सवारी साधन तथा औजारहरूको पूजा गरिन्छ । यस दिन कलकारखाना चलाउने काम पटकै हुँदैन । यस अवसरमा कपिलवस्तु, देवदह, कृष्णनगर, तौलिहवा, नवलपरासी, बुटवलका विश्वकर्माको मन्दिर तथा भैरहवाको नयाँसडक र लव गार्डेनमा रहेको विश्वकर्माको मन्दिरमा विशेष पूजा हुने गर्छ । विश्वकर्माको पूजा अन्य समुदायमा पनि मेसिनेरी समान तथा औजारहरूको पूजाआजा गरेर मनाउने गरेको पाइन्छ ।

४.१.१७ बामन द्वादसी

भदौ शुक्लपक्ष द्वादसीका दिन वामन भगवानको पूजा गर्ने चलन छ । वामन भगवान विष्णुका एक अवतारका हो । यस दिन वामन भगवानको विधिपूर्वक पूजा गरी बाउन्न वस्तु दान गर्ने, बाउन्न पेडा, बाउन्न फल, बाउन्न लड्डु आदि दान गर्ने वस्तु बाउन्नको दरले ब्राह्मणलाई आसन, लड्डु, माला, कमण्डल, पुस्तक, फल, खराउ, छाता र दक्षिण सहित दान दिने परम्परा छ^{२६३} ।

४.१.१८ अंशा भगवती पूजा

असोज कृष्णपक्ष अष्टमीका दिन आशा भगवतीको पूजा गर्ने प्रचलन छ । एउटा चौकी वा पाटामा आठ ठाँउमा गोबर राखेर मेहन्दी, गाजल, अक्षेता, दुबो आदि र प्रसादका रूपमा नुन नहालेको मैदाको नम्किनलाई आठौँ स्थानमा राखेर पूजा गर्ने परम्परा छ । पूजा पछि आशा भगवतीको कथा सुन्ने र ब्राह्मणलाई दानदक्षिणा दिएर प्रसाद ग्रहण गरिन्छ । यसरी आशा भगवतीको व्रत नौ वर्षसम्म गरेपछि उद्यापन गर्ने चलन छ । विशेष गरी नारीहरूले आशा भगवतीको पूजा गर्ने परम्परा छ । महिलाहरूले लोग्ने स्वस्तीको सम्बन्ध राम्रो रहोस् सुस्वस्थ्य, र दीर्घ आयुको कामना सहित र कुमारी कन्याहरूले राम्रो लोग्ने पाइयोस् भन्ने उद्देश्यले भगवतीको व्रत र पूजा गर्ने चलन रहेको बुझिन्छ^{२६४} ।

२६१ .राजगढिया, पूर्ववत् , (पा.टि.सं.१), पृ. ४६ ।

२६२ .ऐजन , पृ. ४७ ।

२६३ .ऐजन ।

२६४ .ऐजन , पृ. ५० ।

४.१.१९ कार्तिक स्नान

कार्तिक कृष्ण पक्षदेखि पूर्णिमासम्म सूर्य उदयको पहिले नुहाउने र तुलसीको मोठमा शालिकरामलाई राखेर दुई वा पाँचे दियामा घिउका वती बालेर पूजा गर्ने परम्परा छ^{२६५} । यसरी एक महिनासम्म कार्तिक स्नान गरेपछि कार्तिकको अन्तिम पूर्णिमाका दिन मन्दिरको पूरोहित वा ब्राह्मणलाई सिधा सहित वस्त्र र दानदक्षिणा दिएर समापन गर्ने प्रचलन रहेको छ^{२६६} ।

४.१.२० करवा चौथ

कार्तिक कृष्णपक्ष चतुर्थीका दिन करवा चौथको पूजा गर्ने परम्परा छ । यस अवसरमा दिनभरी व्रत बसी साँझा चन्द्रमाको पूजा गरी गोलो जालीबाट चन्द्रमाको मुख हेर्दै आफ्नो श्रीमान्को मुख हेरी पूजा गर्ने परम्परा छ^{२६७} । यो पूजा सम्पन्न पछि आफ्ना श्रीमानले नै खाद्यपदार्थ खुवाई दिएर उपवासलाई समापन गरिन्छ । यसो गर्दा पतिपत्नी बीचको सम्बन्ध चन्द्रमाको जस्तै उज्यालो रही रहने तथा आफ्ना पतिको लामो आयु हने जनविश्वास रहेको छ ।

४.१.२१ होइको व्रत

कार्तिक महिनामा दिपावलीका दिन होइको मातालाई पूजा गर्ने परम्परा छ । यो व्रत छोरा जन्मेपछि मात्र छोराको आमाले गर्ने प्रवधान छ । यस अवसरमा एउटा चाँदीको पाटामा होइको रूपमा विभिन्न किसिमका आकृति वा चिन्हहरू बनाई पूजा गरेर घाटीमा लगाउने गरिन्छ । दिवालमा चूना र गेरु रङ्गले विभिन्न किसिमका आकृति बनाई मण्डल स्थापना गरेर सो मण्डलमा पूजा गरी कथा सुन्ने चलन रहेको छ । यो व्रतमा एक छोरा हुनेले दुई दान र दुई छोरा हुनेले चार दान गर्ने परम्परा रहेको छ । यसरी आठ दिनसम्म विधिपूर्वक पूजा सम्पन्न पछि पण्डितलाई दान दक्षिणा दिएर प्रसाद ग्रहण गर्ने गरिन्छ । घाटीमा लगाएको चाँदीको पाटामा बनाइएको होइको दिपावली पछि राम्रो दिन हेरेर फूकाले गरिन्छ ।

२६५ . ऐजन ।

२६६ . मिश्र, पूर्ववत् , (पा.टि.सं.६) ।

२६७ . अग्रहवाल, पूर्ववत् , (पा.टि.सं.१४) ।

४.१.२२ पूरव नक्षत्र

दिपावलीको सात दिन पहिले अर्थात् अष्टमीका दिन व्यपारी वर्गले आफ्नो बहिरी खाता (हिसाब किताब गर्ने खाता) किनेर राख्ने चलन छ^{२६६} । यस दिनलाई पूरव नक्षत्रका रूपमा मनिएकोले यसरी खाता किन्ने चलन रहेको छ । यस दिन किनेको खाता लक्ष्मी पूजाका दिन पूजा गरेर मात्र प्रयोगमा ल्याइन्छ ।

४.१.२३ भैया दूज पर्व

कार्तिक प्रतिपदाका दिन अर्थात् गोबर्द्धन पूजाका दिन नै मारवाडी समुदायमा भैया दूज पर्व मनाउने प्रचलन छ । यस अवसरमा दिदीबहिनीहरूले आफ्ना दाजुभाइहरूलाई टीका लगाई विभिन्न परिकारको खाने कुरा खुवाउने गर्दछन् भने दाजुभाइहरूले दिदीबहिनीलाई उपहार स्वरूप वस्त्र र नगद दिने प्रचलन रहेको देखिन्छ । यो पर्व भाइटीकाको रूपमा पनि जानिन्छ ।

४.१.२४ दिपावली

कार्तिक कृष्ण पक्षको अमावश्यक दिन गणेश र लक्ष्मीको पूजा गर्ने परम्परा छ । मारवाडी समुदायमा दिपावलीको ठूलो महत्त्व रहेको छ । यस अवसरमा कोरा कपडा (नधोएको कपडा) लगाउने, घर सजाउने, बत्ती बालेर घर उज्यालो बनाउने, सूर्य अस्ताएपछि बरख लगनमा लक्ष्मीको विधिपूर्वक पूजा गर्ने प्रचलन रहेको छ^{२६७} । यसमा तेह्र दिया बाली विधिपूर्वक पूजाअर्चना गर्ने गरेको पाइन्छ । मारवाडी समुदायमा सबै भन्दा सर्वश्रेष्ठ बरख वा सिंह लगन मानिन्छ । त्यसैले यो लगनमा पूजा गर्दा लक्ष्मी अर्थात् धन धेरै आउँछ भन्ने जनविश्वास रहेको छ । यसरी आरम्भ भएको पूजा लगभग रातभरि नै चल्छ ।

यसको विसर्जन भोलिपल्ट कार्तिक शुक्लपक्ष प्रतिपदाका दिन गरिन्छ । यस दिन छपन्न भोजनको भोग लगाउने परम्परा छ । यसलाई अन्नकुटको प्रसाद मानिन्छ । यसरी लगाएको भोग बलाजी (हनुमान)लाई चढाई सार्वजनिक रूपमा बाड्ने गरिन्छ^{२६८} । साथै बाजेडाको खिचडी र कडी बनाई अन्नकुटमा आमन्त्रण गरिएको व्यक्तिहरूमा आफू भन्दा ठूलोको गोडा छोएर अर्शिवाद लिने र आफ्ना मातहतकासँग गला मिलाई मिलन समारोह गरिन्छ । यसलाई प्रीति मिलन समारोह भनिन्छ । यस समारोहमा रमाइलोका साथ खानपान गरी सम्पन्न गरिन्छ^{२६९} ।

२६६ .मिश्र, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.६) ।

२६९ .ऐजन ।

२७० .भवनी शङ्कर शर्मा , सि.न.पा.६ गल्लामण्डी निवासी, माडवारी सेवा समितिको सदस्यबाट प्राप्त जानकारी ।

२७१ .मिश्र, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.६) ।

४.१.२५ गोपा अष्टमी

कार्तिक शुक्लपक्षको अष्टमीका दिन गाईको पूजा गर्ने प्रचलन रहेको छ । गाईलाई चनाको दाल र भेली खुवाई वस्त्र ओढाई सिङ्गार गर्ने र गलामा घण्टी लगाउने गरिन्छ । आफ्नो छेमता अनुसार गाईलाई एक वर्षसम्म पुग्ने गरी चारा, दाना दिनुका साथै ग्वाँलालाई बस्त्र र एउटा छडी दान दिने परम्परा रहेको छ^{२७२} ।

४.१.२६ आवली नवमी

कार्तिक शुक्लपक्ष नवमीका दिन आँवलाको रुखको पूजा गर्ने परम्परा छ । आँवलाको रुखको विधिपूर्वक पूजा गरी चाँदीबाट बनाएको नौवटा आँवलाको फल र नौ वस्त्र तथा दक्षिणा ब्राह्मणलाई दान दिनुका साथै ब्राह्मणीलाई पाँच वस्त्र तथा दक्षिणा दान दिने चलन छ^{२७३} । यस अवसरमा ब्राह्मण तथा ब्राह्मणीलाई भोजन पनि गराइन्छ । गराउने चलन पनि छ । नौ वा एकसय आठ फेरा आँवलाको रुखमा काँचो धागोबाट फेरा लगाउने प्रचलनपनि रहेको देखिन्छ ।

४.१.२७ रानी सतीको जन्म जयन्ति

मङ्सिर कृष्णपक्षको नवमीका दिन रानी सतीको जन्म जयन्ति स्वरूप मनाउने गरेको पाइन्छ । यस अवसरमा रानी सतीको प्रतिमा वा फोटो राखी विधिपूर्वक पूजा गरी कथा सुन्ने चलन छ^{२७४} । पूजा समापन पछि पण्डितलाई दान दक्षिणा दिई प्रसाद ग्रहण गर्ने गरिन्छ ।

४.१.२८ श्याम जयन्ती

फागुन शुक्लपक्ष एकादसीका दिन श्याम भगवानको विधिपूर्वक पूजा गरी श्याम जयन्ति मनाइन्छ । श्याम विष्णुकै एक रूप हो । यस अवसरमा पूजा गर्नका लागि एउटा ठाउँमा चामल विछाएर त्यसमाथि दियो बालिन्छ । त्यसको सामुन्ने गोबरको थुप्रो बनाई त्यसमा कोइला बालेको राखेर जग्या बनाई विधिपूर्वक पूजा समापनपछि प्रसाद ग्रहण गर्ने चलन छ । यस अवसरमा रातभरि भजन कीर्तन गरेर जाग्राम बस्ने गरिन्छ । यसको भोलिपल्ट द्वादशीका दिन भण्डा लिएर नाराजुलुसका साथ प्रदर्शन पनि गरिन्छ^{२७५} ।

२७२ . ऐजन ।

२७३ . राजगढिया, पूर्ववत्, (पा.टि.सं.१), पृ. १३० ।

२७४ . ऐजन, पृ. १३६ ।

२७५ . मिश्र, पूर्ववत्, (पा.टि.सं.६) ।

४.१.२९ गनगोर पूजा

चैत पूर्णिमाको भोलिपल्ट प्रतिपदामा अविवाहित कन्या अथवा नयाँ विहे गरेका नारीहरूले गनगोरको पूजा गरेको पाइन्छ । यस अवसरमा सप्तमात्रिकाको डोरामा आठ गाँठो बानाएर घाटीमा लगाउने र सोह्र दिनसम्म गौरीको चित्र बनाएर विधिपूर्वक पूजा गर्ने प्रचलन छ^{२७६} । यसरी सोह्र दिनसम्म गोनगोरको पूजा गरेपछि उद्यपान गरी नदी, कुआँ वा पोखरीमा विर्सजन गर्ने चलन छ ।

४.१.३० बास्योडा पर्व

चैत षष्ठीको दिन साँझ विविध प्रकारको मीठो पकवान पकाएर राख्ने र भोलिपल्ट सप्तमीको दिन सपरिवारले विधिपूर्वक सितला देवीको पूजा गर्ने परम्परा छ^{२७७} । पूजा सम्पन्न पछि ब्राह्मणलाई दानदक्षिणा दिएर अघिल्लो दिन पकाएको बासी खान खाने प्रचलन छ । यसलाई बासी खान खाने पर्वका रूपमा नै बसेडा भनिएको हो^{२७८} ।

४.१.३१ पञ्चाङ्ग दान पर्व

चैतको अमावस्यको दिन ब्रह्मणलाई सिधा दान दिई भोजन गराउने परम्परा छ । यसको भोलिपल्ट नयाँ पञ्चाङ्ग सुरु हुने हुँदा उच्च तथा धनाढ्य वर्गले तेह्रौं पञ्चाङ्ग दान दिने गरेको पाइन्छ^{२७९} ।

४.१.३२ हनुमान जयन्ती

चैत पूर्णिमामा हनुमान जयन्ति मनाउने परम्परा छ । यस अवसरमा हनुमानको मन्दिरमा हनुमानजीको मूर्तिलाई सिङ्गारी विधिपूर्वक पूजा गरिन्छ । यस दिन पानी भरिएको कलस, सिधा दान गर्नुका साथै एकाउन्न के.जीको प्रसाद हनुमानलाई भोग लगाउने र आरती गर्ने प्रचलन छ^{२८०} । यस अवसरमा पूजा समापनपछि आमाले आफ्नो छोरालाई आफ्नो हातबाट अन्न वा प्रसाद खुवाउने परम्परा छ^{२८१} । यस्तो गरेमा छोराको दुःख कष्ट हट्ने र लामो आयु हुन्छ भन्ने जनविश्वास रहेको छ ।

२७६ .राजगढिया, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.१), पृ. २०४ ।

२७७ .ऐजन , पृ. १६९ ।

२७८ .मिश्र, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.६) ।

२७९ .ऐजन ।

२८० .राजगढिया, , पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.१), पृ. ३ ।

२८१ .मिश्र, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.६) ।

४.२ थारु

पश्चिम तराईमा बसोबास गर्ने जातिमध्ये थारु जाति प्राचीन कालदेखि नै तराईमा बसोबास गर्दै आएको पाइन्छ। यिनीहरूले आफूलाई बुद्धको सन्तान मान्ने गर्दछन्। थारु समुदायमा आ-आफ्नो धर्म संस्कृति रहेको छ। २०६४ सालको जनगणनामा यिनीहरूको संख्या ७४,८८८ देखिएको छ। यो समुदायमा हिन्दु तथा बौद्ध दुवै धर्म मान्ने गरेको पाइन्छ। उनीहरूका चाडपर्वहरूको आफ्नै मौलिक विशेषताहरू रहेको पाइन्छ। मेचीदेखि महाकालीको तराईमा उनीहरूको बसोबास रहेता पनि यस क्षेत्रमा विशेष लक्षणहरू चलन चलतीमा छन्। उनीहरूको जातिय मौलिकताका आधारमा मनाइने गरेको चाडपर्व बारे तल प्रस्तुत गरिएको छ।

४.२.१ गुडिया (नागपञ्चमी)

श्रावण शुक्लपञ्चमी अर्थात् नागपञ्चमी कै दिनमा पर्ने यो पर्वलाई थारुहरूले गुडिया पर्वका रूपमा मनाउने गरेको पाइन्छ। यस अवसरमा थारु समुदाय बासुदेव नागको पूजाका रूपमा नहेरी छुट्टै मान्यताका रूपमा हेर्ने गरेको पाइन्छ। फागू समाप्ति पछिको यो पहिलो चाड भएकाले यसलाई सबभन्दा जेठी चाडका रूपमा लिने गर्दछन्^{२६६}। यस दिन विहानै नुहाइ धुहाइ गरी घरको मूली मानिसले एउटा पातको दुनामा गाईको दुध, भिजाएको चना लिई घर डिउहार, इनार लगायत सबै देवदेवीको स्थान तथा गोठमा गई चढाउने चलन छ। अर्कोतिर कुमारी केटीका आमाहरूले विहानैदेखि सफा कपडाका टुक्राका स-साना पुतलीहरू बनाई केराको पातको कलात्मक डोलीमा राखी फूलका थुंगाले सजाई झिलिझिलि बत्ति बाल्ने गर्दछन्। यसका साथै गाउँ वा टोलका केटाकेटीहरूले विहानै देखि काठका राम्राराम्रा रङ्गीविरङ्गी लठ्ठीहरू बनाउन व्यस्त रहेका हुन्छन्। साँझ सबै कुमारी केटीका आमा वा दिदीहरूले आ-आफ्नो कन्याका हातमा त्यो गुडिया डोली बोकाउँछन् भने केटाहरूले हातमा आ-आफ्नो कलात्मक लठ्ठीमा मसाल जलाई लामबद्ध भई जलासयतर्फ जाने गरेको देखिन्छ (चित्र नं.२५)। यस बखत महिला, पुरुष तथा केटाकेटीहरूको ठूलो घुइँचो नै हुन्छ। यसरी जाने क्रममा बाटामा गाउँने बजाउने गरिन्छ। अन्तिम जलासयमा पुगी सबै कन्या आ-आफ्नो गुडिया/गुड्ढाका डोलीका डोली पानीमा बगाई दिने र हातमा लौरो बोकेका केटाहरूले प्रत्येक गुडिया अर्थात् गुड्ढीलाई लौराले पिटी पिटी धुज्जा पार्ने गर्दछन्। तत् पश्चात आ-आफ्नो लौरो समेत भाँची जलाशयमा झ्याँकी बाहिरिन्छन्। त्यस लगत्तै सबै कन्याका आमाबाबुहरूले आफूसित ल्याएको चनामटर भिजाई तेलमा भुटी पकाएको सुख्खा तरकारी 'घुघरी' सबैलाई प्रसादको रूपमा बाड्ने गर्दछन्। घरभित्र रहेको दुःख, रोगव्याधी, भूत, पिशाच, बोक्सी जस्ता अनिष्टकारी तत्वलाई प्रतिमूर्तिका रूपमा गुडियामा झ्याँकी आफ्नो घरपरिवारलाई सुरक्षित गराएको जनविश्वास रहेको छ।

यसरी गुडिया बनाएर सिङ्गारपटार गरी फकाई फूलाई डोलीमा चढाइ जलाशयमा झ्याँकी आफ्नो घरपरिवारलाई तिनीहरूबाट मुक्त गराएको भन्ने विश्वासले कतिपयले यो

^{२६२} .बमबहादुर थारु, २०६७, रूपन्देहीको थारु समाज र संस्कृति, (रूपन्देही-थारु भाषा, कला र संस्कृति उत्थान

मञ्च, गजेडी-२), पृ. ३५।

चाडलाई 'बोक्सीनिया तिउहार' पनि भन्ने गरेको पाइन्छ^{२८५} । यस दिन घरघरमा विभिन्न परिकार बनाउनुका साथै माछामासु समेत पकाएर खाने प्रचलन छ । यसै दिनको यही बारमा आगामी फागु पनि पर्ने हुनाले 'जउन दिन नाग उहे दिन फाग'^{२८६} भन्ने थारुहरूको उखान पनि रहेको छ ।

४.२.२ बडका अत्तवार

प्रत्येक वर्ष भदौ शुक्ल कुशे औंसीको आठ दिनपछिको आइतवारलाई थारुहरूले बडका अत्तवार भनि मनाउने गरेको पाइन्छ । यस दिन व्रत बस्ने तथा नबस्ने दुबैले पुडी र चिनी अर्थात् चिनीरोटी खाने चलन छ । यस अवसरमा व्रत बस्ने गर्दछन् । पुरुषको हकमा पुत्र प्राप्ति र महिलाको हकमा पतिको सुस्वस्थ्य र दीर्घायु हुने जनविश्वास रहेको छ^{२८७} । व्रत बस्नेहरू विहानै नुहाइधुहाइ गरे पछि अपरान्धतिर पवित्र स्थानमा पवित्र भाँडामा घिउँमा पुडी/रोटी पकाएर चुल्हो चौकौ लपपोत गरेर सफा गरे पछि कमल वा केराको पातमा रोटी चिनी खाने चलन रहेको छ । खानु अघि एउटा छुट्टै पातमा आङ्गना भान्जाभान्जीका लागि अग्रासान छुट्टयाई दिनुका साथै आगोमा धुप, रोटी, चिनीका टुक्राहरू हवन् गरेर मात्र सपरिवारले खाने प्रचलन रहेको छ । यस दिन शाकाहारी खाना खाने चलन छ ।

त्यसको भोलिपल्ट व्रतधारीहरू जलाशयमा स्नान गरी सूर्य देवतालाई जलार्पण गरेपछि सगोलमा पाकेको खाना पस्की आगोमा खानाको केही अंश धुप हवन् गरेर मात्र खाने परम्परा छ । यस दिनको खानालाई 'पारन' गरेको भनिन्छ । पारनमा माछाको तिहुन(तरकारी) राम्रो मानिन्छ । त्यसैले यो पर्वको अर्को दिन माछा खाने गरिन्छ । यस अवसरमा थारुहरूले आ-आफ्नो चेलीबेटी तथा नयाँ नयाँ विवाह भएका ज्वाँइहरूलाई बोलाई २/४ दिन राखीसके पछि जडौरी उपहार दिएर भोजन गराउने चलन रहेको छ^{२८८} ।

४.२.३ अकादशी (एकादशी)

मंसिर महिनामा थारुहरूले अकादशी पर्वका मानाउने गरेको पाइन्छ । सामान्यतय यो हिन्दुवादी व्रत भएकाले थारु जातिहरू यस दिन व्रत बसे वा नबसेपनि कन्दमूल, आलु, सखरखण्ड, सिङ्डा पेडालु आदि उसिनेर चिनीसँग खाने गर्दछन् । अकादशीलाई बन्डाहवा तिउहार पनि मानिन्छ । थारु गाउँमा उहिले उहिले आलु, सखरखण्ड आदि नपाइने र बन्डा (पेडालु) मात्र पाइने र त्यही उसिनेर भेलीसित खाने हुँदा यस व्रतको नाम नै 'बन्डाहवा तिउहार' हुन गएको हो^{२८९} । व्रत बस्नेहरूले विहानैदेखि निराहार रही अपरान्धतिर छुट्टै आँगन

२८३ .ऐजन ।

२८४ .ऐजन ।

२८५ .गितु गिरी ,२०६७, **रुपन्देहीका पर्यटकीय सम्पदा: एक अध्ययन**, (अप्रकाशित, विषयक अनुसन्धान प्रतिवेदन, जिल्ला विकास समिति रुपन्देही), पृ.६० ।

२८६ .ऐजन ।

२८७ .ऐजन ।

आदि सफा ठाउँमा लिपपोत गरी पवित्र भाँडोमा फलफूल तथा कण्डमूल उसिनेर वडका आइतबारमा रोटी खाए जस्तै खाई भोलिपल्ट नुहाइधुहाइ गरी पारन गर्ने चलन रहेको छ ।

४.२.४ कुडापावन (दशहरा)

दस्य वा दसैं पर्वलाई थारुहरूले दशहरा वा कुडा पावनको रूपमा विशेष हर्ष उल्लासका साथ मनाउने गरेको पाइन्छ । दयितले पञ्चमी वा षष्ठीको दिन गुरगुर्या (घर गुरुवा)को घरमा पितृको सम्भनामा धुप हाल्ने, कुलको जेठोबाठाले मतवाको हातको टीका लगाउने चलन रहेको छ । यस अवसरमा नव सिखुवा गुर्वालाई मन्त्र सुनाई कमाउने र पाको बनाउने पनि गरिन्छ । पूर्णमाका दिन वडकीमान (महाभारत), छोड्कीमान (रमायाण) र कृष्णलिलामा आधारित घटनाक्रममा अभिनय तथा नाँचगान आदिजस्ता कार्यक्रम सञ्चालन गरिन्छ^{२८८} ।

४.२.५ बगर (वराह) पूजा

विष्णुका सत्ययुगीन अवतार वराहलाई थारुहरूले वली दिई कल्याण गरुन भनी पूजा आराधान गर्ने परम्परा रहेको छ । वली दिएको मासु बाहिर लान नहुने मान्यता रहेकाले बाँकी रहेका मासु जमिन मुनि गाड्ने गरिन्छ । वराहलाई उर्वरा तथा कल्याणकारी देवको रूपमा मानिन्छ^{२८९} । थारुहरूमा हाल यो पर्व लोप हुन लागेको देखिन्छ^{२९०} ।

४.२.६ हरहध्वाइ

नेपाल एउटा कृषिप्रधान देश भएकाले यहाँ बसोबास गर्ने मानिसहरू अधिकांश कृषिमा नै निर्भर रहेका छन् । पश्चिम तराईका ग्रामीण परिवेशमा बसोबास गर्ने थारुहरूले आफ्नो मुख्य पेशा कृषिलाई बनाएर अन्य काम समेत गरेको पाइन्छ । खेतीपातीको काम सकिएपछि आफून्त तथा साथीभाइ भेला भई विभिन्न परिकारहरू बनाएर रमाइलोका साथ हरध्वाइ उत्सव मनाउँदै खाने गरेको देखिन्छ^{२९१} । तर अहिले मानिसहरूमा बहदो व्यस्तताका कारण यो पर्व पनि लोपान्मुख अवस्थामा रहेको छ ।

४.२.७ पेन्य

खेतमा जोत्ने काम सकिएपछि हरध्वाइ उत्सव मनाए भैं खेतमा पाकेको धान बाली काटी भित्राएपछि पनि आफून्त तथा साथीभाइ भेला भई विभिन्न परिकारहरू बनाएर

२८८ .ऐजन ,पृ. ६१ ।

२८९ .ऐजन ।

२९० .बमबहादुर थारु, गजेडी-२ निवासी, नेपाल आदिवासी महासंघ रूपन्देहीका सदस्यबाट प्राप्त जानकारी ।

२९१ .गिरी, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.४३) ,पृ.७१ ।

हर्षोल्लासका साथ पेन्य पर्व मनाउने गरिन्छ^{२९२} । यो पर्व पनि लोपोन्मुख अवस्थामा रहेको देखिन्छ ।

४.३ मुस्लिम

पश्चिम तराईमा बसोबास गर्ने जातिमध्ये ईस्लाम धर्मावलम्बी मुस्लिम समुदाय पनि उत्तिकै रहेका छन् । २०६४ सालको जनगणनामा यिनीहरूको संख्या ६२,८५४ देखिएको छ । यिनीहरूको पूजा गर्ने स्थानलाई मस्जिद र पढ्ने स्कुललाई मदरसा भनिन्छ । मुसलमानहरूको आफ्नै धर्म र संस्कृति रहेको छ । पश्चिम तराई भारतको सिमानासँग जोडिएकाले त्यहाँका मुस्लिम चाडपर्वहरूसँग मिल्दाजुल्दा छन् । मुस्लिम समुदायको आफ्नै मौलिक संस्कृति छ । यिनीहरूको चाडपर्व बारे तल प्रकाश पारिएको छ ।

४.३.१ रोजा(व्रत)

ईस्लाम धर्ममा रोजा एउटा महत्त्वपूर्ण उपासना हो । अरबी शब्द सियामको फारसी अनुवाद रोजा हो । यसलाई नेपाली भाषामा व्रत भन्ने गरिन्छ । सियामको शाब्दिक अर्थ केही कार्यबाट आफूलाई रोक्नु हो । फज्र अर्थात् विहान सूर्योदय अघि नमाजको समय सुरु हुनु भन्दा केही अगावै केही खानपिन गरी सूर्यास्त नभएसम्म नियमका साथ इन्द्रियहरू संयमित राख्दै खानपिन, यौन क्रियाकलाप आदि लगायतबाट आफूलाई रोक्नु पर्दछ^{२९३} । त्यसैले विहान सूर्योदय अघिदेखि सूर्यास्तसम्म पानी समेत नपिएर रोजा (व्रत) बस्ने परम्परा छ । अल्लाह (रहमान) का लागि आफूलाई रोकी राख्ने प्रतिज्ञा गरेको छु' भनेर यथार्थमा अनर्थ कुराबाट आफूलाई रोक्न सकिन्छ भन्ने कुरालाई जोड दिएको छ^{२९४} । रोजाले गलत कुरालाई त्यागी मनलाई वंशमा पार्न सक्ने कुराको क्षमता बृद्धि गराउँछ । रोजाले अल्लाहको डर मान भनेर अल्लाहप्रति भुकाउ देखाई हरहमेशा पूण्य कार्य गर्नु र नराम्रो कुरालाई त्याग गरी मनलाई वंशमा राख्ने क्षमताको विकास गराएको छ । प्रत्येक वर्ष हिजरी पात्रो अनुसार हुने नवौँ महिना अर्थात् रमजान महिनाको रोजा औंसीको रातपछिको पहिलो चन्द्रोदयको रातको भोलिपल्टदेखि सुरु हुन्छ^{२९५} । यस्तो चन्द्रोदय भएको प्रमाण कम्तिमा दुईजना विश्वस्त धर्मगुरु, न्यायी, विवेकशील असल मुस्लिमहरूले पेश गरेपछि रोजाको दिनदेखि गन्न सुरु हुन्छ । रमजान महिनाको रोजा सामूहिक इबादत भएकाले मुस्लिम समुदायका सम्पूर्ण आस्थावानहरूलाई विश्वस्त पार्न सक्ने गरी पहिलो चन्द्रोदयको प्रमाण एकभन्दा बढी व्यक्तिबाट पेश गर्नु जरुरी छ । यस्तो चन्द्रोदय भएका उद्घोष सप्रमाण गरिएपछि रमजम महिनाको रोजा सुरु गरिन्छ । यसमा विहान सूर्योदयपछि सूर्यास्तसम्म पानी समेत नपिएर रोजा (व्रत) बस्ने परम्परा छ । यसरी ३० दिनसम्म रोजा बसेर रमजम महिनाको अन्त्य पनि चन्द्रोदयका आधारमा हुने गर्दछ । यसमा चन्द्रोदय भएको विश्वासिलो

२९२ .ऐजन ।

२९३ .नियनजद्दीन मियाँ, "रमजमको रोजा", २०६७, मधुर सन्देश मासिक, (वर्ष-१५, अंक-१२, पूर्णङ्क-१२५, भाद्र) पृ.५ ।

२९४ .ऐजन ।

२९५ .नियाज वारिस, सुनौली -१ निवासी, सिचाई विकास डिभिजन न. १का सिनियर डिभिजन इन्जिनियरबाट प्राप्त जानकारी ।

प्रमाण नआए पनि ३० दिन पछि रोजा पूरा गर्नु पर्दछ । किनकि अरबी पात्रो अनुसार प्रत्येक महिना २९ वा ३० को हुने गर्दछ^{२९६} । यसरी रोजा अर्थात् रमजानको आरम्भ र अन्त्य पहिलो चन्द्रोदयको आधारमा हुने गर्दछ ।

४.३.२ ईदुल फित्र

चन्द्रोदयका आधारमा रमजान महिनाको अन्त्यपछि अर्थात् रोजा सकिएको भोलिपल्ट ईदुल फित्र मनाउने गरिन्छ । यो पर्वमा नयाँ कपडा लगाउने, नमाज पढ्ने तथा भाईचारा सम्बन्धलाई यथावत राख्ने गरिन्छ । इस्लाम धर्ममा वस्त्र लगाउँदा स्त्री र पुरुषको पहिरनको लागि पनि केही नियमहरू छन् – सम्पूर्ण कोमलाङ्ग ढाकेको (छोपेको) वस्त्र लगाउनु पर्छ । तर धार्मिक ज्ञानको कमी, सामाजिक, आर्थिक अवस्था र मिश्रित सामाजिक प्रभावले केही नकारात्मक प्रभाव र विकृताले यो नियम कतै कतै लागु नगरेको पाइन्छ^{२९७} । मुसलमान समुदायमा यो पर्व निकै हर्षोउल्लासका साथ मनाउने गरिन्छ । यस अवसरमा सबै जना इद्गाहमा भेला भई नमाज पढ्ने गरिन्छ । नमाज पढी सकेपछि समूहगत रूपमा प्रत्येकको घरघरमा गई सेवाइ ग्रहण गर्ने चलन रहेको छ । विभिन्न प्रकारको मिठाई तथा घरमा नकाटी बाहिरबाट ल्याएको मासुको परिकार खाने र एक अर्कामा सद्भावका साथ 'ईदमुबारक' भन्दै गला मिलाई मैत्रिय भाव प्रकट गरिन्छ^{२९८} । यस अवसरमा दिनभरि नै घरघरमा घुमेर ईदमुबारक भन्दै भोजभतेर गर्ने गरिन्छ । यस अवसरमा कसैलाई बोलाउने चलन छैन, आफै जाने परम्परा छ^{२९९} । इस्लाम धर्ममा शाकाहारी र मांसाहारी दुबै आहार स्वीकार्य छ तर यसमाकेहि नियमहरू छन् – खाने वस्तु कुहाएर नखाने, ईस्लामी निर्देशन अनुसार हलाल गरी (काँटी) स्वस्थ्य जनावर वा चराको मासु खानु पर्दछ । त्यसमा ती वस्तुको रगत खानु हुदैन र सकभर जनावरको आंदा भुँडी पनि खानु हुदैन^{३००} भन्ने मान्यता रहेको छ । यो पर्व लगभग दिनभरि नै चल्दछ ।

४.३.३ हज

ईस्लाम धर्ममा हज एक महत्त्वपूर्ण धार्मिक तीर्थ यात्राका रूपमा लिइन्छ । ईस्लाम धर्मका पाँच आधारमध्ये एक आधार हज मानिएको छ^{३०१} । इस्लाम धर्ममा स्त्री र पुरुष कम्तिमा एकपटक हज गर्नु कर्तव्य हो । आर्थिक रूपले सक्षम हुने व्यक्तिले हजमा जानै पर्छ । सक्षम व्यक्ति यदि हजमा गएन भने पापको ठूलो भागिदार हुन्छ भन्ने जनविश्वास रहेको छ ।

२९६ .मियाँ, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.५२), पृ.५ ।

२९७ .वारिस, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.५४) ।

२९८ .ऐजन ।

२९९ .सञ्जय फकुरिदीन, सि.न.पा.७ निवासी, स्थानीय वासीवाट प्राप्त जानकारी ।

३०० .ऐजन ।

३०१ .हरिकान्तलाल दास,२०५६, सप्तरीको राजनैतिक इतिहास तथा जिल्लाका प्रमुख धार्मिक स्थलहरू(संस्कृतिक स्थलहरू) (राजविराज-५ , श्रीमती विद्यादेवी दास), पृ.१३४ ।

हज यात्रा काबा (साउदी अरबको मक्का नगर) सम्म जानु पर्ने हुन्छ^{३०२} । हजको समय जिलहिज्जा ईस्लाम धर्मको प्रचलित हिजरी पात्रो अनुसार सालको बाह्रौँ महिनाको शुक्ल पक्ष हो । यसमा दुई रकात नमाज पढेर काबाको परिक्रमा गर्नु र अरफातको मैदानमा उभिनु पर्छ^{३०३} । यो ठूलो आराधना हो र यसलाई हज भनिन्छ । यसमा सक्नेले रोजा सकिएको भोलिपल्ट ईदुलफित्र मनाएर हज गर्न जाने तैयारी गर्छन् र त्यही मक्कामदिनामा ईद अजहा (बकरा ईद) मनाउने गर्छन् । करिब अठ्ठाई महिनाको हज सकिए पछि बकरा ईद मनाएर घर फर्कने प्रचलन रहेको छ ।^{३०४}

४.३.४ ईद अजहा (बकरा ईद/कुर्बानी ईद)

ईदुल फित्र सकिएको अठ्ठाई महिनामा बकरा ईद मनाउने परम्परा छ । यसलाई ईद अजहा वा कुर्बानी ईद पनि भन्ने गरिन्छ । मुस्लिम समुदायमा यो पर्व तीन दिनसम्म मनाउने परम्परा छ । यस अवसरमा बली दिने प्रचलन रहेको छ । आफ्नो गच्छ अनुसार कसैले तीन दिन नै बली दिन्छन् भने कसैले एक दिन । मुस्लिम समुदायमा ईदको प्रचलन बारे – पैगम्बर हजरत इब्राहिम अलैहिस्सलामले ईश्वरले मागेको परीक्षामा आफ्नो सबभन्दा प्राणप्रिय वस्तु कुर्बान गर्न भने । तत्पश्चात पैगम्बर हजरतले आफ्ना सबै वस्तु दान दिए । तर पनि आफ्नो प्राणप्रिय वस्तु के हो ? भन्दा उनको छोरा हजरत ईस्माइल अलैहिस्सलाम हो । छोरालाई नै बली (कुर्बानी) दिन लाग्दा छोराको ठाउँमा दुम्बा(बकरा) ईश्वरले राखी दिएकाले बकरा बलीमा पर्थ्यो । त्यसै कारण यो पर्वको नाम बकरा ईद रह्यो र बकरा बली (कुर्बानी) दिनै पर्ने प्रथा बस्यो^{३०५} । यसलाई कुर्बानी दिन मानिन्छ । ईदको नमाजमा ईमामद्वारा सम्बोधन हुन्छ^{३०६} ।

यस अवसरमा तीन दिनसम्म इस्लाम धर्मावलम्बीहरू एकअर्कामा भाइचाराको सम्बन्ध राख्दै भोजभतेर गरिन्छ । यिनीहरूमा यस पर्वको अवसरमा प्रायः मासुको प्रयोग अत्याधिक हुन्छ । यस्तो खाले खाद्य मासुमा यो धर्म मान्नेहरूमा कुन जनावर वा कुन चराको मासु खान हुन्छ भन्ने विषयमा पनि केही नियम छन् । यसमा जुन जनावर शाकाहारी हुन्छ र पानी पिउँदा पानी चुसेर पिउँछ तथा खुट्टाको खुर बीचबाट चिरिएको हुन्छ त्यस्तो जनावरको मासु खान हुने, जुन चरा ठुगेर खान्छ र पानी चुसेर पिउँछ त्यसको मासु खान हुने भन्ने परम्परा छ । हलाल नभएका र उपयुक्त भन्दा भिन्न जनावर र चराको मासु खान हुँदैन भन्ने मान्यता रहेको छ^{३०७} ।

३०२ . ऐजन ।

३०३ . ऐजन ।

३०४ . वारिस, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.५४) ।

३०५ . ऐजन ।

३०६ . दास, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.६०) ।

३०७ . वारिस, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.५४) ।

४.३.५ मोहर्रम

ईस्लाम धर्मावलम्बीहरूको धार्मिक पर्वहरूमध्ये मोहर्रम पनि एक हो । यस पर्वको सुरुवात विशेष विश्वास छ । पैगम्बर मोहम्मद सल्लल्लाहो अलैहे व सल्लमको नाती हजरत हुसैन अलैहे सलामको धर्मयुद्ध १० दिन सम्म चलेको थियो । यस युद्धको अन्तिम दिन यिनले शहादत(मृत्यु) प्राप्त गरेका थिए । यिनैको सम्झनामा मोहर्रम मनाउने परम्परा बसेको हो ।

यिनको सम्झनामा कतिपयले प्रतिबिम्बतका रूपमा ताजिया बनाउने गरेको देखिन्छ । यसमा भाकलका अनुरूप पहिलो दिनदेखि नवौँ दिनसम्म ताजिया बनाएर एक ठाउँमा जम्मा गरिन्छ । दसौँ दिनको दिन जुलुस (यात्रा) सहित जङ्गीबाजामा नारा लगाउँदै बजार वा गाउँ परिक्रमा गराएर एक ठाउँमा विसर्जन गरिन्छ । (चित्र न. २६) उक्त विसर्जन गर्ने ठाउँ चिहान स्वरूप हुनु पर्दछ^{३०८} । त्यसैले अरुलाई असर नपर्ने खुल्ला ठाउँमा विसर्जन गराइन्छ । विसर्जन गर्ने ठाउँमा मेला समेत लाग्ने गरेको पाइन्छ (चित्र न. २७) ।

४.३.६ बारह रविउलअब्बल जयन्ती

ईस्लाम धर्मावलम्बीहरूले ईस्लाम धर्मको पथ प्रदर्शक हजरत मोहम्मदको जन्मजयन्ती स्वरूप बारह रविउलअब्बल जयन्ती मनाउने परम्परा बसेको हो । वर्षको कुनै पनि दिन तिथिका आधारमा हिजरी पात्रो अनुसार मोहम्मदको जन्मजयन्ती पर्दछ । यसमा हजरत मोहम्मदको सम्झना स्वरूप जुलुस तथा भाँक्री निकाली नारा लगाउने गरिन्छ^{३०९} । जुलुस तथा भाँक्री विसर्जनपछि गुलियो मीठो परिकारका साथ भोजभतेर गर्ने चलन छ ।

४.३.७ जन्मजयन्ती

ईस्लाम धर्ममा कुनै पनि सन्त पुरुषको स्वर्गवास भएमा सम्झना स्वरूप जन्मजयन्ति मनाउने परम्परा छ । यो तिथिका आधारमा कुनै पनि समय वा दिनमा पर्न सक्छ । यसको कुनै मिति हुदैन । सुफी मतबाट अभिप्रेरित भएका व्यक्तिको जन्म जयन्ति मनाउने प्रचलन छ^{३१०} । यस अवसरमा माइकिङ्ग गरेर जुलुससहित नारा लगाएर बजार वा गाउँ परिक्रमा गरिन्छ । जुलुसको समापन पछि भाइचारा कायम राख्दै विभिन्न प्रकारको परिकारमा मिठाइ खाई भोजभतेर गर्ने चलन छ । यसरी ईस्लाम धर्ममा खानपिन तथा भोजभतेर गर्दा केही अनुशासन छन् । उनीहरूले खाना खाँदा भोकलाई तीन भागमा बाड्ने र सोही अनुसार एक भाग खाना, एक भाग पानी र एक भाग खाली राख्ने परम्परा छ । पानी पिउँदा पनि बसेर तीनपटकमा पिउने गरिन्छ^{३११} । उनीहरूमा उभिएर पानी पिउनु हुदैन भन्ने मान्यता रहेको

३०८ .ऐजन ।

३०९ .ऐजन ।

३१० .ऐजन ।

३११ .ऐजन ।

४.४ कुमाल

पश्चिम तराईमा बसोबास गर्ने जातिमध्य कुमाल जाति पनि एक मुख्य जाति हुन् । यिनीहरूको मुख्य पेशा भनेको माटाका भाँडावर्तन बनाउनु हो । यिनीहरूको प्राचीनता बारे कपिलवस्तुको शाक्य राज्यमा बनाइएका माटाका भाँडावर्तनहरू करिब करिब ई.पू.नौँ-आठौँ शताब्दी पुरानो भएको प्रमाणितले स्पष्ट हुन्छ । भारतको हस्तिनापुरको माटाका भाँडावर्तनसँग मिल्दाजुल्दा रहेकाले पश्चिम तराईमा उनीहरूको अस्तित्व रहेको पाइन्छ^{३१२} । २०६४ सालको जनगणनामा यिनीहरूको संख्या ३,४७७ देखिएको छ । यिनीहरू प्राकृति पूजा र धामीभाँकीमा बढी विश्वास गरेको पाइन्छ । यो समुदायमा मनाउने चाडपर्वहरू कतिपय राष्ट्रियस्तरका छन भने कतिपय क्षत्रिय र जातीयस्तरका छन् । यिनीहरूको आफ्नै मौलिक चाडपर्व बारे तल प्रकाश पारिएको छ ।

४.५.१ वायु पूजा

कुमाल समुदायमा प्रत्येक वर्षको असार महिनामा घर वा पवित्र स्थानमा कुखुरा वा बोकाको बली दिई वायु पूजा सम्पन्न गर्ने परम्परा छ । यो पूजा सम्पन्न गरेमा भूतप्रेत वा वायुको असर नहुने मान्यता रहेको छ^{३१३} । वायु पूजा प्राकृति पूजा हो ।

४.५.२ कुलायन पूजा

प्रत्येक वर्ष मङ्सिर महिनामा कुल देवताको पूजा आफ्नै घरको उत्तरपूर्व कोठामा गरिन्छ । यसमा देवको कुनै मूर्ति वा आकार देखिँदैन । यसलाई खाँड पूजा पनि भन्ने गरिन्छ^{३१४} । कुलायन पूजा पनि प्राकृति पूजा हो ।

४.५.३ सिकारी पूजा

कुमाल जातिमा सिकार गर्दा नित्य खाली फर्कन नपरोस् भन्ने उद्देश्यले सिकारी पूजा गर्ने परम्परा छ । सिकारी पूजा प्रकृति पूजा हो । पैशाचिक अवशेषलाई वनस्खण्डीको रूपमा मानिने भएकाले परम्परा ढंगबाट लामाहरूद्वारा पूजा गराई^{३१५} सिकारमा जाने प्रचलन छ ।

३१२ .गिरी , पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.४३) पृ.७७ ।

३१३ .ऐजन , पृ.७८ ।

३१४ .ऐजन ।

३१५ .ऐजन , पृ.७९ । ।

४.५.४ हरेलो पूजा

भद्रा महिनामा कुमाल जातिले खेतीवाली राम्रो होस् भनेर हरेलो पूजा गर्ने प्रचलन छ । यो खेतको डिलमा सालको लिङ्गो गाडी गोबरको खोपी बनाई कुखुराको बली दिई विधिपूर्वक पूजा गर्ने परम्परा छ^{३१६} । हरेलो पूजा प्राकृति पूजाका रूपमा लिइन्छ ।

४.५.५ मुरकुट्टा पूजा

शिरिषको बोट मूनि टाउँको नभएको मानिने देवका रूपमा पूजा गरिन्छ । यसलाई मुरकुट्टा पूजा भनिन्छ । यस अवसरमा कुखुराको बली दिएर पूजा गर्ने परम्परा रहेको छ । त्यो बली दिएको कुखुराको टाउँको त्यहीँ छोड्ने अर्थात् घरमा नलाने प्रचलन रहेको छ^{३१७} ।

४.५.६ बाजेबजै पूजा

फागुन महिनामा आफ्ना पूर्वजको सम्झना स्वरूप बाजेबजै पूजा गर्ने प्रचलन छ । पितृको सम्मान स्वरूप सम्झनामा पिण्डतर्पण दिएर बाजेबजै पूजा सम्पन्न गरिन्छ । यो जातिमा पितृलाई सन्तुष्टी पारेमा सम्पूर्ण वंशको भलो हुने विश्वासले नै यो पूजा गर्ने परम्परा बसेको हो^{३१८} ।

४.५.७ मण्डलीबाई सेमरीबाई पूजा

वनदेवी तथा वनदेवीको प्रतीक मण्डलीबाई र सेमरीबाईको विधिपूर्वक पूजा गर्ने परम्परा छ । प्राकृतिको पूजा गरिनाले खोकी, गर्भपात, पखाला, अजीर्ण आदि पेटको कुनै पनि रोगबाट बचाउने जनविश्वास रहेको छ^{३१९} । वनदेवीलाई खुसी पार्नका लागि कुखुराको भाले बली दिने प्रचलन छ । रूपमा

४.५.८ सेम पूजा

वैशाख वा फागुन महिनाको बुधवार वा शुक्रवारका दिनमा सेमको पूजा गर्ने परम्परा रहेको छ । भाँकीलाई सन्तुष्टी गराउने उद्देश्यले पशुपंक्षीको बली दिएर यो पूजा सम्पन्न गरिन्छ^{३२०} ।

३१६ ऐजन ।

३१७ ऐजन ।

३१८ ऐजन ।

३१९ ऐजन , पृ.८० । ।

३२० ऐजन ।

४.५.९ देशान्तरीमाई र फिरन्तीमाई पूजा

पानीघाट वा खुल्ला चौरमा देशान्तरीमाई र फिरन्तीमाईको पूजा गर्ने परम्परा छ । मानव तथा पशुपक्षीलाई रोगबाट बचाउनका लागि यो पूजा सम्पन्न गरिन्छ^{४२१} ।

४.५.१० नागनागिनी पूजा

बाढी, पहिरो, वज्रपात आदि जस्ता दैविक प्रकोपबाट बच्न भूमिदेवताका प्रतीकका रूपमा नागनागिनीको पूजा गर्ने परम्परा छ । पूजा गर्दा चामलको पीठोको नाग नागिनीको आकृतिहरू बनाएर धुप, अक्षेता, बत्ती आदिले विधिपूर्वक पूजा सम्पन्न गरिन्छ^{४२२} ।

४.५.११ जावेद पूजा

बालीनाली राम्रो होस् भनि जावेद पूजा गरिन्छ । यो अवसरमा धामीले मन्त्रेको अक्षेता कुमार केटा वा केटीले नबोलिकन खेतवारीमा लगी छरिदिदाँ बालीनाली सर्पन्छ भन्ने विश्वास रहेको छ^{४२३} ।

३२१ .ऐजन ।

३२२ .ऐजन , पृ.८१ । ।

३२३ .ऐजन ।

अध्याय पाँच

समाज रूपान्तरणमा चाडपर्वको भूमिका

विषयप्रवेश

समाजका विविध पक्षलाई इङ्गित गर्नका लागि विभिन्न किसिमबाट चाडपर्व मनाउने गरिन्छ। चाडपर्वले आफून्त तथा इष्टमित्र बीच घनिष्टता ल्याउने काम गर्छ। मानिस सामाजिक प्राणी भएकाले समाजमा विभिन्न क्रियाकलापबाट उपस्थित भएका हुन्छन्। हाम्रो दैनिक क्रियाकलापको अभि यथेष्ट रूप चाडपर्वले दिने गर्छ। देशको भौगोलिक स्थिति, जल वायुको प्रकृति र जनजीवनको गतिविधि अनुसार सबैको आ-आफ्नै मौलिक विशेषता रहेका छन्। यहाँका चाडपर्वोत्सवहरू वास्तविक दृष्टिकोणबाट हेर्दा मनोवैज्ञानिक, वैज्ञानिक, आर्थिक, राजनैतिक, सामाजिक, कुटनीतिक, मनोरञ्जन तथा स्वस्थ रक्षा आदि अनेक कारणबाट उत्पन्न भई रहेका देखिन्छन्^{३२४}। यस्तै विविध पक्षसँग सम्बन्धित रहेर चाडपर्वहरू मनाइने गरिन्छ। चाडपर्वहरूले समाज रूपान्तरण गर्न मद्दत गर्दै आएका छन्। समाज रूपान्तरणका विभिन्न अङ्गहरूलाई यस प्रकार उल्लेख गर्न सकिन्छ।

५.१ सामाजिक रूपान्तरण

हाम्रो समाजमा परिवार कुटुम्ब एवम् समुदाय बीच प्रचलित पारिवारिक वा साम्प्रदायिक संस्कारको संरचना युगौंदेखि पालना तथा संरक्षण गर्दै आएका छन्। जन्मदेखि मृत्युसम्मका विभिन्न संस्कारहरूले सामाजीकरण, व्यक्तित्व निर्माण, वंश उत्थान, आत्मशुद्धि, परिवारशुद्धि तथा प्रेतपिशाचबाट हुने बाधा मुक्ति एवम् जीवित र मृतक बीचको तादाम्य राख्ने अभिप्रायबाट प्रेरित गरी रहेको छ। धेरै जसो संस्कारहरूको आ-आफ्नै विशिष्ट प्रविधि भएकाले तिनलाई सफलताका साथ सम्पन्न गर्न अनुभवी पेशागत थकाली, पुरोहित, धामी, भौंकी, गुरुवा, भर्ता, विजुवा, लामा आदिको आवश्यकता पर्दछ। नेपाली संस्कृतिको जग मूलतः आध्यात्मिक भावमा रहेकाले दीर्घकालीन स्वरूप लिएको छ^{३२५}। यहाँ विभिन्न जनजाति बीच विभिन्न खालका संस्कारहरू रहेका छन्। यिनै संस्कारले चाडपर्वमा उत्प्रेरकको भूमिका निर्वाह गर्दै आएका छन्। हाम्रै चलनचल्तीमा रहेको परम्परागत संस्कारका आधारमा चाडपर्व मनाइन्छ। यिनै चाडपर्वहरूले सामाजिक रूपान्तरणमा ठूलो सहयोग पुऱ्याएका छन्। जसलाई यस प्रकार चर्चा गर्न सकिन्छ।

५.१.१ सहयोग र सद्भावको विकास

सामाजमा विभिन्न समुदायका मानिसहरूको बसोबास रहेको छ। यस परिप्रेक्षमा समाजमा एउटा समुदायको चाडपर्वमा अर्को समुदायका मानिस घुलमिल भएर एकापसमा सद्भावका साथ चाडपर्व मनाउँदै आएका छन्। यसरी मनाउने क्रममा समाजका विभिन्न वर्गका व्यक्तिहरू एकआपसमा घुलमिल भएर मनाउने गरेका हुन्छन्। यसमा विभिन्न समुदायका मानिसहरू खुल्ला मञ्चमा विशेष हर्षोल्लासका साथ मनाउने क्रममा अन्य

३२४ .पुण्यरत्न वज्राचार्य, २०३३,हाम्रा चाडपर्वहरू, (काठमाडौं :रत्नपुस्तक भण्डार),पृ.च।

३२५ .प्रेमकुमार खत्री र पेशल दाहल, २०५३, आधुनिक नेपालको सामाजिक इतिहास, (काठमाडौं:साभा प्रकाशन) पृ.१७५।

समुदायका मानिसहरू पनि उपस्थित भई सहयोग र सद्भाव जनाउँछन् । चाडपर्वले नै गर्दा समाजमा सम्पन्न वर्ग र विपन्न वर्गबीचको तादात्म्य रही रहने वातावरण सिर्जना गरेको छ । महिलाहरूको महान चाड तीजको अवसरमा विभिन्न ठाउँमा भोजभतेर सहित नाँचगान गर्दै एकअर्काबीच सहयोग र सद्भाव व्यक्त गरिन्छ । मुसलमानहरूको महान् चाड बक्र इद्का अवसरमा एकआपसमा सहयोग र सद्भाव आदानप्रदान गर्ने चलन छ^{३२६} । छठ पर्वको अवसरमा पोखरीहरूको सरसफाइ र सजावटले त्यसको आर्कषण अझ बढाएको देखिन्छ, जसबाट सामाजिक प्रगति र विस्तारमा ठूलो सहयोग पुऱ्याउँदछ । बुद्धजयन्ति, शिवरात्रि, कृष्णा जन्माष्टमी, लक्ष्मीपूजा, श्रवाणि मेला, छठ, दिपावली, फागु , दसै, तिहार आदिले तराईमा बसोबास गर्ने मधेसी, पहाडी र अन्य समुदायबीच सद्भाव र सहयोगको वातावरण तयार गर्दै आई रहेको छ ।

५.१.२ मित्रता वृद्धि

हिन्दु समाजको धार्मिक एवम् शास्त्रीय पर्वहरूको महत्त्व एउटै किसिमको भएता पनि चाडपर्व मनाउने तरिकाहरू आ-आफ्ना छन्^{३२७} । यस्ता चाडपर्वहरूले व्यक्ति-व्यक्तिबीच मित्रता बढाएको हुन्छ । सांस्कृतिक मुहान एउटै हो, तर चाड मनाउने परम्पराको विशेषता भने अलग-अलग छन् । यही नै देशको बहुजाति र बहुसंस्कृतिमा छुट्याउने सीमा रेखा हो । जनजातीय समाज र संस्कृतिमा यस्ता पर्वका लागि मूलतः परम्पराको नै अनुसरण गरिन्छ^{३२८} । चाडपर्वको अवसरमा मन्दिर, सम्बन्धित मेला वा जात्रा लागेको क्षेत्रमा जाँदा साथीसङ्गी बनाएर जाने गरिनाले मित्रताको वृद्धि हुन्छ । दुर्गा पूजा, कृष्णा जन्माष्टमी, तीज, श्रवाणि मेला, सतियामाई मेला, शिवरात्रि, दिपावली आदिजस्ता पर्वको अवसरमा साथीसङ्गी वा परिवारसहित घुम्नाले पनि मित्रता वृद्धिमा सहयोग पुऱ्याएको पाइन्छ ।

५.१.३ सदाचारको विकास

चाडपर्वले मानिसलाई सदाचारी र संयमी बनाएको हुन्छ । कुनै पनि धार्मिक कार्य गर्दा वा मन्दिर जाँदा मानिसलाई एक प्रकारको आनन्द महसुस हुन्छ । यसबाट मानिस सम्वेदनशील हुन्छ र यसले सदाचारको विकास गराउँछ । अक्षय तृतीयका दिन विश्रामस्थलमा मट्कामा पानी भरेर बाटोमा बटुवाहरूलाई राखि दिने र बाटोमा हिडँने बटुवालालाई आमन्त्रण गरी सर्वत पानी दिने परम्पराले समाजलाई सुदृढीकरण गरी मानिसमा सदाचारको विकास गराएको छ । बुद्धजयन्ति, शिवरात्रि, कृष्णा जन्माष्टमी, लक्ष्मीपूजा, श्रवाणि मेला, छठ, दिपावली, फागु , अक्षय तृतीय, गाइजात्रा, मातृऔँसी, भाद्रऔँसी, नागपञ्चमी, दसै, तिहार आदिजस्ता धार्मिक आस्थाले मनाउने चाडपर्वहरूले मानिसमा सदाचारको विकास गर्ने गराउन उत्प्रेरित गरेका हुन्छन् ।

३२६ .सञ्जय फकुरिदीन, सि.न.पा.७ निवासी, स्थानीय वासीबाट प्राप्त जानकारी ।

३२७ .कुलचन्द्र कोइराला , २०५२, नेपाली सांस्कृतिक जात्रापर्व, (काठमाडौँ :कुलचन्द्र कोइराला स्मृति प्रतिष्ठान), पृ.२२ ।

३२८ .खत्री र दाहल, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.३) पृ.१७६ ।

५.१.४ मनोरञ्जन

परम्परागत रूपमा चाडपर्वहरू मनोरञ्जन गर्ने माध्यम पनि हुन् । यस अवसरमा धार्मिक आस्थायसँगै गाउँने नाच्ने आदि गरिन्छ । हरेक जातजातिले आफ्नै मौलिक परम्पराले चाडपर्व मनाउने गर्दछन् । यसमा जातीय सम्मिश्रणका आधारमा नेपाली संस्कृतिले बाहुल्यता पाएको छ । तीज पर्व विशेष रूपमा दुई दिनमा सम्पन्न गरिने पर्व हो । तर यहाँ सुरु हुनु भन्दा दुई महिनादेखि नै मनाउन थालिन्छ । कृष्णा जन्माष्टमीमा विभिन्न नाचगानका कार्यक्रम गरिनाले पश्चिमी संस्कृतिको सम्मिश्रण भएको देखिन्छ । यसले मानिसलाई मनोरञ्जन तथा रमाइलो गर्ने अवसर प्रदान गरेको छ । मानिस वर्षभरि एकै नासको कामले दिक्क भएका हुन्छन् । यसलाई बेला बेलामा विभिन्न मोडमा परिवर्तन गर्न विभिन्न किसिमबाट चाडपर्व मनाउने गरेको देखिन्छ । यो एउटा रमाइलोको माध्यम पनि हो । कृषिप्रधान युगदेखि सञ्चारप्रविधिको युगसम्म चाडपर्व र जात्राले मानसिक विकासमा विशेष उर्जा थप्दै आएका छन् ।

५.१.५ अनौपचारिक तथा अनियमित शिक्षाको विकास

नेपाल एकीकरणले कैयन् जातजातिको स्थानीय संस्कारलाई हिन्दुकरण गरिएको थियो । धेरै हिन्दु चाडपर्वमा जातीय संस्कृतिको घेरामा पुगेको थियो । वर्तमान राष्ट्र धर्मनिरपेक्ष भएपछि सबै जातजातिले आ-आफ्नो धर्म, संस्कार र संस्कृतिलाई आफ्नै ढङ्गबाट प्रस्तुत गर्न थाले । मगरहरूको साँकेला नाच, किराँतहरूको उभौली पर्व, नेवारको गाईजात्रा, आदिजस्ता पर्वमा जनचेतना मूलक नाच नाचिन्छ । बुद्धजयन्तिको अवसरमा ग्रामीण विपन्न वर्गका व्यक्तिहरू र अन्य सबै समुदायका व्यक्तिहरू लुम्बिनीमा उपस्थित भई एकअर्कासँग हातेमालो गर्दै विभिन्न जनचेतनामूलक कार्यक्रमहरू गरी समाजलाई ऐक्यबद्धता बनाएका छन् । शान्तिका विभिन्न सन्देशहरू र शान्ति सम्बन्धी विभिन्न चेतनाहरू दिइने गरिन्छ । तीज पर्वमा सबै वर्गका महिलाहरू एक आपसमा आफ्ना दुःख वेदना पोख्दै सामाजिक उन्नति-प्रगति र देश विकास सम्बन्धी गीत गाएर आफ्नो आवाजलाई बुलन्द बनाउँदै समाजमा चेतना फैलाई रहेको पाइन्छ । तिहारमा द्यौसी भैलोले एकअर्का बीच घुलमिल गराई गीत गाएर परम्पराको जगेर्ना गर्दै भैलो र देउसी मार्गले गरिन्छ^{३२९} । सार्वजनिक रूपमा मनाइने चाडपर्वमा ग्रामीण, विपन्न, दलित, जनजाति सिमान्तकृत आदि वर्गका व्यक्तिहरू समेत उपस्थित भई एकअर्काको चाडपर्वलाई अनुसरण गरी एकअर्कासँग हातेमालो गर्दै हर्षोल्लासका साथ मनाउने प्रेरणा उपलब्ध हुन्छ । यसले हरेक जातिको आ-आफ्नो धार्मिक सहिष्णुलाई जगेर्ना र संरक्षण गरेको पाइन्छ । गोष्ठी, सेमिनार, गुठी, क्लब आदि निकायहरूले अनौपचारिक क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्ने भएकाले समाज रूपान्तरणमा विशेष मद्दत मिल्दछ ।

५.१.६ गुठी संघसंस्थाको विकास

चाडपर्वलाई व्यवस्थित ढङ्ग दिन विभिन्न किसिमका गुठी तथा संघसंस्था सञ्चालन गरिएका हुन्छन् । यस क्षेत्रमा सामूहिक दुर्गा पूजा सञ्चालन गर्न समिति गठन गरिएको

३२९ .वज्राचार्य, पूर्ववत्, (पा.टि.सं.१), पृ.३५ ।

हुन्छ । हरेक धार्मिक क्षेत्रमा चाडपर्वको अवसरमा गुठी वा संघ सस्था सक्रिय रहेका हुन्छन् । चाडपर्वको अवसरमा यस्तो संघसंस्थाको विकासले समाज रूपान्तरणमा ठूलो सहयोग पुऱ्याएको हुन्छ ।

आजभोलि केही चाडपर्वहरू नयाँ पुस्ताको रूचि र अन्धपरम्पराको त्यागले केही परिमार्जन भएको छन् । समाज रूपान्तरणमा संस्कृतिको सम्मिश्रणले यहाँको जनजातिमा समाज रूपान्तरण भएको देखिन्छ । चाडपर्वहरूमा मेला, उत्सव र जात्रा सम्पन्न गरिने भएकाले पनि सामाजिक रूपान्तरणमा एकअर्कालाई प्रभाव पार्दै आएका छन् । चाडपर्वहरूले समाज रूपान्तरणमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिएका छन् ।

५.२ आर्थिक रूपान्तरण

समाजमा आर्थिक रूपान्तरण गर्न चाडपर्वको ठूलो भूमिका रहेको छ । वर्तमान स्थितिमा नेपालको आर्थिक अवस्था त्यति उच्च छैन, जति यहाँको संस्कृति सम्वृद्धि सम्पन्न रहेको छ । मूलतः ग्रामीण क्षेत्रको आर्थिक रूपान्तरणमा चाडपर्व र जात्राको विशेष भूमिका रहिआएको छ^{३३०} । यसका अङ्गहरूलाई यस प्रकार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

५.२.१ कृषि

कृषिप्रधान देश नेपालको तराईमा पहिलो धान फल्ने हुनाले तराईलाई सुनको टुक्रा भन्ने गरिन्छ । आषाढ पन्ध्रमा रोपाई पर्वोत्सव मनाउँदै रोपाइ गरिन्छ । थारुहरूको लोपोन्मुख अवस्थामा रहेको हरध्वाइ उत्सव खेतमा जोत्ने काम सकिएपछि मनाइन्छ र पेन्य पर्व खेतमा पाकेको धान बाली काटी भित्राएपछि हर्षोल्लासका साथ मनाउने गरेको देखिन्छ^{३३१} । यसले एकातिर रमाइलो र अर्कोतिर कृषिमा सीप आदानप्रदान, प्रोत्साहन, प्रतिस्पर्धा र आधुनिकीकरण गर्न उत्प्रेरित गरेका हुन्छन् ।

५.२.२ पशुपालन

हाम्रा कतिपय चाडपर्वहरूमा पशुपंक्षीप्रति श्रद्धा भावले पूजाआजा गर्ने परम्परा छ । तिहारमा गाई, बहर, कुकुर आदि पशुपंक्षीलाई पूजा गर्ने परम्पराले पशु पालनमा उत्प्रेरित गरेको छ । लक्ष्मी पूजामा गाई अर्थात् गोमातालाई पूजा गर्ने परम्पराले गाईलाई घरघरमा डुलाएर पूजा गराउने र दक्षिणा सङ्कलन गर्ने गरेको देखिन्छ । दसैमा बली दिने परम्पराले पनि पशुपालनमा बृद्धि भएको छ । विभिन्न चाडपर्वको अवसरमा भोजभतेरमा माछामासुको प्रयोग अत्याधिक हुनेहुनाले पनि पशुपालनमा बृद्धि ल्याएको छ । यसले पश्चिम तराईको अर्थव्यवस्थामा सहयोग पुऱ्याएको छ । सम्मान र बजारीकरणले आर्थिक रूपान्तरणमा प्रत्यक्ष सघाउँदै आएको देखिन्छ ।

३३० .Frederick w. cabbage, www.significationoffestival.com. p.1.

३३१ .गितु गिरी , २०६७, **रुपन्देहीका पर्यटकीय सम्पदा: एक अध्ययन**, (अप्रकाशित, विषयक अनुसन्धान प्रतिवेदन, जिल्ला विकास समिति रुपन्देही), पृ.७१ ।

५.२.३ मुद्रा

चाडपर्वकै अवसरमा यज्ञ, सप्ताह, प्रवचन आदिबाट सङ्कलित रकमले विद्यालय, कलेज, अस्पताल, पाटीपौवा, मठमन्दिर, पानीको धारा, सार्वजनिक शौचालय आदि निर्माण गरिन्छन् । यसरी उठेको रकम वा मुद्रालाई सकरात्मक ढङ्गले उपयोग गरेमा आर्थिक रूपान्तरणका लागि ठूलो सहयोग पुग्दछ । धार्मिक आस्थाले वा धार्मिक सहिष्णुता प्रकट गर्दै विभिन्न निकाय, संघसंस्था र व्यक्तिगत रूपमा दान दिने चलन छ । उक्त दानले सम्बन्धित क्षेत्रको विकास र विस्तार हुने गर्दछ । पश्चिम तराईको अर्थ व्यवस्थामा सबलता ल्याएको छ । यसका साथै चाडपर्वको अवसरमा समिति वा संघसंस्थाले दानपेटीमा मुद्रा सङ्कलन गर्ने र उठेको मुद्राबाट सम्बन्धित क्षेत्रको विकासमा लगाउनाले आर्थिक रूपान्तरणका सहयोग पुऱ्याएको देखिन्छ । चाडपर्वकै अवसरमा अन्न, फलफूल, कपडा, छाता, जुता आदिजस्ता वस्तु दान गर्ने परम्पराले पनि गरिब तथा विपन्न वर्गलाई ठूलो सहयोग पुगेको देखिन्छ ।

५.२.४ व्यापार व्यवसाय

चाडपर्वको अवसरमा विभिन्न स्थान तथा सम्बन्धित क्षेत्रमा मेला तथा जात्रा लाग्ने गर्दछ । यस्ता पर्वोत्सव मेला, जात्रा हेर्न तथा अध्ययन अनुसन्धान गर्नका लागि पर्यटकको आगमनमँ बृद्धि हुने गर्दछ । पर्यटकको आगमनले धार्मिक तथा पर्यटकीयस्थल, प्राचीन भग्नावशेष आदिको प्रचारप्रसार हुने गर्दछ । यसले गर्दा यहाँको होटल व्यवसाय तथा व्यापार व्यवसाय फस्टाउँएका छन्^{३३२} । चाडपर्वको अवसरमा नयाँ कपडा लगाउने र विविध प्रकारको परिकार खाने परम्पराले समेत व्यापार व्यवसाय फस्टाउँने गरेको पाइन्छ । चाडपर्वको सुरुवात हुनु पूर्व विदेशबाट वा छिमेकी मूलुकबाट लत्ता कपडा र खाद्यन्न वस्तुको आयातमा बृद्धि हुन्छ । यहाँको स्थानीय बजारमा निर्यात हुने गर्दछ । दिपावलीको अवसरमा घरआँगन श्रीङ्गार गर्न रङ्ग रोगनको आयातमा बजार व्यवसाय फस्टाउँछ । चाडपर्वको अवसरमा पश्चिम तराईको बजार व्यवसाय फस्टाउनाले पनि आर्थिक रूपान्तरणमा ठूलो सहयोग पुगेको छ ।

५.३ राजनैतिक रूपान्तरण

एकीकरण पछि नेपालमा हिन्दु राष्ट्र घोषणा भएको थियो । त्यसपछि जे जति राष्ट्रियस्तरका चाडपर्व थिए, सबै हिन्दु धर्मसँग सम्बन्धित गरियो । त्यस बखतको राजनीतिक रूपान्तरणले नेपाली भाषा, कानुन, हिन्दु धर्म, संस्कार र व्यवहारलाई सिङ्गे नेपालकै राष्ट्रियताको प्रतीकको रूपमा विकास र विस्तार गरियो^{३३३} । अहिले धर्मनिरपेक्ष राष्ट्रको रूपमा घोषणा भएपछि सबै जातजातिले आफ्नो धर्म संस्कृतिलाई राष्ट्रिय मान्यता दिनु पर्छ भन्ने माग राख्दै आएका छन् । यहाँ बस्ने मुस्लिम, ईसाइ, बौद्ध, शिख आदि धर्मसँग सम्बन्धित संस्कृतिहरू समन्वात्मक ढङ्गले मौलिक रूपमा फस्टाउँने अवसर पाएका छन् । ग्रामीण विपन्न वर्ग र सहरका सम्पन्न वर्ग बीचको आपसी सहयोग, सद्भाव,

३३२ . ऐजन ।

३३३ . खत्री र दाहल, पूर्ववत्, (पा.टि.सं.२) पृ.१७६ ।

मेलमिलाप, अन्तरक्रिया र सामाजिकीकरणमार्फत राजनीतिक चेतना बढ्दै गएको छ । चाडपर्वमा गरिने प्रवचन, गोष्ठी, राजनीतिक व्यङ्ग्यका गीत, पौराणिक आख्यानका उपदेश, सत्यको विजय आदि घटनाले राजनीतिक रूपान्तरणमा सहयोग मिल्दछ ।

५.३.१ चेतना प्रवाह

सामाजिक संरचनामा शाहकालमै इस्लामहरू नेपालमा समावेश हुने क्रममा यस क्षेत्रमा पनि बसोबास भएको पाइन्छ^{३३४} । नेपालमा सर्वप्रथम बाह्रौँ-तेह्रौँ शताब्दीतिर काश्मिरी मुसलमानहरू प्रवेश गरेका थिए^{३३५}। अहिले नेपालमा आठ दलको समावेशले सबै जातजातिको समावेशीकरणमा सबैको चाडपर्वलाई राष्ट्रियकरण मान्यता दिनु पर्छ भन्ने माग राखेका छन् । त्यसैले सबै जातजातिहरूले आ-आफ्नो चाडपर्वलाई हर्षोल्लासका साथ खुल्ला मञ्चमा मनाउन थालेका हुन् । ग्रामीण क्षेत्रका विभिन्न स्थान तथा देवालयमा चाडपर्व मनाउने र मेला भर्ने गरिन्छ । मुस्लिम समुदायले पनि आफ्नो चाडपर्वहरू निर्भिक र स्वतन्त्र ढङ्गले मनाउन थाले^{३३६} । नेपाली नारीहरू महान चाड तीजको अवसरमा गीतबाट देश विकास र चेतनाका कुरा विभिन्न भाकाबाट गीत गाएर फैलाएका हुन्छन् ।

सबैलाई राम्रो गर
बैगुनीलाई गुनले मार
यस पाली तीजको व्रत बसे ,
न भने रीति र थिति
जोगाउनु पर्छ आफ्नो संस्कृति
यस पाली तीजको व्रत बसे,

चाडपर्वहरूमा विभिन्न समुदायका मानिसहरू भेट भएर एकअर्काको चाडपर्वमा सरिक भइ चेतना प्रवाह गर्ने अवसर प्राप्त गर्नले राजनीतिक रूपान्तरणमा सघाउ मिलेको छ ।

५.३.२ सङ्गठन

राणाहरूको शासनकालमा नेपालमा ईसाइहरूको प्रवेश सुरु भयो । तर नेपाल हिन्दु राज्य भएकोले धर्मको प्रचार प्रसारमा कानुनी तवरबाट रोक लगाइएको थियो^{३३७} । अहिले धर्मनिरपेक्ष भएपछि विभिन्न राजनीतिक दलहरूका सङ्ग-सङ्गठनहरू स्थापना हुन थाले । यस क्षेत्रमा कुनै पनि कार्य सञ्चालन गर्दा एउटा सङ्गठन बनाएर काम गरिन्छ । चाडपर्वको अवसरमा पनि विभिन्न निकाय वा राजनीति दलहरू सङ्गठन भई संरक्षण र सुरक्षा दिइने गर्दछन् । तराईमा वैदिक सनातन धर्म, नारायण सेवा समिति, हिन्दु परिषद, नेपाल मुस्लिम मूक्ति मोर्चा, इत्याहाक सङ्ग, वेलफेर नेपाल, किराँत राई लिम्बु समाज, थकाली समाज आदि जस्ता सङ्गठनहरू स्थापनाले सबैका आ-आफ्नै मौलिक चाडपर्वलाई जगेर्ना गर्दै विभिन्न अवसरमा एकअर्कालाई ठूलो सहयोग पुऱ्याइ रहेका छन् । यस्ता निकायको राजनीतिक चेतना प्रवाह र रूपान्तरणमा विशेष भूमिका रहिआएको देखिन्छ ।

३३४ .गणेश क्षेत्री र रामचन्द्र रायमाझी, २०६०, नेपालको इतिहास, (काठमाडौँ: एसिया पब्लिकेसन्स), पृ.१२२ ।

३३५ .ऐजन् ।

३३६ .ऐजन , पृ.१५६ ।

३३७ .ऐजन ।

५.४ सांस्कृतिक रूपान्तरण

हरेक चाडपर्वहरू कुनै न कुनै धर्मसँग सम्बन्धित रहेका हुन्छन् । कुनै पनि कार्य गर्दा सर्वप्रथम ईश्वरलाई नै सम्झने गरिन्छ । यसमा प्रयोजनका आधारमा देवदेवीलाई सम्झने काम हुन्छ । धर्मसँग सम्बन्धित रहेकाले चाडपर्वको अवसरमा नुहाइधुहाइ तथा लिपपोत सफा सुगंध गरी मनाउने चलन छ^{३३८} । चाडपर्व मनाउँदा स्थानीय देवदेवीको नाउँमा अनेक पर्वोत्सव र मेलाहरू मनाउने प्रचलन रहेको छ^{३३९} । सतियामाई पर्व, मलावर देवी पर्व आदि जस्ता पर्वहरू स्थानीय देवदेवीको नाममा मनाउने गरिन्छ । कुनै पनि समुदायले आ-आफ्नो इष्टदेवलाई सम्भेर मात्र पर्व मनाउने गर्छन् । कुनै कारण वा धार्मिक अवसरमा उत्साहका साथ पर्व मनाउने गरिन्छ । यी क्रियाकलायले समाज रूपान्तरणमा सघाउने गर्दछन् । यसका विधालाई यस प्रकार चर्चा गर्न सकिन्छ ।

५.४.१ परम्पराको संरक्षण र हस्तान्तरण

आफ्नो संस्कृतिको मौलिकता तथा रीति रिवाजलाई जगेर्ना गर्दै नयाँ पुस्तामा हस्तान्तरण गर्ने परम्पराले नै हाम्रो मौलिक चाडपर्वहरू जीवित छन् । घरमा ठूलाबडाले जे गऱ्यो नयाँ पुस्ताले त्यही सिक्ने हुनाले हाम्रो मौलिक चाडपर्व सम्बन्धित देवदेवी र संस्कारमा मनाउने गरिन्छ । दसैंको अवसरमा ठूलाको हातबाट टीका लगाउने, लक्ष्मी पूजामा घरआँगन झिलिमिलि पार्ने , रोजाको समयमा पानी समेत नपिएर ब्रत बस्ने आदिजस्ता परम्परागत चाडपर्वको संरक्षण गरी नयाँ पुस्तामा हस्तान्तरण गर्न सहयोग पुग्दछ । नयाँ पुस्तालाई उपयोगिताको आधारमा रूपान्तरण विशेष उपकरण बनेको छ ।

५.४.२ आत्मसन्तुष्टी

धर्म गरेर पुण्य प्राप्त हुन्छ भन्ने जनविश्वासमा नै आत्मसन्तुष्टि रहेको छ । चाडपर्वको अवसरमा मन्दिर जानु, दान दिनु, उपवास बस्नु, पूजा गर्नु, ध्यान, तपस्या बस्नु आदिले मानिसलाई आत्मसन्तुष्टि मिल्दछ । त्यसैले आत्मसन्तुष्टिपछि चाडपर्वमा रमाईलो गर्न नाँचगान तथा भोजभतेर गर्ने गरिन्छ । तीज पर्वमा दिनभरि उपवास बसी नाँचगान गर्नाले पनि आत्मसन्तुष्टि हुने गरेको बुझिन्छ । एकादशीमा उपवास बस्नेहरू मन्दिरमा गएर भजनकीर्तन गर्नाले आनन्द प्राप्त हुने हुनाले आत्मसन्तुष्टि भएको अनुभव गर्दछन् । हिन्दु धर्ममा श्रावणको सोमबार हरेक शिवालय र बोलबमधाममा गएर जलार्पण गर्नाले पुण्य प्राप्त हुन्छ भन्ने विश्वास नै आत्मसन्तुष्टि हो । श्रावण संक्रान्तिमा रोगादि हटुन् भन्ने भावनाले बेलुका लुतो फ्याँक्ने भनेर अगुल्टा र अनेक किसिमका फलफूलहरू फ्याँक्ने गरिन्छ, जसबाट आत्मसन्तुष्टि हुने गर्दछ । यस्तै बौद्ध धर्म विश्वमा कृतिमान भएको धर्म हो^{३४०} । सम्राट अशोकले बौद्ध आस्थाको प्रचार प्रसारमा पश्चिम तराईको लुम्बिनीमा बुद्धको जन्म भएको प्रमाणका रूपमा अशोक स्तम्भ छाडेर गएकाले विश्वमा नै यसका कृतिमान रहन पुग्यो । त्यसपछि पश्चिम तराई संसारभरिका बौद्ध धर्मावलम्बीहरूको तीर्थस्थल बन्न पुग्यो । सेर्पा, तामाङ, गुरुङ, मगर, थकाली, भोटेजस्ता जनजातिहरू पनि

३३८ . वज्राचार्य, पूर्ववत्, (पा.टि.सं.१), पृ. ३५ ।

३३९ . खत्री र दाहल, पूर्ववत्, (पा.टि.सं.२) पृ. १९२ ।

३४० . क्षेत्री र रायमाझी, पूर्ववत्, (पा.टि.सं.११) पृ. १३७ ।

बौद्ध धर्मतिर आकर्षित हुन पुगे^{घडन} । त्यसैले बुद्ध धर्मको व्यापकता यस क्षेत्रमा हुन पुग्यो । अहिले बौद्ध धर्मवलम्बीहरूलाई यस क्षेत्रमा आएपछि मात्र आत्मसन्तुष्टि हुने गर्दछ । धार्मिक आस्था र विश्वासमा आत्मसन्तुष्टि रहेको छ । यसले मनोबल प्रदान गर्दछ ।

५.४.३ प्रतिमा संरक्षण

चाडपर्वको अवसरमा मन्दिर तथा देवालयहरू संरक्षण गर्न सरसफाई गरिन्छ । यस अवसरमा सम्बन्धित स्थान, क्षेत्र वा मन्दिर तथा देवालयहरूमा मेला लाग्ने र पूजा गर्ने भक्तजनहरूको घुइँचो लाग्ने हुनाले त्यहाँका प्रतिमाहरू संरक्षण र सरसफाई गर्ने प्रचलन छ । देवालयहरूका प्रतिमाहरू समेत संरक्षण र जीर्ण भएका प्रतिमाहरू पुनर्स्थापना हुने, टुटेफूटेका प्रतिमा मर्मत हुने आदिजस्ता कार्यले सम्बन्धित प्रतिमाहरू संरक्षण हुने अवसर मिल्दछ । यसले एकातिर प्रतिमा विज्ञानको अध्ययन र अर्कोतिर संस्कृतिको संरक्षणमा सघाउन पुग्दछ ।

५.४.४ उपयोगिताको यथार्थता

धर्मको आधारमा चाडपर्व मनाइने भएकाले यसलाई मनोरञ्जनका माध्यमका रूपमा लिएको हो । विशेष देवदेवीलाई सम्भरेर चाडपर्व मनाउने परम्परा रही आएको छ । पश्चिम तराईमा स्थानविशेष, मन्दिर, देवदेवी आदिका नाममा पर्वोत्सव मनाउने गरेको पाइन्छ । चाडपर्वको भिन्न भिन्न प्रकृति रहेको छ । छठमा सूर्य पूजा गर्ने, पूर्णिमामा चन्द्रमा पूजा गर्ने, तिहारमा विभिन्न पशुपंक्षीको पूजा गर्ने, दसैँमा विभिन्न देवीको आराधना गर्ने, शिवरात्रीमा रुद्रको पूजा गर्ने, बक्र इद्मा बोका/बाखाको बली दिने आदिजस्ता विभिन्न स्वरूपमा चाडपर्व मनाउने गरिन्छ । चाडपर्व मनाउँदा उपयोगिताको यथार्थ पहिचान गरी मनाएमा अन्धपरम्परा हटी समय सापेक्ष रूपान्तरण भई समाज विकासमा सघाउ मिल्दछ ।

५.४.५ आचरण पालना

नेपाल हिन्दु राज्य भएकाले अन्य धर्मको प्रचार प्रसार गर्न कानुनी तवरबाट रोक लगाइएकाले एघारौँ-बाह्रौँ शताब्दीतिर आपसी विवाद अभ्र बढेको अवस्थामा पनि आ-आफ्नो परम्परा र मयादा अनुसार चाडपर्व मनाइन्थे । अहिले धर्म निरेपेक्षपछि सबैले आचारको पालना गर्दै आ-आफ्नो धर्मको प्रचारप्रसार व्यापक रूपमा गर्न थाले । धर्ममा निष्ठा राख्ने जो कोहीलाई पनि धार्मिक सहिष्णुताले आचरणको पालना गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ । त्याग तथा दानले समाजमा उदारताको परिचय दिन्छ भने तपले तृष्णा आदिलाई वशवती बनाउन सिकाउँछ^{घडन} । मानिस सामाजिक प्राणी भएकाले समाजमा उसलाई एकअर्काको सहयोग सद्भाव र मेलमिलापको आवश्यकता पर्दछ । धार्मिक सहिष्णुताले नकरात्मक सोचाइबाट टाडा राखी आचरणको पालना गर्न मद्दत गर्दछ । नारीको महत्त्व दर्शाउँदै दसैँ चाडको अवसरमा विभिन्न देवीलाई विभिन्न रूपमा पूजा गर्ने परम्परा छ । त्यसैले पनि नारीलाई देवीको रूपमा सम्मान गरी समाजमा आचरणको पालना गरिएको छ । हिन्दु धर्ममा व्रत बस्ने, पूजा गर्ने आदिजस्ता परम्परा, बौद्ध धर्ममा काटमार

३४१ .ऐजन , पृ.१४७ ।

३४२ .ऐजन, पृ.१८३ ।

नगर्ने, मुस्लिम धर्ममा इदुलफित्रका अवसरमा सेवाइ ग्रहण गरी सुरुवात गर्ने र घरमा मासु नकाटी बाहिरबाट ल्याएर पकाउने^{३४३} आदि विभिन्न धार्मिक निष्ठाले आचरणको पालना गर्न सहयोग गरेको देखिन्छ ।

५.४.६ कर्तव्यनिष्ठा

धार्मिक सहिष्णुताले मानिसलाई कर्तव्यनिष्ठा बनाएको छ । चाडपर्वको अवसरमा एकअर्कालाई सहयोग गर्न हरेक मानिस कर्तव्यनिष्ठ भएका हुन्छन् । चाडपर्वको अवसरमा जोगिबाबा, फकिर आदिलाई अन्न, वस्त्र, मुद्रा आदि दान दिनु पर्छ भन्ने कर्तव्यको बोध गराएको हुन्छ । चाडपर्वको अवसरमा पूजा पाठ, दान, धर्म आदि गर्नाले मानिसलाई कर्तव्यनिष्ठ हुन ठूलो सहयोग पुऱ्याएको देखिन्छ ।

५.५ स्वास्थ्य

चाडपर्वमा सरसफाई गरी देवदेवीको पूजाआजा गर्नुका साथै मनोरञ्जन गर्न खानपिन र नाँचगान गरिन्छ । यसले मानव शरीरलाई तमदुरुस्ती र स्वस्थ रहन मद्दत गर्दछ । उपवास बस्नाले शरीर स्वस्थ राख्न र इन्द्रियका उत्तेजना नियन्त्रण गर्न मद्दत गर्दछ । उपवास बस्न धार्मिक रूपमा मात्र नभएर वैज्ञानिक दृष्टिकोणले पनि राम्रो मानिन्छ । एकादशीमा उपवास बस्नाले आजीर्णको अन्त्य, स्वस्थता र मानसिक सन्तुलन राख्न सहयोग मिल्दछ । मुस्लिम समुदायमा रोजाले मानिसको इन्द्रियहरू संयमित राख्दै, यौन क्रियाकलापमा समेत नयन्त्रण गरी अनर्थ कुराबाट रोक्न र गलत कुरालाई त्यागी मनलाई वंशमा राख्न क्षमताको विकास गराएको छ^{३४४} । यसरी चाडपर्वको अवसरमा विभिन्न कारणले मानिसलाई स्वस्थ रहन सहयोग पुऱ्याई रहेको छ । यसलाई विभिन्न विधामा अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

५.५.१ मौसम अनुकूलको खानपिन

बह्ना महिनामा विभिन्न किसिमका चाडपर्वहरू मनाइने गरिन्छ । यी विभिन्न चाडमा मौसम अनुकूलको परिकार बनाएर खाने चलन छ । चाडपर्वको अवसरमा ऋतु अनुरूपको खानपिन खाँदा शारीरिक तथा मानसिक रूपमा स्वस्थकर हुने गरिन्छ । अक्षय तृतीयामा जौको सातु र खुदेपानीको सर्बत खाने गरिन्छ, जसले शरीरलाई शीतल बनाउने गर्दछ । श्रावण संक्रान्तिमा कुरिलो, मलायो, सिउरी आदि घरमा राखेमा रोग र आपत्ति आउँदैन भन्ने विश्वासले राख्ने गरिन्छ^{३४५} । असारमा धान रोपाइ गरी सकेपछि दही, चिउरा आदि खाने प्रचलन छ जसले शरीरलाई शीतलता प्रदान गर्छ । जनैपूर्णिमाका दिन मास, केराउ, भटमास आदि विभिन्न प्रकारका गोडा अन्नबाट बनाइएका क्वाँटी खाने गरिन्छ, जसले पेटसम्बन्धी विभिन्न रोगको विकार हटाउँछ । धान्यपूर्णिमा वर्षायाममा रोपेको धान खेतबाट काटेर ल्याई घरमा भित्र्याउने र भित्र्याइको नयाँ धानको पिठोबाट यःमही बनाई खाने गरिन्छ, जसले शरीरमा बल प्रदान गर्दछ भन्ने जनविश्वास रहेको छ । माघेसंक्रान्तिमा तिलको निकै ठूलो महत्त्व रहेकाले त्यस दिन तिलले स्नान गर्ने, तिलको तेलले मालिस गर्ने, सदा पवित्र रहेर

३४३ .फकुरिद्दीन, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.३) ।

३४४ .नियनजद्दीन मियाँ, “रमजमको रोजा”, २०६७, मधुर सन्देश मासिक, (वर्ष-१५, अंक-१२, पूर्णङ्क-१२५, भाद्र) पृ.५ ।

३४५ .वज्राचार्य, पूर्ववत् ,(पा.टि.सं.१), पृ. ४६ ।

पितृलाई तिलयुक्त जल दिने, आगोमा तिल हवन् गर्ने, तिल दान गर्ने र तिलको लड्डु वा तिललाई महमा मिसाएर खाने गरिन्छ। यसरी तिलको प्रयोग गर्नाले रोगव्याधि लाग्दैन भन्ने जनविश्वास रहेको छ। यस अवसरमा घ्यू, चाकू, खिचडी, तरुल, सखरखण्ड, चिउरा, भुजा, तिल, भेली नरिवल आदि खानाले शरीर निरोगी रहने विश्वास पनि उत्तिकै छ। मासको दालको खिचडी र फूरौला बनाएर खाने परम्पराले चिसो फाल्ने र गर्मी छल्ने गरिन्छ भन्ने जनविश्वास रहेको छ। यसरी चाडपर्वको अवसरमा मौसम अनुरूपको खानपिन खानाले शारीरिक र मानसिक स्वच्छता कायम भई समाज विकासमा विशेष सहयोग मिल्दछ।

५.५.२ सरसफाई

चाडपर्वको अवसरमा सरसफाई, लिपपोत, रङ्गरोगन् आदि गर्नाले स्वस्थ रहन मद्दत पुग्दछ। समाजमा शुद्धता नै पवित्र भएकाले नुहाइधुहाइ गरेर धार्मिक कार्य गर्ने चलन रहेको छ। त्यसैले चाडपर्वको अवसरमा घर, आँगन, गोठ, टोल आदि सरसफाई गरेर पर्वविशेष मनाउने चलन छ। दसैँको अवसरमा बिहाना नुहाइधुहाइ गरेर देवीको पाठ गरिन्छ। धार्मिक आस्था भएको हिन्दु समाजमा नुहाएर मात्र देवदेवीको पूजाराधना गर्नु पर्छ भन्ने मान्यता रहेकाले सरसफाई र नुहाइधुहाइले स्वस्थ रहन सहयोग पुऱ्याउँछ।

५.५.३ मानसिक सन्तुलन

चाडपर्वको अवसरमा विभिन्न किसिमबाट मनोरञ्जन गरेर मनाउने गरिन्छ। मानिस दैनिक जीवनबाट काम गर्दागर्दा दिक्क भएका हुन्छन्। त्यसैले कहिले कसो रमाइलो गर्ने उद्देश्यले चाडपर्व विभिन्न ढङ्गबाट मनाउने गरेको पाइन्छ। चाडपर्व मनोरञ्जनको साधन हो। मनोरञ्जन गर्ने शैली मात्र फरक छ। त्यसैले चाडपर्व मनाउँदा उत्साह, उमड्ग, हर्षोल्लास आदि हुने गर्दछ। असार पन्ध्र रोपाईका बेला पञ्चै बाजा बजाएर नृत्य गर्दै रमाइलोका साथ रोपाइ गरिन्छ। थारु महिलाहरू रोपाईका बेला परम्परागत गीत गाएर रोपाइ गरेको देखिन्छ^{३४६}। कृष्णा जन्माष्टमीका दिन नृत्य, गायन, नाटक आदि रमाइलो गरेर मनाउने गरेको पाइन्छ। तिहारमा देउसी/भैलो, जुवातास आदि, दसैँमा रोटेपिङ्ग, गाईजात्रामा विभिन्न किसिमका जात्रा, होलिमा एकअर्कालाई रङ्ग छ्यापि, तिजको अधिल्लो दिन भोजभतेर र तीजको दिन नाँचगान गरेर मनोरञ्जन गर्दै चाडपर्व मनाउने हुँदा मानसिक सन्तुलनमा टेवा पुगेको छ।

५.५.४ शारीरिक व्यायम

चाडपर्वको अवसरमा नृत्य, गायन, जात्रा गर्दा शारीरिक व्यायम भइ रहने हुनाले शारीरिक स्वस्थ रहने मद्दत गर्दछ। चाडपर्वमा विभिन्न किसिमका सांस्कृतिक कार्यक्रमहरू हुने गर्दछ। त्यसका लागि व्यवस्था मिलाउन एकअर्कालाई सहयोग गर्ने प्रवृत्तिले कामका लागि मानिसको ओहोरदोहर बढी हुने हुनाले शारीरिक व्यायम भई रहेको हुन्छ। तीजमा नाँचगान, उभौली पर्वमा दैनिक क्रियाकलापमा शारीरिक भाव मिलाएर नृत्य गर्ने, साकेला

३४६ .बमबहादुर थारु, २०६७, रूपन्देहीको थारु समाज र संस्कृति, (रूपन्देही-थारु भाषा, कला र संस्कृति उत्थान मञ्च, गजेडी-२), पृ. ३७७।

नाँच, परिक्रमा आदि हुने हुनाले शारीरिक व्यायममा सहयोग पुऱ्याउँछ । स्वस्थ नै उत्तम सम्पति भएकाले समाजको रूपान्तरण र परिवर्तनको लागि यसले निरन्तर उत्प्रेरित गर्दछ ।

अध्याय छ

उपसंहार

‘पश्चिम तराईमा मनाइने चाडपर्वहरू’ शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्रमा राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र जातीय स्तरमा मनाइने चाडपर्व बारे अध्ययन गरिएको छ । भौगोलिक बनोट र सामाजिक संरचनाका आधारमा चाडपर्व मनाउने हुँदा हरेक जातिले मनाउने चाडपर्व ठाउँ अनुसार फरक रहेका हुन्छन् । चाडपर्व मनाउने प्रथा पनि एक क्षेत्रबाट अर्को क्षेत्रमा फरक पाउन सकिन्छ । विभिन्न धर्मसँग सम्बन्धित चाडपर्वले आफ्नो मौलिक परम्परा अपनाएको हुन्छ । सामाजिक परिवर्तनसँग केही परिमार्जन र परिवर्तन भएका हुन्छन् । घरपरिवार, समुदाय वा विशेष क्षेत्रमा मनाइने धार्मिक, सामाजिक अवसर विशेष नै चाडपर्व हो । परिवारको सदस्य नाता-कुटुम्ब, इष्ट-मित्र, आदिको भेट परिस्थिति, शुभेच्छा, सद्भावनाको अभिव्यक्ति गर्ने अवसरका रूपमा मनाइन्छ । केही चाडपर्वहरूले लेनदेन, व्यवहार, पठनपाठन, रोपाईको बेला, धान भित्रयउने बेला, रोगव्याधिबाट मुक्ति गर्ने अवसर प्रदान गरेको हुन्छ । समाजका विभिन्न पक्षलाई उजागर गरी चाडपर्वहरू प्रारम्भ गरिएका छन् । स्थान र घटना विशेषका आधारमा चाडपर्वको महत्त्व देखिन्छ । चाडपर्व विभिन्न अवसरमा स्थान विशेषका आधारमा मेला जात्रा आदि हुनाले यसको आफ्नै महत्त्व रहेको पाइन्छ । बहुजातीय, बहुधार्मिक, सामाजिक र सांस्कृतिक परिप्रेक्ष्यमा चाडपर्वले सबैलाई समेटेको छ । कतिपय चाडपर्व मौसमको परिवर्तन र खेतीपातीसित सम्बद्ध देखिन्छ भने कतिपय देवदेवी र देवस्थलसँग मात्र सम्बद्ध देखिन्छन् । केही चाडपर्व राष्ट्रव्यापी रूपमा मनाइन्छ । समष्टिमा तराईमा मनाइने पर्वोत्सवाले धार्मिक-सामाजिक समन्वय, श्रद्धा, पारिवारिक सद्भाव, स्नेह आदि भावलाई सुनिश्चित गर्दै मानव आयामका विविध पक्षलाई प्रतिबिम्बित गरेका छन् ।

६.१ शोध सङ्क्षेप

प्रस्तुत शोधपत्रको पहिलो अध्यायमा शोधको परिचय दिइएको छ । यसमा शोधपत्रको परिचय, समस्याकथन, उद्देश्य, शोधको महत्त्व, पूर्वकार्यको समीक्षा, अध्ययनको सीमाङ्कन, सामग्री सङ्कलन-विधि, शोधविधि र सैद्धान्तिक आधार, शोधपत्रको प्रारूप समेत सङ्क्षेपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

दोस्रो अध्यायमा राष्ट्रिय स्तरमा मनाइने चाडपर्वको अध्ययन गरिएको छ । शाह कालसम्म नेपाल एकमात्र हिन्दु राष्ट्र भएकाले हिन्दु धर्म अन्तर्गतका चाडपर्वहरू मात्र राष्ट्रियकरण गरिएको थियो । तर अहिले धर्म निरेपेक्ष भएकाले सबै जातिका मुख्य चाडपर्वहरूलाई राष्ट्रियकरण गरेर सार्वजनिक रूपमा मनाइनुका साथै सार्वजनिक विदा समेत हुने गर्दछ । वैशाखको पहिलो दिनलाई नववर्षको रूपमा मनाई वर्षको सुरुवात गरिन्छ । वैशाख महिनाकै औँसीका दिन मातृऔँसी पर्वका रूपमा आमाको मुख हेर्ने भनी आमालाई मान्नुसम्मान सहित वस्त्र, फलफूल आदि दिने चलन रहेको छ । वैशाख शुक्ल तृतीया तिथिका दिन अक्षयतृतीया पर्वमा जौको सातु र खुदेपानीको सर्बत खाई मनाउने गरिन्छ । वैशाख शुक्ल पूर्णिमाका दिन बुद्धजयन्ती पर्व धुमधामसँग मनाउने गरिन्छ । वैशाख पूर्णिमालाई नै आदिवासी जनजातिले चण्डी पूर्णिमाका रूपमा उभौली पर्व विशेष उल्लासका साथ मनाउने

गरेको पाइन्छ । श्रावण शुक्लपञ्चमीका दिन नागको पूजाआजा गरेर नागपञ्चमी मनाइने गरिन्छ । श्रावण कृष्ण चतुर्दशीको दिन नेवार समुदायमा घण्टाकर्ण (गठामा) पर्वका रूपमा मनाउने गरेको पाइन्छ । वर्षभरिमा चौबीसवटा एकादशीहरूमा ब्रत बसी तुलसी तथा विष्णुको पूजाआजा तथा भजनकीर्तन गरेर मनाउने गरिन्छ । साउन १ गते श्रावण संक्रान्ति पर्वका रूपमा मनाउने गरिन्छ । श्रावण महिनाकै पूर्णिमा तिथिका दिन रक्षाबन्धनलाई ऋषिपूर्णिमा, ऋषितर्पणी, जनैपूर्णिमा, क्वाँटीपूर्णिमा आदि अनेक नामले सम्बोधन पर्व विशेष मनाईन्छ । भाद्र कृष्ण प्रतिपदादेखि अष्टमीसम्म नेवार समुदायमा मृतकहरूको सम्झनामा गाईजात्रा उत्सव मनाउने गरिन्छ । भाद्र कृष्ण पक्षको अष्टमीका दिन कृष्ण जन्मोत्सवका रूपमा कृष्णाष्टमी पर्व मनाइन्छ । भाद्र औँसीका दिन कुशे औँसी तथा बाबुको मुख हेर्ने पर्व मनाइन्छ । भाद्र शुक्ल चौथी तिथिका दिन गणेशको जन्मजयन्ति स्वरूप पूजाआजा गरी गणेश चौथी मनाइन्छ । भाद्र शुक्ल तृतीयाका दिन नेपाली नारीहरूको महान चाड तीज मनाइन्छ भने सो दिन भगवान श्रीकृष्णको न्वारन समेत परेका हुँदा विशेष हर्षोल्लासका साथ मनाउने गरिएको छ । भाद्र शुक्ल पञ्चमीका दिन रजस्वला भइ सकेका हिन्दु धर्मावलम्बी महिलाहरू ब्रत बसी विधिपूर्वक पूजा गरी ऋषि पञ्चमी मनाउने गरेको पाइन्छ । आश्विन शुक्ल प्रतिपदादेखि दसमीसम्म नेपालीहरूको महान चाड दसैं अर्थात् दुर्गा पूजा विशेष हर्षोल्लासका साथ मनाउने गरिन्छ । धनकी देवीको आगमन हुने विश्वासले दसैंपछिको कोजाग्रत पूर्णिमाका दिनदेखि यस क्षेत्रका नारयण मन्दिर लगायत आ-आफ्नो घरमा आकाशे दीप बाल्ने चलन रहेको छ । कार्तिक कृष्ण त्रयोदशीका दिनदेखि कार्तिक शुक्ल द्वितीयासम्म यमपञ्चक अर्थात् तिहारका रूपमा काग, कुकुर गाई, धन्वन्तरी र धनकी देवी लक्ष्मीको पूजा गरी भाइ टीका मनाइन्छ । मार्ग कृष्ण चतुर्दशीका दिन कृष्णेश्वर, तौलेश्वर, बसडिलवा लगायतका शिवलयहरूमा सतब्यू छरेर पितृहरूको सम्झनामा बाला चतुर्दशी पर्व मनाइन्छ । मंसिर शुक्लपूर्णिमाका दिन ब्रत बसी विधिपूर्वक साँझ चन्द्रमालाई दर्शन गरी शिवपार्वतिको पूजा गरी धान्यपूर्णिमा सम्पन्न गरिन्छ । यस अवसरलाई नेवारहरू यःमह्नी पुन्हीका रूपमा मान्ने गर्दछन् । नेवारहरू नयाँ धान खेतबाट काटेर भित्र्याइ सके पछिको आनन्द विभोर भई साही धानको पिठोबाट यःमह्नी रोटि बनाई लक्ष्मी, महादेव र कुवेरलाई चढाउने हुँदा यःमह्नी पुन्ही भन्ने गरेका हुन् । माघ एक गतेका दिन नजिकैको पवित्र नदी वा त्रिवेणीधाम, लक्ष्मणघाट, देवघाट आदि क्षेत्रमा स्नान गरी गर्ने र विधिपूर्वक पूजा गरी दानधर्म गरी तिलको लड्ड, घ्यू, चाक्, खिचडी, तरुल, चिउरा, सखरखण्ड आदि प्रसादको रूपमा सेवन माघसंक्रान्ति पर्व मनाइन्छ । माघ शुक्ल पञ्चमीका दिन विद्याकी देवी सरस्वती पूजाको पूजाआजा गरी श्रीपञ्चमी अर्थात् वसन्तपञ्चमी पर्व मनाइन्छ । माघ महिनामा पर्ने भीष्मद्वादशीका दिन नेवार समुदायहरूले भीमसेनको विधिपूर्वक पूजा गरी जात्रा स्वरूप मनाउने चलन छ । पौष शुक्ल पूर्णिमादेखि माघशुक्ल पूर्णिमासम्म एक महिना स्वस्थानी महात्म्य सम्पन्न गरिन्छ । फागुन कृष्ण चतुर्दशीका दिन विभिन्न शिवालय तथा धामहरूमा गई शिवलिङ्गमा जलापर्ण गरी महाशिवरात्रि पर्वोत्सव विशेष उत्साहका साथमा मनाइन्छ । फागुन शुक्लपक्ष पूर्णिमाका दिन विशेष रौनकका साथ उल्लासमय वतावरणमा होली पर्व सम्पन्न गरिन्छ । चैत शुक्ल नवमीका दिन राम मन्दिरहरूमा भगवान रामको विधिपूर्वक पूजा गरी सम्पन्न गरिन्छ । चैतको प्रतिपदादेखि सुरु भएको चैते दसैंको विधिपूर्वक पूजा गरी सम्पन्न गरिन्छ । पर्यटन वर्ष, नेपाल भ्रमण वर्षमा विविध कार्यक्रमहरू गरी सम्पन्न गरिन्छ । चार वा पाँच वर्षको अन्तरालमा पर्ने मलमासलाई पुरुषोत्तम महिनाको रूपमा विभिन्न वस्तु दान गर्नुका साथै विभिन्न किसिमका धार्मिक प्रवचनहरू गरी सम्पन्न गरिन्छ ।

तेस्रो अध्यायमा क्षेत्रीयस्तरमा मनाइने चाडपर्वको अध्ययन गरिएको छ । यसमा क्षेत्रगत स्तरमा मनाउने चाडपर्वको अध्ययन गरिएको छ । चौध अप्रिलका दिन तराई दलितले

बाबा साहेब डा. भीमराव अम्बेडकरको जन्म जयन्तिका स्वरूप विभिन्न गोष्ठी तथा सेमिनारहरू गर्दछन् । अप्रिलको पहिलो शुक्रवार पछिको आइतवारका दिन क्रिश्चियन धर्मावलम्बीहरूले स्टर उत्सव मनाउने गरेको पाइन्छ । वैशाख महिनाको पूर्णिमा तिथिलाई चण्डी पूर्णिमाका रूपमा कुलदेवताको पूजा गरिन्छ । जेठ शुक्ल दशमीका दिन विधिपूर्वक पूजा पूजापाठ गरी गडुगा दशहरामा दस प्रकारका मीठा-मीठा परिकारहरू पकाएर खाने गरिन्छ । जुलाई तीनमा बौद्ध धर्मावलम्बीहरूले जापानी भिक्षु नाबातामेको सम्झना स्वरूप नाबातामे दिवसका मनाएको पाइन्छ । असार पन्ध्रका दिन दही र चिउरा खाएर रोपाइ महोत्सव स्वरूप असार पूजा गरिन्छ । नयाँ खेतको उत्पादन भएपछि राम्रो दिन ठहर्‍याई धार्मिक विधान अनुसार अग्निमा होम गरी देवतालाई अन्न चढाएर दही चामल मुखेर खाई नवान्न प्राशन(न्वागी) मनाउने गरिन्छ । श्रावण संक्रान्तिका दिनदेखि श्रावणको हरेक सोमवार शिव मन्दिरहरूमा भक्तजनहरूको भीड लागि श्रावणी मेला महोत्सव सम्पन्न गरिन्छ । साउनदेखि भदौको पूर्णिमासम्म बौद्ध धर्मावलम्बिहरूमा वर्षावास बस्ने परम्परा छ । गणेश चौथी अर्थात् गाईजात्राको भालिपल्ट बुटवलको गणेश मन्दिर लगायतका गणेश मन्दिरहरूमा विधिपूर्वक गाणेशलाई खट्मा राखी जात्रा निकल्ने गरिन्छ । अगस्त ६ तरिकका दिन बौद्ध धर्मावलम्बिहरूले लुम्बिनीको स्तूप तथा विहारहरूमा दीप प्रज्वलन गरी गुरु फूजीको जन्मजयन्ति स्वरूप मनाउने गरेको पाइन्छ । जनै पूर्णिमाको छ दिनपछि र कृष्णा अष्टमीको दुई दिन अगाडि तराईमा बसोबास गर्ने मधेसी समुदायका छोराका आमाले तीन छट्टीको विधिपूर्वक पूजा गरी सम्पन्न गर्दछन् । भाद्र शुक्ल चर्तुदशीका दिन वैदिक सनातन धर्मावलम्बीहरूले भगवान विष्णुको एक अवतार अनन्त भगवानको विधिवत् तरिकाबाट पूजापाठ गरी अनन्त चर्तुदशी पर्व सम्पन्न गरिन्छ । भाद्र पूर्णिमादेखि आश्विन कृष्ण पक्षको अमावश्य तिथि अर्थात् १६ दिनसम्म पितृहरूको सम्झनामा श्रद्धापूर्वक श्राद्ध गरी पितृलाई तर्पण र पिण्ड दिई महालय श्राद्ध सम्पन्न गरिन्छ । कार्तिक पूर्णिमाका दिन सिलौटियामा सतिया माईको मन्दिरमा भक्तजनहरूको घुइँचो लाग्नुको साथै सो स्थानमा मेला समेत लागी सतियामाई महत्सव मनाउने गरिन्छ । कार्तिक पूर्णिमाका दिन रुद्रपुर गा.वि.समा मलावर देवीको मन्दिरमा विधिपूर्वक पूजा गरी मलावर देवीको पूजा सम्पन्न गरिन्छ । कार्तिक २४ गतेका दिन शिख धर्मावलम्बीहरूमा गुरु नानकको फोटोलाई माला लगाएर गुरुनानक जयन्ति सम्पन्न गरेको पाइन्छ । कार्तिक शुक्ल षष्ठी तिथिका दिन नदी तलाउँ वा पोखरीमा अस्ताउँदो र उदाउँदो सूर्यको पूजा गरी छठ पर्व मनाउने गरिन्छ । मंसिर पूर्णिमाका दिन आफ्नो कुलदेवता र उत्तम महिना मानेर सत्यनारायण देवताको पूजा गरी मौसिरे पूर्णिमा सम्पन्न गरिन्छ । पुस महिनामा पर्ने अर्थात् डिसेम्बर २५ तारिकका दिन क्रिटेइन धर्मावलम्बीहरूमा यशुको जन्मजयन्ति स्वरूप क्रिसमास डे सम्पन्न गरिन्छ । पुस पन्ध्रका दिन जाडो गयो भनी खुशियालीमा विभिन्न खालका परिकारहरू बनाएर आफन्त तथा साथीभाइहरू सहित रमाइलोका साथ खानपिन गरी मनाइन्छ । पुस पन्ध्रमै गुरुङ्ग, तामाङ र सेर्पा जातिमा विशेष उत्साहका साथ ल्होसार पर्व मनाइन्छ । जनवरी १ तारिकमा इश्वी सम्बत नयाँ वर्षका रूपमा एक आपसमा मैत्रि भाव आदानप्रदान गर्दै हर्षोल्लासका साथ मनाउने गरिन्छ । पुस २१ गतेका दिन शिख धर्मावलम्बीहरूमा गुरु गोविन्द सिंहको फोटोलाई माला लगाएर गुरुगोविन्द सिंह जयन्ति सम्पन्न गरिन्छ । पुस महिनाको पूर्णिमाका दिन बौद्ध धर्मावलम्बिहरूले मंहाकालको विधिपूर्वक पूजा गरी महाकाल पूजा सम्पन्न गरिन्छ । बौद्ध धर्मावलम्बीहरूमा सम्यक् महादान गरी सम्यक् दान दिने गरिन्छ । बेलाबेलामा विभिन्न क्षेत्रबाट विश्वमा शान्ति फैलाउने उद्देश्यले विभिन्न संघसस्थाहरू लुम्बिनीबाट शान्ति ढोड निकाली शान्ति ढोड (पिसमार्च) सम्पन्न गरिन्छ । हिन्दु तथा बौद्ध धर्ममा जीवनमा एक पटक परिक्रमा गर्दा पनि पापबाट मुक्त भइन्छ भन्ने जनविश्वासले परिक्रमा गर्ने गरिन्छ । यस

क्षेत्रमा प्रत्येक शुक्रवारका दिन सन्तोषी माताको व्रत बसी विधिपूर्वक पूजा गरी १६ शुक्रवार पुन्याई समापन अर्थात् उद्यपन गरी सम्पन्न गरिन्छ । लुम्बिनीमा विविध कार्यक्रमहरू लिएर विशेष हर्सोल्लासका साथ लुम्बिनी भ्रमण वर्ष सम्पन्न गरिदैं छ ।

चौथो अध्यायमा जातीयस्तरमा मनाइने चाडपर्वको अध्ययन गरिएको छ । तराईमा विभिन्न जातिहरूको बसोबासले सबैको आ-आफ्नो पहिचान र संस्कृतिको सममिश्रण भएको छ । यस क्षेत्रमा बसोबास गर्ने माडवाडी समुदायमा चैत पूर्णिमादेखि वैशाख पूर्णिमासम्म महिलाहरूले सूर्योदय पूर्व स्नान गरी एक छाक मात्र खाना खाएर वैशाख पर्व मनाउने गरेको पाइन्छ । यसलाई वैशाख स्नान पनि भन्ने गरिन्छ । वैशाख शुक्ल चर्तुदशीका दिन भगवान विष्णुको दस अवतारमध्ये चौथो अवतार नरसिंहको विधिपूर्वक पूजा गरी व्रत बसी नरसिंह जयन्ति मनाइन्छ । जेठको अमावश्यको वरको रुखमा काँचो धागोले १०८ फेरा लगाई विधिपूर्वक पूजा गरेर बड्सायात अमावस सम्पन्न गरिन्छ । जसलाई वरसावित्रीको पूजाले प्रसिद्ध मानिन्छ । असार शुक्ल पूर्णिमाका दिन गुरुहरूलाई पूजा गरी आर्शीवाद लिई गुरु पूर्णिमा मनाइन्छ । भदौको पञ्चमीका दिन दिवालमा गेरु रङ्गले पोतेर कोइलाको धुलोले नाग, गणेश आदिको आकृति बनाई घरघरमा गुगापञ्चमीको पूजा गरिन्छ । भदौको शुक्लपक्ष षष्ठीका दिन चनाछट पर्व मनाइन्छ । भदौको नवमीमा माटोको घडामाथि मान्छे उभिएको आकृति बनाई विधिपूर्वक पूजा सम्पन्न गरी गुगानवमी मनाइन्छ । भदौ महिनामा शुभ साइत हेरी छोराको आमाले विधिपूर्वक बछवारसको पूजा गरी बछवारस पर्व मनाइन्छ । भदौको अमावश्यको दिन तेह्र विन्दीवाट सतीदेवीको आकृति बनाएर विधिपूर्वक गीत गाउँदै सतीदेवीको पूजा गरी सतियाँको अमावस पर्व सम्पन्न गरिन्छ । भदौको शुक्ल पञ्चमीका दिन एउटा पाटामा सर्प, कलश र देवीको आकृति बनाई दुबो, मोई अविर, चामल, टीका, अक्षेता, काँचो धागो, फूल, प्रसाद आदिले विधिपूर्वक पूजा गरी दूबेडी पर्व मनाइन्छ । भदौ शुक्लपक्ष दसमीका दिन रामदेवको फोटो वा मूर्तिमा माला लगाएर रामदेव जयन्ति मनाइन्छ । भदौको अष्टमीमा उपवास बसी राधा कृष्णलाई सिङ्गार गरी विधिपूर्वक पूजा गरेर राधा अष्टमी मनाइन्छ । भदौ शुक्ल एकादसीका दिन उद्योग तथा कल कारखानामा विश्वकर्माको विधिपूर्वक पूजा गरिन्छ । भदौ शुक्लपक्ष द्वादसीका दिन वामन भगवानको विधिपूर्वक पूजा गरी बाउन्न वस्तु दान गरेर वामन द्वादसी मनाइन्छ । असोज कृष्णपक्ष अष्टमीका दिन एउटा पाटामा आठ ठाँउमा गोबर राखेर मेहन्दी, गाजल, अक्षेता, दुबो आदिले आशा भगवतीको पूजा गरिन्छ । कार्तिक कृष्ण पक्षदेखि पूर्णिमासम्म सूर्य उदयको पहिले नुहाउने र तुलसीको मोठमा शालिकरामलाई राखेर दुई वा पाँच दियामा घिउका बत्ती बालेर विधिपूर्वक पूजा गरी कार्तिक स्नान गरिन्छ । कार्तिक कृष्णपक्ष चतुर्थी दिनभरी व्रत बसी साँझा चन्द्रमाको पूजा गरी गोलो जालीबाट चन्द्रमाको मुख हेर्दै आफ्नो श्रीमान्को मुख हेरी करवा चौथको पूजा सम्पन्न गरिन्छ । कार्तिक महिनामा दिपावलीका दिन छोराको आमाले होइको माताको व्रत बसी विधिपूर्वक पूजा गरी एउटा चाँदीको पाटामा होइको रूपमा विभिन्न किसिमका आकृति वा चिन्हहरू बनाई पूजेर घाटीमा लगाएर होइको व्रत सम्पन्न गरिन्छ । दिपावलीको सात दिन पहिले अर्थात् अष्टमीका दिन व्यपारी वर्गले आफ्नो हिसाब गर्ने खाता किनेर राख्ने परम्परा छ । जसलाई पूजेर नक्षत्रका रूपमा मानिन्छ । कार्तिक कृष्ण पक्षको अमावश्यको दिन कोरा कपडा (नधोएको कपडा) लगाएर, घर सजाई, बत्ती बाली घर उज्यालो बनाई, सूर्य अस्ताएपछि बरख लगनमा गणेश र लक्ष्मीको पूजा गरी दिपावली पर्व सम्पन्न गरिन्छ । कार्तिक शुक्लपक्षको अष्टमीका दिन गाईलाई चनाको दाल र भेली खुवाई वस्त्र ओढाई सिङ्गार गर्ने र गलामा घण्टी लगाएर गाईको पूजा सम्पन्न गरी गोपाअष्टमी मनाइन्छ । कार्तिक शुक्लपक्ष नवमीका दिन आँवलाको रुखको विधिपूर्वक पूजा गरी चाँदीका नौवटा आँवला र नौ

वस्त्र तथा दक्षिणा ब्राह्मणलाई दान दिएर आँवला नवमी मनाइन्छ । मङ्सिर कृष्णपक्षको नवमीका दिन रानी सतीको प्रतिमा वा फोटो राखी विधिपूर्वक पूजा गरी कथा सुनेर रानी सतीको जन्म जयन्ति सम्पन्न गरिन्छ । फागुन शुक्लपक्ष एकादसीका दिन रातभरि भजन कीर्तन गरेर जागाराम बसी, भोलिपल्ट द्वादशीका दिन भण्डा लिएर नाराजुलुससहित प्रदर्शन गरी माडवाडीहरूले श्यामा जयन्ति सम्पन्न गरेको पाइन्छ । चैत पूर्णिमाको भोलिपल्ट प्रतिपदामा अविवाहित कन्या अथवा नयाँ विहे गरेका नारीहरूले सप्तमात्रिकाको डोरामा आठ गाँठो बानाएर घाटीमा लगाउने र सोह्र दिनसम्म गौरीको चित्र बनाएर विधिपूर्वक पूजा गरी गनगोर पूजा सम्पन्न गरिन्छ । चैत षष्ठीको दिन साँभ विविध प्रकारको मीठो पकवान पकाएर राख्ने र भोलिपल्ट सप्तमीको दिन सपरिवारले विधिपूर्वक सितला देवीको पूजा गरी प्रसादका रूप बासी खाना सेवन गरी बसेडा पर्व सम्पन्न गरिन्छ । चैतको अमावस्यको दिन ब्रह्मणलाई सिधा दान दिई भोजन गराई पञ्चाङ्ग दान पर्व सम्पन्न गरिन्छ । चैत पूर्णिमाका दिन हनुमानको मन्दिरमा हनुमानजीको मूर्तिलाई सिङ्गारी विधिपूर्वक पूजा गरी हनुमान जयन्ति मनाइन्छ ।

यस क्षेत्रका थारु समुदायमा श्रावण शुक्लपञ्चमी अर्थात् नागपञ्चमी कै दिन घरको मूली मानिसले एउटा पातको दुनामा गाईको दुध, भिजाएको चना लिई घर डिउहार वा इनार लगायत सबै देवदेवीको स्थान तथा गोठमा चढाउने र कुमारी केटीका आमाहरूले कपडाका पुतलीहरू कलात्मक डोलीमा सजाई साँभ झिलिमिलि बत्ती बालेर पानीमा बगाई दिने र हातमा लौरो बोकेका केटाहरूले प्रत्येक गुडिया अर्थात् गुड्डीलाई लौराले पिटी पिटी धुज्जा पारी गुडिया पर्व सम्पन्न गरिन्छ । भदौ शुक्ल कुशे औंसीको आठ दिन पछिको आइतवारका दिन पुरुष पुत्र प्राप्तिका लागि र महिला आफ्ना पतिको सुस्वस्थ र दीर्घायुको कामना पुरा हुने विश्वासमा ब्रत बसी विधिपूर्वक बडका आइतवारको पूजा सम्पन्न गरिन्छ । मंसिर महिनाको एकदशीका दिन ब्रत बसे पनि वा नबसेपनि कन्दमूल खाएर अकादशी पर्व मनाइन्छ । दसैँ पर्वलाई दशहरा वा कुडापावनको रूपमा विशेष हर्ष उल्लासका साथ मनाइन्छ । विष्णुका सत्ययुगीन अवतार वराहलाई बली दिई कल्याण गरुन हुने भावनाले पूजा आराधान गरी बगर (वराह) पूजा सम्पन्न गरिन्छ । तर हाल यो पर्व लोप हुन लागेको देखिन्छ । खेतीपातीको काम सकिएपछि आफन्त तथा साथीभाइ भेला भई विभिन्न परिकारहरू बनाई रमाईलोका साथ हरध्वाइ उत्सव मनाइन्छ । खेतमा पाकेको धान बाली काटी भित्राएपछि आफन्त तथा साथीभाइ भेला भई विभिन्न परिकारहरू बनाएर हर्षोल्लासका साथ पेन्थ पर्व सम्पन्न गरिन्छ ।

यस क्षेत्रका ईस्लाम धर्मावलम्बी मुस्लिम समुदायमा बिहान सूर्योदय अघिदेखि सूर्यास्तसम्म पानी समेत नपिएर एक महिनासम्म रोजा (ब्रत) बसी रोजा पर्व सम्पन्न गरिन्छ । चन्द्रोदयका आधारमा रमजँन महिनाको अन्त्यपछि अर्थात् रोजा सकिएको भोलिपल्ट नयाँ कपडा लगाउने, नमाज पढ्ने तथा भाईचारा सम्बन्धलाई यथावत राखी ईदुल फित्र पर्व विशेष उल्लासका साथ मनाउने गरिन्छ । इस्लाम धर्ममा स्त्री र पुरुष कम्तिमा एकपटक हज गर्नु कर्तव्य हुन्छ र हजको समय हिजरी पात्रो अनुसार सालको बाज्रौँ महिनाको शुक्ल पक्षमा पर्ने हुनाले नेपालबाट पनि हज गर्न जाने गरिन्छ । ईदुल फित्र सकिएको अढाइ महिनामा बोका वा बाखाको बली दिएर एकअर्कामा भाइचाराको सम्बन्ध राख्दै अत्याधिक मासुको सेवन गरी बकरा ईद पर्व सम्पन्न गरिन्छ । दस दिन सम्म ताजियाको पूजा गरी अन्तिम दिन जुलुस (यात्रा) सहित जङ्गीबाजामा नारा लगाउँदै बजार वा गाउँ परिक्रमा गराएर एक ठाउँमा विसर्जन गरी मोहरम पर्व सम्पन्न गरिन्छ । वर्षको

कुनै पनि तिथिका दिन पर्ने हिजरी पात्रो अनुसार हजरत मोहम्मदको सम्झना स्वरूप जुलुस तथा भाँक्री निकाली नारा लगाई बारह रविउलअब्बल जयन्ति मनाइन्छ । कुनै पनि सन्त पुरुषको स्वर्गवास भएमा सम्झना स्वरूप जन्मजयन्ति मनाउने गरिन्छ ।

यस क्षेत्रमा बसोबास गर्ने कुमाल जाति पनि एक हो । कुमाल समुदायमा प्रकृतिक पूजालाई विश्वास गर्ने परम्परा छ । त्यसैले प्रकृतिसँग सम्बन्धित पूजाहरू गर्ने परम्परा रहेको हो । यो समुदायमा असार महिनामा घर तथ पवित्र स्थानमा कुखुरा वा बोकाको बली दिई वायु पूजा सम्पन्न गरिन्छ । मङ्सिर महिनामा आफ्नै घरको उत्तरपूर्व कोठामा कुल देवताको पूजा गरी कुलायन पूजा सम्पन्न गरिन्छ । सिकार गर्दा नित्य खाली फर्कन नपरोस् भन्ने उद्देश्यले लामाहरूद्वारा सिकारी पूजा सम्पन्न गरिन्छ । भद्रा महिनामा खेतीवाली राम्रो होस् भनेर खेतको डिलमा सालको लिङ्गो गाडी गोबरको खोपी बनाई कुखुराको बली दिई विधिपूर्वक हरेलो पूजा सम्पन्न गरिन्छ । शिरीषको बोट मूनि टाउँको नभएको मानिने देवलाई कुखुराको बली दिएर कुखुराको टाउँको त्यहीँ छोडी मुरकुट्टा पूजा सम्पन्न गरिन्छ । फागुन महिनामा आफ्ना पूर्वजको सम्झनामा पितृको सम्मान स्वरूप सम्झनामा पिण्डतर्पण दिएर बाजेबजे पूजा सम्पन्न गरिन्छ । वनदेवीको प्रतीक मण्डलीबाई र सेमरीबाईको विधिपूर्वक कुखुराको भाले बली दिएर पूजा सम्पन्न गरिन्छ । वैशाख वा फागुन महिनाको बुधवार वा शुक्रवारका दिन भाँक्रीलाई सन्तुष्टी गराउने उद्देश्यले पशुपंक्षीको बली दिएर सेमको पूजा सम्पन्न गरिन्छ । पानीघाट वा खुल्ला चौरमा मानव तथा पशुपंक्षीलाई रोगबाट बचाउनका लागि देशान्तरीमाई र फिरन्तीमाईको पूजा सम्पन्न गरिन्छ । बाढी, पहिरो, बज्रपात आदिजस्ता दैविक प्रकोपबाट बँच्न भूमि देवताका प्रतीकका रूपमा नागनागिनीको पूजा गरिन्छ । बालीनाली राम्रो होस् भनी धामीले मन्तरेको अक्षेता कुमार केटा वा केटीले नबोलिकन खेतवारीमा लगी छरिदिँदा बालीनाली फस्टाउँछ, भन्ने जनविश्वासमा जावेद पूजा गरिन्छ ।

पाँचौँ अध्ययनमा समाज रूपान्तरणमा चाडपर्वको भूमिकाका बारे अध्ययन गरिएको छ । समाज रूपान्तरण हुनमा चाडपर्वले खेलेको भूमिका प्रष्ट पारिएको छ । सामाजिक रूपान्तरणले समाजका हरेक व्यक्तिमा सहयोग र सद्भावको विकास, मित्रतामा बृद्धि, सदाचारको विकास, मनोरञ्जन, अनौपचारिक तथा अनियमित शिक्षाको विकास, गुठी संघसंस्थाको विकास भएको छ । समाजको आर्थिक रूपान्तरणमा कृषि, पशुपालन, मुद्रा, व्यापार व्यवसाय आदि समेत फष्टाएको देखिन्छ । राजनैतिक रूपान्तरणमा मानिसमा चेतना प्रवाह हुनुका साथै सङ्घ सङ्गठन आदिको स्थापना भई समाजलाई रूपान्तरित गर्ने काम गरेको पाइन्छ । समाजको अर्को महत्त्वपूर्ण पक्ष धार्मिक रूपान्तरण पनि हो । यसमा परम्पराको संरक्षण र हस्तान्तरण हुनुका साथै आत्मसन्तुष्टी, प्रतिमाको संरक्षण, उपयोगिताको यथार्थता प्रयोग, आचरणको पालना र मानिसलाई कर्तव्यनिष्ठ हुन मद्दत गरेको छ । समाजमा मानिस स्वास्थ्य रहन पनि आवश्यकता छ । त्यसैले चाडपर्वको अवसरमा मौसम अनुकूलको खानपिन, सरसफाई, मानसिक सन्तुलन, शारीरिक व्यायम आदिले स्वस्थ्य रहन सहयोग गरेको छ ।

पश्चिम तराईमा मनाइने चाडपर्वहरू विभिन्न जातिहरू तथा भारतको सिमाना नजिक रहेकाले भारतीय संस्कृतिको समेत सम्मिश्रण रहेको छ । त्यसले यहाँको नेपाली संस्कृतिलाई नयाँ मोड दिएको छ । यस क्षेत्रमा विभिन्न समूहको जातिको बसोबासले गर्दा नयाँ प्रवृत्तिका चाडपर्व भेटिन्छन् । यस क्षेत्रमा विभिन्न देवदेवीका मन्दिरहरू रहेका छन् । त्यसका आधारमा समेत चाडपर्वहरू मनाइने गरेको पाइन्छ । कार्तिक पूर्णिमाका दिन

सिलौटियामा सतियामाई पर्व महोत्सव र कार्तिक पूर्णिमाका दिन रुद्रपुर गा.वि.स मा मलावर देवीको पर्व स्थानीय देवीका नाममा मनाइने पर्वोत्सव हो । तराई दलितले भीमराव जयन्तिका , क्रिश्चियन धर्मावलम्बीहरूले स्टर उत्सव, चण्डी पूर्णिमामा ब्राम्हण, क्षेत्री तथा मगर जातिले कुलदेवताको पूजा, जेठ शुक्ल दशमीमा दस प्रकारका मीठा-मीठा परिकारहरू खाएर गड्गा दशहरा, जुलाई ३ तारिकमा बौद्ध धर्मावलम्बीहरूले जापानी भिक्षु नावातामे दिवस, असार पन्ध्रका दिन दही र चिउरा खाएर रोपाई महोत्सव गरी असारे पूजा, नयाँ खेतिको उत्पादन भएपछि दही चामल मुछेर खाई नवान्न प्राशन(न्वागी) पर्व, श्रावण संक्रान्तिदेखि श्रावणी मेला महोत्सव, साउनदेखि भदौको पूर्णिमासम्म बौद्ध धर्मावलम्बिहरू वर्षावास बस्ने, गणेश चौथीको गाणेशको खट् जात्रा निकल्ने, अगस्त ६ तरिकका दिन बौद्ध धर्मावलम्बिहरूले गुरु फूजीको जन्मजयन्ति, जनै पूर्णिमाको छ दिनपछि र कृष्णा अष्टमीको दुई दिन अगाडि तराईमा बसोबास गर्ने मधेसी समुदाय तथा यादव समुदायमा तीन छट्टी पर्व, भाद्र शुक्ल चतुदशीका दिन वैदिक सनातन धर्मावलम्बीहरूले अनन्त चर्तुदशी पर्व, भाद्र पूर्णिमादेखि आश्विन कृष्ण पक्षको अमावश्य तिथि अर्थात् १६ दिनसम्म पितृलाई तर्पण र पिण्ड दिई महालय श्राद्ध, कार्तिक २४ गतेका दिन शिख धर्मावलम्बीहरूले गुरुनानक जयन्ती, कार्तिक शुक्ल षष्ठीमा छठ पर्व, मंसिर पूर्णिमाका दिन आफ्नो कुलदेवता र सत्यनारायण देवताको पूजा गरी मौसिरे पूर्णिमा पर्व, डिसेम्बर २५ तारिक क्रिटेइन धर्मावलम्बीहरूले क्रिसमास डे, पुस पन्ध्रमा गुरुङ्ग, तामाङ र सेर्पा जातिहरूले ल्होसार पर्व, जनवरी १ तारिकमा इश्वी सम्बत नयाँ वर्ष, पुस २१ गतेका दिन शिख धर्मावलम्बीहरूमा गुरुगोविन्द सिंह जयन्ति, पुस महिनाको पूर्णिमामा बौद्ध धर्मावलम्बिहरूले मंहाकाल पूजा, बौद्ध धर्मावलम्बीहरूले सम्यक् दान, बेलाबेलामा लुम्बिनीबाट शान्ति ढोड निकाली शान्ति ढोड (पिसमार्च), हिन्दु तथा बौद्ध धर्महरूले देवालय, स्तपु वा गुम्बाहरूमा परिक्रमा, १६ शुक्रवार सन्तोषी माताको व्रत बस्ने, लुम्बिनीमा विविध कार्यक्रमहरू लिएर विशेष हर्सोल्लासका साथ लुम्बिनी भ्रमण वर्ष मनाइदै आदि पर्वहरू यस क्षेत्रमा विशेष रूपमा मनाउने हुनाले नयाँ उपलब्धिका रूपमा भेटन सकिन्छ ।

मारवाडी हरूले विभिन्न किसिमका चाडहरू मनाउने गर्दछन् । जो अन्य क्षेत्रमा देखिदैन । वैशाख पर्व, नरसिंह जयन्ति, बडसायात अमावस पर्व, गुगापञ्चमी, चनाछट, गुगानवमी, बछवारस, सतियाँको अमावस, दूबेडी, रामदेव जयन्ति, राधा अष्टमी, वामन द्वादसी, अंशा भगवती पूजा, कार्तिक स्नान, करवा चौथ, होइको व्रत, पूजे नक्षत्र, गोपा अष्टमी, आवली नवमी, रानी सतीको जन्म जयन्ति, श्यामा जयन्ति, गनगोर पूजा, बसेडा पर्व, पञ्चाङ्ग दान , हनुमान जयन्ती आदियस्ता विभिन्न चाडपर्वहरू माडवाडी समुदायमा विधिपूर्वक सम्पन्न गर्ने गरेको पाइन्छ । नेपाल भरिनै थारुहरूको बसोबास पाइन्छ । यिनीहरूको चाडपर्व मनाउने शैली पनि स्थानअनुसार फरक रहेको देखिन्छ । यस क्षेत्रमा थारुहरू केही फरक ढङ्गबाट गुडिया , बडका अत्तवार, अकादशी, कुडापावन, बगर पूजा, हरहध्वाइ, पेन्य आदि जस्ता पर्व विधिपूर्वक मनाउने गरेको पाइन्छ । व्यु पूजा, कुलायन पूजा, सिकारी पूजा, हरेलो पूजा, मुरकुट्टा पूजा, बाजेबजै पूजा, मण्डलीबाई सेमरीबाई पूजा, सेम पूजा, देशान्तरीमाई र फिरन्तीमाई पूजा, नागनागिनी पूजा, जावेद पूजा आदि जस्ता प्राकृति पूजा र धामीभाँक्रीमा बढी विश्वास गर्ने हुनले खुल्ला रूपमा नभएर आफन्तजन् बिच पूजा सम्पन्न गरेको पाइन्छ । यसरी विभिन्न समुदायका मानिसहरूले अन्य क्षेत्रको तुलनामा नयाँ ढङ्गबाट मनाउने गरेको हुनाले यहाँ मनाउने चाडपर्वहरू नयाँ उपलब्धि भेटन सकिन्छ ।

६.२ निष्कर्ष

प्रस्तुत शोधपत्रमा पश्चिम तराईमा मनाइने चाडपर्वको अध्ययनलाई राष्ट्रिय, क्षेत्रीय, जातिय स्तर तथा समाज रूपान्तरणमा चाडपर्वहरूले खेलेको भूमिका बारे अध्ययन गरिएको छ । अन्त्यमा शोधपत्रमा समावेश गरिएका कुरालाई छोटकरीमा राखिएको छ । चाडपर्वले मानिसका जीवनमा नौलो प्रस्तुति गराउनुका साथै समाजमा साथी भाइ, आफन्त तथा इष्टमित्रसँग सामिप्य गराउँछ । वर्षको बाह्र महिनामा विभिन्न किसिमका चाडपर्वहरू मनाउने र ऋतु अनुरूप खानपिन गरिन्छ । बैशाख संक्रान्त नव वर्षको थालनीका रूपमा मान्ने गरिन्छ । यो वर्षको पहिलो चाड पनि हो । यस पछि कुनै न कुनै अवसर वा देवदेवीको सम्भनामा पर्व विशेष मनाउने चलन छ । चाडपर्व मनाउँदा अनेक विधिविधान हुने हुनाले मानिसलाई कर्मशील समेत बनाएको छ । यसले पूर्वजको परम्परा रीतिथिति तथा संस्कार र संस्कृतिलाई जगेर्ना गर्दै गई रहेको छ । नेपाली संस्कृति बहुजाति, बहुभाषा, बहुभेषभूषा, बहुरीतिथिति, बहुसंस्कार आदिमा मनाई रहेकाछौं । समाजमा सबै जातजातिको आफ्नै रीतिथिति र प्रवृत्ति रहेकाले सबैको पहिचान र अस्तित्व यिनै चाडपर्वले उजागर गरेको छ । नववर्षको थालनी, धार्मिक आस्था, सामाजिक मान्यता, समाजका रीति थितिको संरक्षण, परम्परागत मान्यतालाई नयाँ ढङ्गबाट प्रस्तुत गर्दै रूढिवादी विचारको त्याग, मानव मानव बिचको तादम्यता, मौलिक संस्कृति र सभ्यताको संरक्षण, मानव तथा पशुपक्षी बीचको मधुर सम्बन्ध, मानव तथा वनस्पति बीचको स्वच्छ वतावरणको सम्बन्ध र प्रकृतिप्रति मानिसको भुकाउँजस्ता जीवनको सामाजिक पक्षलाई अभिव्यक्ति गरिएको छ । समाजमा विभिन्न वर्गहरूले मनाउने चाडपर्वलाई एकअर्कासँग सामञ्जस्य, समन्वय र सिर्जनात्मक सम्बन्ध कायम गरउँदछ । चाडपर्वहरूले नै मानिसमा एकताबद्ध सङ्घर्षका लागि अभू टेवा दिएर सशक्त बनाएको छ । मानिसले समाजमा बाँच्न आफ्नो हक अधिकारसँग वञ्चित नभएको कुरा सबैले आ-आफ्नो चाडपर्व स्वतन्त्र रूपमा मनाउने गरेकोले स्पष्ट हुन्छ । नेपाल राष्ट्र सानो भएपनि यहाँ मनाउने चाडपर्वको विशालताले यहाँका मानिस कर्मशील रहेका छन् भन्ने कुरालाई देखाउँछ । परम्परादेखि चल्दै आएको हाम्रो संस्कृतिलाई संरक्षण र संवर्द्धन गरी समाजमा सबैलाई एकता कायम गराएको छ । चाडपर्व आउनु पूर्व सरसफाई, रङ्गरोगन, मौसम अनुकुलको खानपिन आदिले स्वास्थ्य रहन सहगाउ पुऱ्याएकोले मानिसलाई शारीरिक तथा मानसिक दुवै रूपमा सहयोग पुऱ्याएको छ । चाडपर्वको अवसरमा विभिन्न मठमन्दिर र स्थान विशेषको संरक्षण गर्नुका साथै स्कुल, कलेज, अस्पताल आदि विभिन्न क्षेत्रका विकासलाई यज्ञ गरी आर्थिक सङ्कलनले सबल बनाउने गरेको समेत पाइन्छ ।

तराईमा मनाइने केही चाडपर्व राष्ट्रियकरण भएकाले समग्रमा केही चाडपर्व सार्वजनिक बिदा दिएर नै मनाउने गरिन्छ । क्षेत्रीय स्तरमा मनाउने चाडपर्वहरू केही पर्वमा सार्वजनिक बिदा दिएर मनाइन्छ भने केही बिदा नगरी सामान्य रूपमा मनाइन्छ । तराईमा बसोबास गर्ने विभिन्न जातिहरूले मनाउने गरेको चाडपर्व जातिय स्तरका रूपमा अध्ययन गरिएको छ । सबै समुदायले आ-आफ्नो किसिमबाट चाडपर्व मनाउने गरेको छ । केही चाडपर्वहरू राष्ट्रियकरण गरिएको छ भने कतिपय क्षेत्रीय रूपमा मनाउने गरेको पाइन्छ । केही चाडपर्व आफन्त तथा साथीभाइ बिच मिलेर मनाउने हुनाले जातिगत आधारमा मनाउन मात्र सिमित रह्यो । मध्यकालमा उपत्यका मल्लहरूको शासन थियो र त्यहाँ नेवार राज्य स्थापित थियो । त्यो बेलामा जेजति पर्वहरू राष्ट्रियकरण गरिए त्यही अनुरूप नै पर्वहरू मनाइँदै आएकाे हालसम्म पनि हिन्दु धर्म अर्न्तगत नेवारी पर्वहरू राष्ट्रिय रूपमा मानिँदै आएको पाइन्छ । तराई क्षेत्रमा मनाउने नववर्ष , आमाको मुख हेर्ने (मातृ औँसी),

अक्षय तृतीया, बुद्धजयन्ती (बैशाखपूर्णिमा), उभौली पर्व, नागपञ्चमी, घण्टाकर्ण (गठामा), एकादशी पर्व, श्रावण संक्रान्ति, रक्षा बन्धन, गाइजात्रा, कृष्ण जन्माष्टमी, बाबुको मुख हेर्ने (भाद्र औसी), गणेश चौथी, तीज, ऋषिपञ्चमी, दसैं, आकाशदीप, तिहार, बालाचतुर्दशी, धान्यपूर्णिमा (यःमह्वी पुन्ही), माघेसंक्रान्ति, वसन्तपञ्चमी, भीमसेन जात्रा, स्वस्थानी महात्म्य, महाशिवरात्रि, फागु (होली), रामनवमी, चैतेदसैं, पर्यटन वर्ष, नेपाल भ्रमण वर्ष, मलामास आदि चाडपर्वहरू राष्ट्रियकरण गरिएकाले समग्र नेपाल राष्ट्रमा मनाउने गरिन्छ । नेपालमा वर्तमान समयमा राष्ट्रिय संवतको रूपमा प्रचलित विक्रम संवतलाई नववर्षको सुरुवात भएको रूपमा हर्षोल्लासका साथ मनाइन्छ । मातृऔसीमा जन्म दिने जननीलाई सम्मान र स्नेह दिएर मनाउने चलनले पनि आमाको महत्त्वलाई दर्शाएको छ । जन्मस्थानले विशेष महत्त्व बोकेको लुम्बिनीमा बुद्ध जयन्ति भव्यताका साथ मनाउने चलनले पश्चिम तराईमा विशेष रौनक देखिन्छ । उभौली पर्वले यस क्षेत्रमा खासै महत्त्व बोकेको थिएन । तर नेपाल धर्म निरेपेक्षपछि सबै जातिको चाडपर्वलाई महत्त्व दिनु पर्छ भन्ने विषयमा जोड दिएपछि सबैले आ-आफ्नो चाडपर्वलाई धुमधामसँग प्रदर्शन गर्न थालियो । यस क्षेत्रमा कम मात्रामा नेवार समुदायको बसोबास हुनाले घण्टाकर्ण पर्व र भीमसेन जात्राले त्यति बृहत रूप पाउन सकेको छैन । नववर्ष, बुद्धजयन्ती, कृष्ण जन्माष्टमी, दसैं, तिहार, महाशिवरात्रि आदि पर्वहरूमा धुमधामसँग सार्वजनिक रूपमा मान्ने गरेको पाइन्छ । चाडपर्वको अवसरमा मन्दिर तथा धार्मिक स्थलहरूमा मेला, प्रवचन आदिले पनि पर्वमा व्यापकता ल्याएको देखिन्छ । यी पर्वहरू राष्ट्रियकरणका कारण समग्र राष्ट्रमा मनाए पनि तराईमा जातिय सम्मिश्रणका कारण केही भिन्नता ल्याएको छ ।

पश्चिम तराईको नवलपरासी जिल्ला दूई भागमा विभाजित रहेको छ । एकातिर तराईको समतल छ भने अर्कोतिर पहाडी तराईको भाग रहेको छ । पहाडी भाग पाल्पाको सिमानासँग जोडिएको छ । त्यसैले क्षेत्रिय स्तरमा मनाउने चाडपर्वहरू तराई र पहाडको चाडपर्वमा सम्मिश्रण भएकले यहाँको चाडपर्वले व्यापकता ल्याएको छ । ठाउँ परिवेश विशेषका आधारमा चाडपर्व मनाउने हुनाले केही परिमार्जन र परिवर्तन समेत ल्याएको छ । यस क्षेत्रमा मनाउने कतिपय चाडपर्व स्थानीय देवदेवी र मठमन्दिरका नाममा मनाउने गरिएको पाइन्छ । भीमराव जयन्ती, स्टार उत्सव, चण्डी पूर्णिमा, गड्गा दशहरा, नाबातामे दिवस, असारे पूजा (अषाढ पन्ध्र), नवान्न प्राशन(न्वायी), श्रावणी मेला, वर्षाबास, खट जात्रा, गुरु फूजी दिवस, तीन छट्टी, अनन्त चर्तुदशी, महालय श्राद्ध, सतियामाई मेला, मलावरदेवी मेला, गुरुनानक जयन्ति छठ पूजा, मौसिरे पूर्णिमा, क्रिसमास, पुस पन्ध्र, ल्होसार, न्यूर (नयाँ वर्ष), गोविन्द सिंह जयन्ती, महाकाल पूजा, सम्यक दान, शान्ति ढौड (पिसमार्च), परिक्रमा, सन्तोषी माँको पूजा, लुम्बिनी भ्रमण वर्ष आदि चाडपर्व तराई क्षेत्रमा मात्र सम्बन्धित रहेकाले यस क्षेत्रमा क्षेत्रिय स्तरका रूपमा मनाउने गरिन्छ । तराई दलितले दलित हितका निम्ति संविधान बनाउन लडेका बाबा साहेब डा. भीमराव अम्बेडकरको सम्झना स्वरूपमा गोष्ठी तथा सेमिनार गरी सम्पन्न गरेको पाइन्छ । भीमराव जयन्ति यस क्षेत्रमा मात्र मनाउने गरेको देखिन्छ । शत्रुका हातबाट मरेका येशु चौबिस घण्टा क्रसमा भुण्डाएर पुनः जीवित भई जीवन पाएको खुशियालीमा क्रिश्चियन धर्मावलम्बीहरूले स्टार उत्सव मनाउने गरेको देखिन्छ । यस क्षेत्रमा ब्राम्हण, क्षेत्री तथा मगर जातिले चण्डी पूर्णिमाका अवसरमा कुलदेवताको पूजा गर्ने प्रचलन रहेको छ । श्रावणी मेलामा महिनाभरिनै चलने भएकाले महिलाहरू हातखुट्टामा मेहन्दीले बुट्टाहरू भरी र हातमा हरियो चुरा लगाई मनमा उन्नतिप्रगतिको कामना लिएर पर्रोहको बोलबमधाम, मङ्गलापुरको मूक्तिनाथधाम, बुटवलको सिद्धबाबाधाम, नवलपरासीको त्रिवेणीधाम, नवलपरासीको दाउन्नेमा अवस्थित कैलाश शिवधाम,कपिलवस्तुको तौलेश्वर महादेव, बुटवलको कृष्णेश्वर महादेव, बुटवल नरेश्वर महादेव, गोनाहाको प्रकटेश्वर महादेव,

बसडिलवाको शिवमन्दिर आदि शैव मन्दिरहरूमा श्रावण महिनाको हरेक सोमबार भक्तलुहरूको भिड लाग्ने गर्दछ । चाडपर्वलाई विशेष रौनक बनाउन मेला, उत्सव, जात्रा आदिले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । कुनैपनि चाडपर्वको अवसरमा मेला, जात्रावा उत्सव लागेमा चाडपर्व भव्य र ठूलो हुन पुग्दछ । श्रावणी मेला, खट् जात्रा, तीन छट्टी, सतियामाई मेला, मलावरदेवी मेला, छठ पूजा, ल्होसार, शान्ति ढौड (पिसमार्च), लुम्बिनी भ्रमण वर्ष आदिमा विशेष मेला र उत्सव हुने हुनाले यस क्षेत्रमा भव्यताका साथ सम्पन्न गरिन्छ । भीमराव जयन्ती, नाबातामे दिवस, अषाढ पन्ध्र, गुरु फूजी दिवस, गुरुनानक जयन्ती, गुरु गोविन्द सिंह जयन्ति, महाकाल पूजा, सम्यक दान, परिक्रमा, सन्तोषी माताको पूजा, न्यूयर (नयाँ वर्ष), मौसिरे पूर्णिमा आदिमा सामान्य विधिपूर्वक पूजा गरेर मनाइने गरिन्छ ।

यस क्षेत्रमा बसोबास गर्ने विभिन्न जातिहरू छन् । सबैले आ-आफ्नो किसिमले चाडपर्व मनाउने गर्दछन् । यी चाडपर्वहरू कतिपय राष्ट्रिय स्तर, कतिपय क्षेत्रिय स्तरमा अध्ययन गरिन्छ । कतिपय जाति विशेषको छट्टै चाडपर्वहरू हुन्छन् । त्यसलाई जातिय स्तरका रूपमा अध्ययन गरियो । सबै जातिको आ-आफ्नो पहिचान र संस्कृति छ । यस क्षेत्रमा माडवाडी समुदायको बसोबास रहेको छ । यो समुदायको पनि आफ्नै रीतिरिवाज र संस्कृति रहेको पाइन्छ । यो समुदायमा विभिन्न पर्वहरू मनाउने गरेको पाइन्छ । वैशाखी पर्व, नरसिंह जयन्ति, बडसायात अमावस, गुरु पूर्णिमा, गुगापञ्चमी, चनाछट, गुगानवमी, बछवारस, सतियाँको अमावस, दूबेडी, रामदेव जयन्ति, राधा अष्टमी, विश्वकर्मा पूजा, बामन द्वादसी, अँशा भगवती पूजा, कार्तिक स्नान, करवा चौथ, होइको व्रत, पूजे नक्षत्र, दिपावली, गोपा अष्टमी, आवली नवमी, रानी सतीको जन्मजयन्ति, श्यामा जयन्ती, गनगोर पूजा, बसेडा, पञ्चाङ्ग दान, हनुमान जयन्ती आदि माडवाडी समुदायमा साथीभाइ, इष्टमित्र तथा आफन्तजन् मिलेर मनाउने गर्दछन् । पश्चिम तलाईको अर्को महत्त्वपूर्ण जाति थारु हो । यो समुदायको पनि आ-आफ्नै रीतिरिवाज र संस्कृति रहेको छ । थारु समुदायमा गुडियापर्व, बडका अत्तवार, अकादशी, कुडापावन, बरहपूजा, हरहध्वाइ, पेन्य आदि साथीभाइ, इष्टमित्र, आफन्तजन् तथा टोलछिमेक मिलेर मनाउने गरेको पाइन्छ । सिमाना नजिक रहेकाले मुस्लिम समुदायको बसोबास उत्तिकै रहेको छ । यो समुदायको पनि आ-आफ्नै रीतिरिवाज र संस्कृति रहेको छ । यिनीहरू मूर्ति तथा फोटो पूजा मान्दैनन् । यो समुदायमा नमाज पढ्ने र साथीभाइ मिलेर खानपिन गर्ने गर्दछन् । विशेष गरी यो समुदायमा रोजा बस्नु, महिना दिनको रोजा सकिएपछिको खुशियालीमा आफन्तजन् तथा इष्टमित्र मिलेर ईदुल फित्र मनाउने गर्दछन् । जीवनमा एकचोटि तिर्थ गर्दा जीवनको लक्ष्य पूरा हुने जनविश्वास हरेक धर्ममा रहेकोछ । त्यसैले मुस्लिम समुदायमा पनि जीवनमा एकचोटि हज जाने परम्परा छ । ईदुल फित्र सकिएको अढाइ महिनामा बकरा ईद अर्थात् ईद अजहा बाखाको बली दिएर मनाउने गरिन्छ । दस दिनपछि भाकल पुरा भएपछि टाउँकोमा ताजिया सहित जुलुस लिएर जङ्गीबाजा बजाएर बजार वा गाउँ परिक्रमा गराई एक ठाउँमा ताजिया विसर्जन गरी मोहरम पर्व मनाउने परम्परा छ । । हजरत मोहम्मदको सम्भना स्वरूप र सुफी मतबाट अभिप्रेरित भएका व्यक्ति नाममा बारह रविउलअब्बल जयन्ती र कुनै सन्त पुरुषको स्वर्गवास भएमा सम्भना स्वरूप जन्मजयन्ति मनाउने परम्परा छ । थोरै मात्रमा भएपनि यस क्षेत्रमा कुमाल जातिको बसोबास रहेको छ । यिनीहरू प्रकृति पूजामा विश्वास गर्ने हुनाले मूर्ति तथा फोटो पूजामा विश्वास गर्दैनन् । धामी, भाँक्रीमा विश्वास गर्ने हुनाले विरामी हुँदा पनि भार, फूक गर्ने चलन रहेको छ । यिनीहरूले व्यु , कुलायन, सिकारी, हरेलो, मुरकुट्टा, बाजेबजै, मण्डलीबाई, सेमरीबाई, सेम, देशान्तरीमाई र फिरन्तीमाई, नागनागिनी, जावेद आदिलाई विधिपूर्वक पूजा गर्ने परम्परा छ ।

तराईमा मनाउने चाडपर्वले यहाँको सबै जातजातिलाई समेटेको छ । यसले समाज रूपान्तरणमा एक अर्कालाई ठूलो सहयोग गरेको छ । चाडपर्वको अवसरमा सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक तथा राजनीतिक गतिविधिलाई समेत रूपान्तरण गर्न मद्दत गरेको छ । समाज रूपान्तरणमा सामाजिक रूपान्तरणले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । यसले मानिसमा सहयोग र सद्भावको विकास, मित्रता वृद्धि, सदाचारको विकास, मनोरञ्जन, औपचारिक तथा अनियमित शिक्षाको विकास, गुठी संघसस्थाको विकासमा टेवा पुऱ्याएको छ । आर्थिक रूपान्तरणमा समाजको अर्थव्यवस्थालाई बलियो बनाउन कृषि, पशुपालन, मुद्रा, व्यापार, व्यवसाय आदिले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका छन् । समाज विकासमा राजनैतिक रूपान्तरण पनि जरुरी छ । जसमा मानिसको चेतना प्रवाह र सङ्गठन निर्माणमा ठूलो टेवा पुगेको छ । धार्मिक सहिष्णुता बोकेको समाजमा चाडपर्व शुभारम्भ गर्दा पूजाअजा गर्ने गरिन्छ । धर्मले मानिसलाई बाँधेको छ त्यसैले गलत कार्य गर्नबाट डराउँछन् । परम्पराको संरक्षण र हस्तान्तरण, आत्मासन्तुष्टी, प्रतिमा संरक्षण, उपयोगिताको यथार्थता, आचारण पालना, कर्तव्यनिष्ठा आदिमा धार्मिक रूपान्तरण भएको छ । चाडपर्वमा गरिने मनोरञ्जन र खानपिनले समेत मानिसलाई स्वास्थ्य रहन मद्दत गरेको छ । मौसम अनुकूलको खानपिन, सरसफाई, मनोरञ्जन र मानसिक निकाय, शारीरिक व्यायममा चाडपर्वको अवसरमा गरिने नाँचगान, खानपिन, सरसफाई, ध्यान आदिले मानिसलाई स्वस्थ रहन टेवा पुऱ्याएको छ । संस्कृतिले हरेक पक्षलाई समेटेकोले मानिसले पूर्णता यसको पालना गर्दछ । सबै जातजातिको संस्कृतिको प्रदर्शन यिनै चाडपर्वमा हुने गर्छ ।

६.३ सुभाष

हाम्रो मौलिक संस्कृतिहरूलाई अहिलेको युवायुवतीहरू विदेशिने प्रवृत्तिले आधुनिकको नाममा विकृति ल्याएको पाइन्छ । चाडपर्वहरूको अवसरमा अधुनिकीकरणका नाममा अलि बढी छाडापन देखिएको छ । कृष्ण जन्माष्टमीमा कृष्ण लिला देखाउने परम्परामा आधुनिकीकरण देखाएर युवायुवतीलाई आकर्षित गर्न विभिन्न किसिमका फेसन् गर्ने तथा रोकडान्स तथा कन्सर्टजस्ता गीत सङ्गीत आदि प्रदर्शन गरी विकृति ल्याएको देखिन्छ । तीजको नाममा महिना दिन अधिदेखि चन्दा उठाएर घर, होटल, रेष्टुराँमा रमभ्रम गर्ने र दर खाने बाहानामा क्याटरिङ् बोलार् भोज गर्ने प्रवृत्तिले निम्न वर्ग तथा मध्यम वर्गलाई अरुले खर्च गरेको देखेर पनि आफूले खर्च गर्नु पर्ने बाध्यता र देखावटी आडम्बरकै लागि भएपनि बजारमा पाइने नक्कली गर गहना खरिद गरेर सज्जिनु पर्ने जस्ता समस्याले आर्थिक रूपमा अफठयरो पर्न गएको छ । तीजका गीतहरू पनि पछिल्लो समयमा तोडमोड गरेर भङ्किला र उताउलो र सामाजिक सद्भाव विथोल्ने खालका रहेकाले आफ्नो मौलिक संस्कृतिमा विकृति ल्याउनु दिनु हुदैन । नेपाली मौलिक संस्कृतिलाई विर्सेर विदेशी हिप्पीवाद संस्कृतिको पछि लागेर नै ड्रक्स जस्ता लागु औषधीको प्रयोग गर्नुका साथै युवतीहरू अङ्गप्रत्यङ्ग देखिने जस्ता खुला वस्त्र लगाउने, युवाहरू भएका राम्रा कपडालाई च्यातेर आधुनिक वस्त्र भनेर च्यातिएको लुगा लगाउने आदि जस्ता फेसनको विकृति पनि यिनै चाडपर्वको अवसरमा बढी देखिन्छ । धार्मिक रूपमा स्थापना भएका विभिन्न सङ्घ संस्था लगायत अन्य सङ्घ संस्थाले पनि आफ्नो मौलिक परम्परित संस्कृतिलाई संरक्षण गर्न अत्यावश्यक रहेको छ । नेपाली मौलिक चाडपर्वहरूलाई समाज परिवर्तनसँग समय र परिवेशका आधारमा परिर्माणन र हल्का परिवर्तन गर्नु उचित हो । तर विकृति भने ल्याउनु दिनु हुदैन यसका लागि नेपाली जनता सचेत र चेतनशील हुनु जरुरी छ । चाडपर्व समाजमा पुस्ता दरपुस्ता चली रहने

संस्कृति हो । यसमा विकृति आयो भने भोलिका नयाँ पुस्ताले पनि यही सिक्दछन् । यसमा कुनै मानवता र भावत्मक बस्तु नै रहदैन । आजको आवश्यकता सही संस्कृतिलाई अपनाई पुस्तौं दरपुस्तालाई सही शिक्षा दिनु हो । तब मात्र समाजमा एकअर्काले सहयोग र सद्भावका साथ जीवन बिताउन र हाम्रा पूर्वज र हाम्रा सन्तानले सही संरक्षण पाउने छन् ।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

नेपाली -

कोइराला, कुलचन्द्र, २०५२, नेपाली सांस्कृतिक जात्रपर्व, काठमाडौं: कुलचन्द्र कोइराला स्मृति प्रतिष्ठान ।

खत्री, प्रेमकुमार र पेशल दाहल, २०५३, आधुनिक नेपालको सामाजिक इतिहास,
काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।

गिरी, गितु, २०६७, रूपन्देहीका पर्यटकीय सम्पदा: एक अध्ययन, अप्रकाशित, विषयक
अनुसन्धान प्रतिवेदन, जिल्ला विकास समिति रुपन्देही ।

_____ २०६९, बृहत् लुम्बिनी क्षेत्रका पर्यटकीय सम्पदा:, काठमाडौं : ऐरँवती प्रकाशन
प्रा.लि, बागबजार ।

जोशी, सत्यमोहन, २०३७, नेपाली चाडपर्व, काठमाडौं: साभा प्रकाशन ।

जोशी, हरिराम, २०६०, नेपालका चाडपर्व, काठमाडौं: जाशी रिसर्च इन्स्टिच्यू ।

दुङ्गाना, हरिप्रसाद, २०५०, रकुवा गाउँ विकास समितिको शैक्षिक अवस्था, (अप्रकाशित शोधपत्र, राष्ट्रिय विकास सेवा, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर) ।

दास, हरिकान्तलाल, २०५६, सप्तरीको राजनैतिक इतिहास तथा जिल्लाका प्रमुख धार्मिक स्थलहरू (सांस्कृतिक स्थलहरू) , राजविराज-५ , श्रीमती विद्यादेवी दास ।

नेपाली, चित्तरञ्जन, २०३५, भीमसेन थापा र तत्कालीन नेपाल, काठमाडौँ :रत्न पुस्तक भण्डार, ।

पाण्डे, मधुसुधन, २०६१, नेपालका जनजातिहरू , काठमाडौँ: पैरवी प्रकाशन ।

पाण्डे, राजवली, १९५१, विक्रमादित्य अफ उज्जयिनी, बनारस: शान्तदल प्रकाशन, ।

पौडेल, नयनाथ (सं), २०१८, अभिलेख सङ्ग्रह ,(भाग-२),काठमाडौँ : मालती चोकको अभिलेख ।

बज्रचार्य, धनवज्र, २०३०, लिच्छवि कालका अभिलेख, काठमाडौँ :नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, कीर्तिपुर ।

बज्राचार्य धनब्रज, र टेकबहादुर श्रेष्ठ, २०३७, शाहकालको अभिलेख, काठमाडौँ :नेपाल
एशियाली अनुसन्धान केन्द्र ।

बज्राचार्य, पुण्यरत्न, २०३३, हाम्रा चाडपर्वहरू, काठमाडौँ : रत्नपुस्तक भण्डार ।

रेग्मी, जग्दीशचन्द्र, २०३७, नेपालमा वैधानिक परम्परा, काठमाडौँ – तन्नेरी प्रकाशन
।

शर्मा, नगेन्द्र, २०६३, नेपाली जनजीवन, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन पुलचोक ललितपुर ।

सरकार, डि.सी., १९३६सन् , इण्डियन इपिग्राफी –१ , दिल्ली: मातीलाल बनारसीदा ।

मारवाडी तथा हिन्दी –

राजगढिया, चम्पदवी, बारह महीनोंका त्योहार, कलकत्ता :माइका हाउस,२ प्रिटोरिया
स्ट्रीट २०३० ।

हीरानन्द , पूर्णमासी व्रत कथा, दिल्ली-६, हीरानन्द पब्लिकेशन, फराशखाना ।

अङ्ग्रेजी –

गिरी, गितु, २००८सन् , सेक्रेड कम्पेक्स अफ लुम्बिनी, न्यू दिल्ली : एड्रोइट पब्लिसर ।

राई, हरि, २०१०सन् , लुम्बिनी, काठमाडौं : होली असोका ट्राभल प्राइभेट लि. ।

रेग्मी, डि. आर., १९६५सन् , मेडिएभल नेपाल, भोलुम-१, कलकत्ता : फर्मा के एल .
मुखोपाध्याय ।

शर्मा, जी. एन् , १९५१सन् , मेवार एण्ड मुगल इम्पेरर्स , आग्रा : आग्रा प्रकाशन ।

श्रेष्ठ, डि.वि, एण्ड सी.वि सिंह, १९९२सन् , फस्टिवेल इन नेपाल, काठमाडौं : जोरगणेश
प्रेस प्राइभेट लि. बालाजु ।

पत्रिका –

गिरी, अमृत(सं), “आज महा शिवरात्री”, मेचीकाली दैनिक , वर्ष-११ अङ्क-७७ (२०६७
फागुन-१८, बुधवार) ।

गिरी, अमृत(सं), “मलमासबारे प्रवचन”, मेचीकाली दैनिक , वर्ष-१२ अङ्क-२४५ (२०६९, भाद्र-६, बुधवार) ।

चापागाई, मोहन(सं), “बुटवलमा सराय नाच प्रदर्शन”, लुम्बिनी दैनिक , वर्ष-२३ अङ्क-
२७१(२०६८, असोज-२५, बुधवार) ।

भा प्रभाषचन्द्र, “जितियापर्व ब्रतालु महिलाका लागि कठोर”, नयाँ भावना, २०६९, वर्ष-
०६,अङ्क- ३००,असोज-२५, मङ्गलवार ।

बन्जाडे, विकास, “तिनछठी पर्व मनाइयो”, लुम्बिनी दैनिक, वर्ष-२४ अङ्क-२२० (२०६९,साउन- २४, बुधवार) ।

मियाँ, नियनजद्दीन “रमजमको रोजा”, मधुर सन्देश मासिक, वर्ष-१५, अंक-१२,
पूर्णङ्क-१२५, (२०६७,भाद्र), ।

लुम्बिनी विकास कोष, २५५६ औँ बुद्ध जयन्ति एवम् लुम्बिनी दिवस-२०६९, २०६९
,कार्यक्रमपत्र, आयोजक समिति ।

व्यक्ति विशेषको अन्तरवार्ता -

गोविन्द धावल, सदस्य, तराई दलित मञ्च रूपन्देही, वर्ष-२८, मिति-२०६८/१०/८, समय-
२:१५दिउसे ।

गोविन्द यादव, स्थानीयवासी धकधई रूपन्देही, वर्ष-५८, मिति-२०६८/१०/१८, समय-
३:१५साँझ ।

जोगेन्द्र अग्रहरी, अध्यक्ष, अग्रहरी सेवा समाज रूपन्देही, वर्ष-४८, मिति-
२०६८/१०/२५, समय- २:१५ दिउसे ।

नारायण अग्रहवाल, पूर्व उपाध्यक्ष, नेपाल राष्ट्रिय माडवाडी परिषद रूपन्देही, वर्ष-७२,
मिति-२०६८/११/०५, समय-११:१५ विहान ।

नियोज वारिस, सिनियर डिभिजन इन्जिनियर, सिचाई विकास डिभिजन न.१ रूपन्देही,
वर्ष-५९, मिति-२०६८/११/०५, समय-६:१५ साँझ ।

पण्डित खगराज आचार्य, स्थानीवासी, नयाँ सडक, सि.न.पा.७, रूपन्देही, वर्ष-७८,
मिति-२०६८/११/१५, समय-४:१५ साँझ ।

पं. रविन्द्र वैशणव , पूजारी, रामजानकी मन्दिर हरनैया रूपन्देही, वर्ष-३०, मिति-
२०६८/११/२५, समय-६:१५ साँझ ।

प्रवेश भा, सदस्य, मैथली सेवा समिति रूपन्देही, वर्ष-२८, मिति-२०६८/१२/०७,
समय-६:१५ साँझ ।

बमबहादुर थारु, सदस्य, नेपाल आदिवासी महासंघ रूपन्देही, वर्ष-५९, मिति-
२०६८/१२/१५, समय-१०:१५ विहान ।

भवनी शङ्कर शर्मा, सदस्य, माडवारी सेवा समिति रूपन्देही, वर्ष-४९, मिति-
२०६९/०१/१५, समय-१०:१५ विहान ।

रत्नबहादुर गुरुङ, सहायक पस्टर, अभिनास चर्च रूपन्देही, वर्ष-४८, मिति-
२०६९/०१/१७, समय-१०:१५ विहान ।

लिलाधर किरात, अध्यक्ष, किराँतराई लिम्बु समाज रूपन्देही वर्ष-४७, मिति-
२०६९/०१/२७, समय-४:१५ साँझ ।

विजयगोविन्द श्रेष्ठ, सल्लाहाकार, नेवा : खल रूपन्देही वर्ष-५९, मिति-२०६८/१२/१५,
समय-४:१५ साँझ ।

विजयचन्द्र मिश्र, पुजारी, माडवारी सेवा समिति रूपन्देही, वर्ष-४८, मिति-
२०६९/०१/१५, समय-१०:१५ विहान ।

विरेन्द्र यादव, स्थानीयवासी, मर्चवार रूपन्देही, वर्ष-५९, मिति-२०६९/०२/१५, समय-
४:१५ साँझ ।

विशाल चौधरी, स्थानीयवासी, उस्मी गा.वि.स रूपन्देही वर्ष-६२, मिति-२०६९/०३/१५,
समय-९:१५ विहान ।

श्याम अग्रहवाल, समाजसेवी, नौतनवा महाराजगञ्ज भारत, वर्ष-५२, मिति-
२०६८/०९/१५, समय-२:१५ दिउसे ।

सञ्जय फकुरिद्दीन, स्थानीयवासी, सि.न.पा.७, रूपन्देही वर्ष-४८, मिति-
२०६९/०४/१५, समय-९:१५ विहान ।

वेबसाइड -

ऋजजवतज एगवव - ँभकतष्वर्वा या त्भचवष, [धधधाअजजवत](#) ाभकतष्वर्वाअक,
दृण्णदृज्ञणण्द, दृजवष्ववजवधव ।

ँभकतष्वर्वा प्ल ल्भउर्वा - ँभकतष्वर्वा या त्भचवष, [धधधाअजजवत](#) ाभकतष्वर्वाअक,
दृण्णदृज्ञणण्घ, दृजवष्ववजवधव ।

ँचभमभचष्अप धा अवददवनभ, धधधाकण्णलष्षवतप्यल या ाभकतष्वर्वाअक,
दृण्णदृज्ञणण्द, दृजवष्ववजवधव ।

ल्भउर्वा ऋगतिगचभ बलम ँभकतष्वर्वा, [धधधालभउर्वा](#) ाभकतष्वर्वाअक, दृण्णदृज्ञणण्छ,
दृजवष्ववजवधव ।